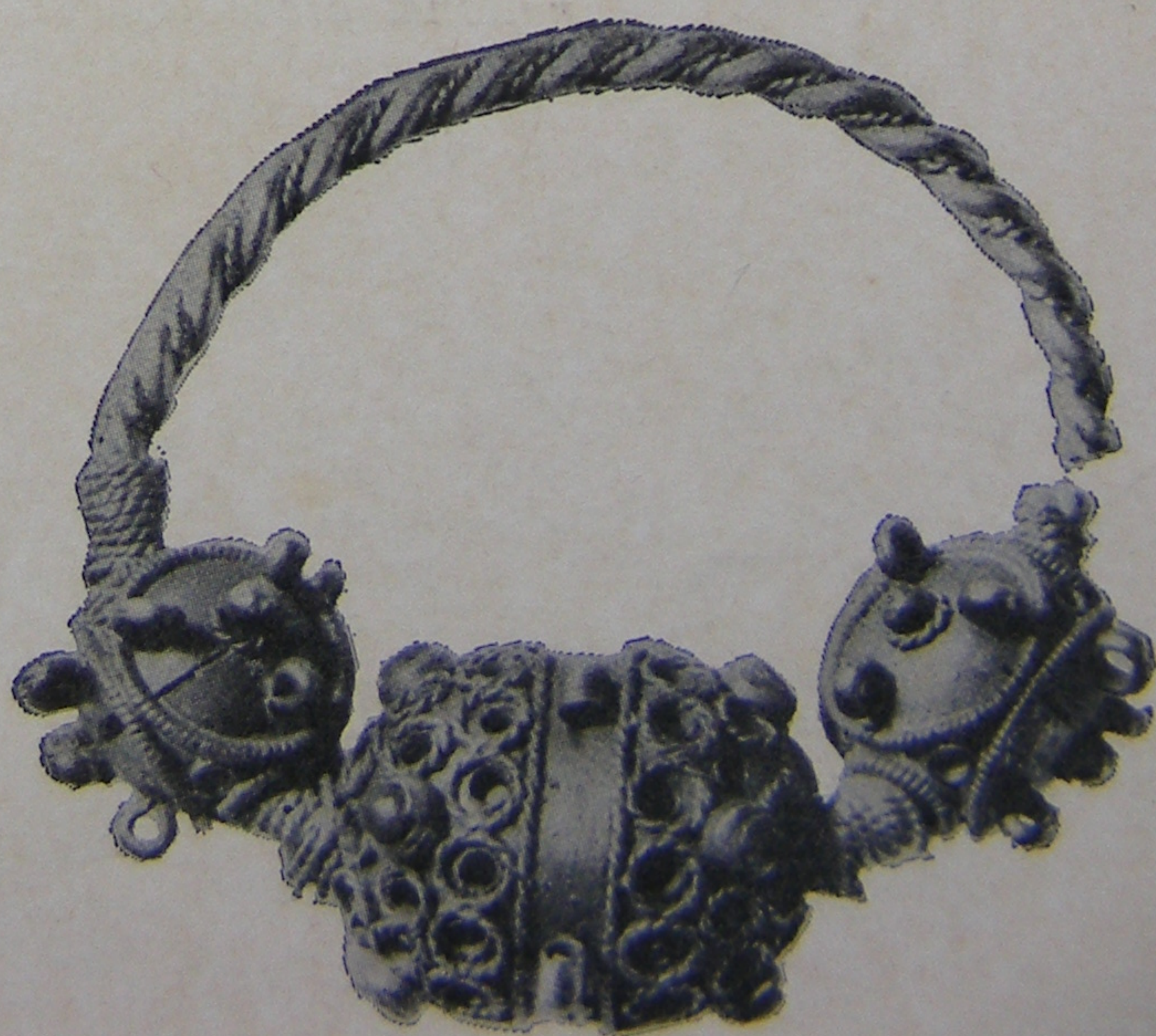


АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

2

1976



Гелони, агатирси и сигини

М. И. АРТАМОНОВ

В една от запазените от Херодот легенди за произхода на скитите се казва, че техен родоначалник е бил Скит, най-младият от тримата синове на фантастичното същество полужена-полузмия Ехидна, обитавала пещерата Гилея в делтата на Днепър (Полесие), придобити от гръцкия полубог Херакъл. Братята на Скит се наричали Агатирс и Гелон. Те, както и Скит, станали родоначалници на народи, носещи техните имена (IV, 8—10). Тази легенда, облечена във формите на гръцката митология и, изглежда, създадена от гърците на скитска основа, Херодот съпоставя с друга успоредна легенда, която самият той характеризира като скитска. В нея се говори за трима братя Липоксай, Арпоксай и Колоксай, родени от първия човек Таргитай и дъщерята на речното божество на Днепър, т. е. по своя произход също свързани с Днепър (IV, 5—6). В по-нататъшното съдържание на тези легенди също има много общо. И в едната, и в другата братята са подложени на изпитания, които издържа само най-малкият от тях Скит-Колоксай, благодарение на което получава като владение общата им родина — Поднепровието, докато братята му трябвало да отидат в други страни.

Едва ли може да има съмнение в тъждествеността на братята в двете легенди, още повече, че името Колоксай се дешифрира като цар (ксай) на колите или скотите, както се наричали скитите на техен език (Херодот, IV, 6). Съдейки по това, имената Липоксай

и Арпоксай от едната легенда съответствуват на Агатирс и Гелон от другата. Херодот допълва, че потомците на Липоксай се наричали авхати, а на Арпоксай катиари и трапии, докато от Колоксай произлезли парлатите (IV, 6). Какво означават тези имена, остава неясно, но едното от тях — катиари, е сходно с името агатирси (акатири), като показва по този начин съответствие между Липоксай и Агатирс и потвърждава правилността на отъждествяването на имената на братята от едната легенда с имената от другата, макар че в тях редът им по старшинство не съвпада. Така едва ли може да има съмнение в това, че скитите имат общ произход с другите два народа — агатирси и гелони, известни на Херодот под собствените им имена и отделно от скитите. Тъй като е установено, че скитите принадлежали към ираноезичните народи,¹ изглежда, и родствените им агатирси и гелони следва да се отнесат към същото етно-лингвистично семейство.

Местоположението на агатирсите Херодот сочи в съседство със скитите на север от Дунав навътре в континента (IV, 100), т. е. понеже Скития също започвала от Дунав, в Прикарпатието, на запад от принадлежащата на скитите Буджакска степ, простираща се като тясна ивица покрай Северозападното Черноморско крайбрежие. На друго място у Херодот скитите са посочени в Трансилвания, в горното течение на р. Марис (Муреш) (IV, 49), което ограничава и уточнява първата от приведените данни за тяхната локализация.

ция, но не изключва възможността да се пред- полага, че агатирсите са живели от двете страни на североизточната част на Карпатите, още повече, че се състоели от две части — не само катиари, но и траспии.

Въпросът за локализацията на гелоните е значително по-сложен. Херодот отбелязва, че гелоните се заселили в страната на будините, при това бащата на историята счита тези гелони за елини, произлезли от гръцките градове, с което се обяснява отликата им от будините и по-високата им култура (IV, 108, 109). Отъждествяването на гелоните с елините, изглежда, е предизвикано от съзвучието на имената им, макар че е странно как Херодот е могъл да се поддаде на такова повърхностно сближаване на различни названия, още повече, че според известното нему предание гелоните имат общ произход със скитите, а не с гръците.

Що се отнася до заетата от гелоните страна на будините, то местоположението ѝ със сигурност се определя по археологически данни. Отдавна е установено, че скитското население по р. Ворскла, левия приток на Днепър, намиращо се на границите на лесостепната област със степта, се е появило в VIII—VII в. пр. н. е. от другата страна на Днепър², от Северозападното Черноморие, където по-рано, отколкото в Поворсклието възникват характерните форми на култура, особено чернолъскавата керамика с врязан геометричен орнамент, подсилен със запълвания с бяла паста.³ Това население отчасти се смесва, а частично измества автохтоните по левия бряг на Среден Днепър, представени с бондарихинската култура, сходна с юхновската култура на поречието на Десна.⁴ Последната с достатъчно основание се свързва с балтите от басейна на Горен Днепър,⁵ благодарение на което и бондарихинската култура може да се отнесе към същата етническа група на старото население на Източна Европа.

Отъждествяването на населението, носител на бондарихинската култура с будините на Херодот, а заселилите се на тяхно място преселници от десния бряг на Днепър с гелоните освен от съответствието на археологическите данни със сведенията на Херодот се подкрепя от още едно много важно обстоятелство. Според Херодот в страната на будините имало обширен дървен град Гелон. Градската му стена от всички страни има 30 стадии, тя е висока и цялата построена от дърво; къщите и храмовете са също дървени.

Там има светилища на елински богове, по елински снабдени с кумири, жертвеници и дървени храмове, а в чест на Дионис всяка година се извършват празненства с оргии“ (IV, 106). Не всичко в тази характеристика на град Гелон заслужава доверие, на първо място това, което е свързано с представите на Херодот за елинския произход на гелоните. Според него гелоните говорят на скитски език, но знаят и гръцки, което съвсем не доказва елинския им произход. Будините говорят на друг език и водят номадски живот, хранейки се с шишарки, докато гелоните се занимават със земеделие и съвсем не приличат на будините (IV, 108, 109). Всичко това, разбира се, може да се приеме със съществени резерви, а в цялост като свидетелство за различна етническа принадлежност и различно ниво на културното развитие на гелоните и будините. Но в дадения случай особен интерес предизвиква град Гелон с огромните си размери, с къщите и храмовете.

Дължината на Гелон според Херодот надвишавала 6 км, а окръжността следователно достигала 25 км. На територията на Скития е известно само едно градище, доближаващо се до тези размери. Това е знаменитото Белско градище на р. Ворскла, чиято външна ограда се простира на повече от 30 км, а общата площ обхваща 4400 хектара. Тази площ не е била изцяло заселена, но до оградата ѝ се допират три отделно укрепени поселения, плътно застроени с жилища и стопански помещения, в това число и занаятчийски. Едното от тях (западното) е обхващало 122 хка, другото (източното) — 65,2 хка, а третото, в североизточната част на оградата, възникнало по-късно от другите, заемало 10 хка. По билото на валове на градището минавала дървена ограда (стена), а жилищата и стопанските постройки в него също били дървени.⁶

Без съмнение това изключително голямо градище се е ползувало с голяма известност и именно него е имал пред вид Херодот, като съобщава за град Гелон в страната на будините. Тази мисъл не е нова, тя се подкрепя от редица археолози, занимавали се с Белското градище.⁷ Всички останали градища от скитския период, подобни на Белското, се отличават с по-малки размери и не съдържат такова голямо количество находки, свидетелстващи за търговските връзки на жителите с гръцките колонии и за разпространението у тях на различни видове занаят-

чийски произведения. Белското градище — Гелон, било важен занаятчийски и търговски център на границата на гористостепната област и степта и обслужвало не само земеделците по левия бряг на Среден Днепър, но и номадите от близките степи.

Заселилите се по р. Ворскла гелони впоследствие заели целия ляв бряг на Среден Днепър и, изглежда, заели със своите поселения част от Подонието между реките Сосна и Тиха Сосна. Посулската керамика се различава от поворсклинската преди всичко по това, че сред нея се срещат много малко или изобщо не се срещат характерните за последната чернолъскави съдове с врязан орнамент, подсилен с бяла паста. Известни различия има и в кухненската керамика.⁸ Обаче от това не следва, че поворсклинската и посулско-донецката керамика, а заедно с нея и съответните групи население от скитския период са от различен произход. Тези различия в голяма степен не са от локален, а от хронологически характер. Реките Сула и Северски Донец по-късно от р. Ворскла са били заселени от скитите или по-точно от гелоните, при това заселването им е могло да бъде следствие на простото биологическо размножение на гелоните, първоначално заселили се в южната част на гористо-степната област на р. Ворскла и оттам придвижили се на север и изток по гористно-степната ивица.

Заселването на Средното Подоние от скити-гелони се отнася към още по-късно време — към границата на VI—V в. пр. н. е. От заетата от тях област са известни паметници от катакомбената, срубната и абашевската култура, но хронологически нито една от тях не доживява до появяването на скитите и не се е отразила на културата на последните.⁹ Особеностите в културата на среднодонското население от скитския период се обясняват преди всичко с териториалната им близост със савроматите — източните съседи на скитите — и с разпространението сред тях на някои елементи от савроматски произход.

Особеностите в културата на локалните групи на населението на гористо-степната ивица, простираща се на запад от Днепър (тясминска и коневска), не са толкова големи, за да бъдат обяснени с етнически различия. По-съществена е разликата между културата от скитския период от двете страни на Среден Днепър. Излъсканата керамика с врязан геометричен орнамент с бяла паста се появява по десния бряг на Днепър, както и на Ворскла, но в по-голямо количество, затова

пък наред с нея също в неголямо количество се среща излъскана керамика, украсена с жлебове, релефни ленти, пъпки и други релефни фигури, каквато по левия бряг на Днепър няма, но която е характерна за Подолието. Наред с обикновените дървени камери по десния бряг на Днепър се откриват гробници с дромоси. В гробовете са поставени два-три коня, които трябвало да съпровождат умрелия, нещо неизвестно по другия бряг на Днепър. Освен трупополагания се срещат пълни или непълни трупоизгаряния. Разпространени са и други черти, несвойствени на левия бряг на Днепър¹⁰ и свидетелстващи за донякъде други пътища на формиране на културата по десния бряг на Средноднепърска Скития, което обаче не дава основание да се прави голяма разлика между населението от единия и от другия бряг на Среден Днепър, представляващо едно цяло според Херодот в съответствие с основната насока на стопанската дейност на това население — скити-орачи.

Агатирсите били съседи на скитите. Херодот (IV, 104) ги характеризира като изнежен народ, изпитващ влечение към златни украшения и практикуващ многомъжество. Според него агатирсите имат общи жени, уж с цел да не изпитват вражда един към друг и да бъдат братя помежду си. В останалото, казва той, агатирсите приличат на траките. Затова независимо от прякото посочване на този автор за родството на агатирсите със скитите често ги причисляват към траките. У Херодот приведеното име на царя на агатирсите Спаргапит (IV, 78) е от ирански произход, което потвърждава принадлежността на последните подобно на скитите към иранското семейство на народите.

Между Трансилвания, където Херодот поставя агатирсите, и Източното Прикарпатие в археологическо отношение съществува много общо. В края на бронзовата епоха и в периода на ранното желязо у тях съществуват поселения с надземни жилища, стопански ями и пепелища. Паметници от бронзовата епоха съставляват „културата ноа“, едновременно със сабадиновския етап на „срубната“ култура на Поднепровието, и се характеризират с подобни на срубните гърнета, от една страна, и с излъскани трапезни съдове, които се свързват, както и сабадиновската, с широкия кръг на карпато-дунавската керамика. В металните изделия наред с преобладаващите седмоградски типове съществуват форми от северночерноморски про-

изход, напр. кухи бронзови брадви, тесли и лавролистни върхове за стрели с дълга втулка. Хокерните погребения в недълбоки правоъгълни или овални ями са сходни със срубните.¹¹

Тази култура, разпространена в Молдавия, Припрутска Румъния, Трансилвания и по десния бряг на Средното Поднестровие в XI в. пр. н. е., се сменя с разпространилата се от Средна Европа култура на т. нар. тракийски халшат. В Румъния тя се нарича култура Басараби. Ранният ѝ етап съответствува на белозерския етап на срубната култура, а късният съвпада по време с ранно-скитския период. В тази култура като добавка към хокерните погребения се появяват трупоиизгаряния настрана с погребения на калцирани кости в урни или понякога, както и при трупополаганията, в каменни гробове под невисоки насипи с пръстен от камъни в основата. Кухненската керамика е същата, както в по-ранния период, но в трапезната преобладаващо положение заемат чернолъскавите съдове, при които вместо орнаментация с канелюри и релефни издътци се разпространява геометричният орнамент, нанесен с резба и зъбчат печат и запълнен с бяла паста, а във формите се отделят чаши с издигащи се над устието дръжки с издътк на извивката, паници с извито навътре устие и големи кърчази от вилановски тип. Това е керамика, също известна в поречието на Ворскла и по десния бряг на Среден Днестър.¹²

В Източното Прикарпатие паметниците от тази култура прекъсват своето съществуване към началото на V в. пр. н. е. Повече от столетие след това тази област се оказва лишена от постоянно население, което се появява отново в IV в. пр. н.¹³ Приблизително същата картина се разкрива на територията на Подолия в гористостепния район по течението на Днестър и Южен Буг. Но в нейното развитие се наблюдават някои различия от тази в Източното Прикарпатие. Най-ярко те се проявяват в излъсканата трапезна керамика, която продължава да се украсява не с врязан или шампован орнамент, а с релефна украса от жлеbove, пълки и релефни ленти. Орнаментът от източнокарпатски тип прониква по Днестър не по-нагоре от Подолски Могилев, където той се намира наред с релефните украси. Сред погребенията в Средното Поднестровие са разпространени както хокерите, така и трупоиизгарянията, извършени настрана. Над погребенията се издигат могили с каменни насипи.¹⁴

Забележителна черта на културата на Подолието от скитския период са градищата-убежища от същия тип, каквито са разпространените в Поднестровието, т. е. във вид на повече или по-малко обширни огради с отделено в нея неголямо укрепление, в което понякога се откриват следи от постоянно заселване.

Най-забележителен паметник от този род е Немировското градище, разположено на неголяма река в басейна на Южен Буг близо до гр. Немирово.¹⁵ Това бил център от същия род, както и Белското градище на р. Ворскла, но с по-малки размери. Следва също да се отбележи значителното по големина Севериновско градище на р. Буг, плътно заселено и без външна ограда.¹⁶ В Побужieto освен градищата, съответстващи им по време погребения, изобщо не са открити. Могилни погребения от посочените по-горе типове са разпространени само в Поднестровието. С какво се обяснява това различие между близки територии с еднаква култура във всичко останало, остава неизвестно.

Обезлюдяването на Североизточното Прикарпатие и на Подолия, което е станало приблизително по едно и също време, изглежда, е предизвикано от една и съща причина. Вероятно това било вражеско нашествие, от което, спасявайки се, населението на тази област не намерило друг изход освен напускането на собствената си територия. Това нашествие не може да бъде нахлуването на персите в 514 г. пр. н. е., тъй като според сведенията на Страбон (VII, 914) те, прониквайки в Буджакската степ, дори не достигнали Днестър; в гористо-степния район на Прикарпатието, а още повече в Подолия персите изобщо не са били. Единствен враг на населението в Прикарпатието и Подолия в VI в. пр. н. е. могли да бъдат скитите-номади, по-точно царските скити, които в края на първата четвърт на този век се връщат след повече от деветдесетгодишно пребиваване в Предна Азия и се настаняват в степите на Северното Черноморие. Свикнали в Азия да водят паразитно съществуване за сметка на покорените от тях народи, над които властвували 28 години (Херодот, I, 106), изгонените от Азия скити и в Северното Черноморие се постарали да подчинят местното население и да установят същите порядки, както в Азия.

Измествайки скитите-номади в степите на Крим и завладявайки ги, царските скити

насочили своите усилия към покоряване на земеделското население на Скития — скитите-орачи, тъй като само те могли да им осигурят онези блага, от които те имали нужда. Още преди връщането на царските скити от Азия настанилите се в северозападния ъгъл на Черно море на о. Березан гърци успели да влязат в отношения със земеделското население на гористо-степната Скития, а в VI в. със основаването на град Олбия да уредят постъпването оттам на необходимия за гърците продукт на местното производство, каквото било зърното. Житото било необходимо на гърците-колонисти и на метрополиите им. Особено остра нужда от жито изпитвала Атина. Търговията с жито минавала през ръцете на местната аристокрация — племенните вождове и родовите старейшини, получаващи от нея немалка изгода, и способствувала за обогатяването им. Още в средата на VI в. в земеделска средноднепърска Скития се появяват богати местни погребения с вносни гръцки вещи.

Царските скити се стремели да се възползват от изгодите на развиващата се търговия и да я вземат в свои ръце, което се оказало възможно преди всичко по пътя на системните нападения срещу земеделците с цел да ги принудят да се покорят и да им изплащат данъци, а също така с помощта на контрол над минаващите през заетите от тях степи търговски пътища по Южен Буг и реките от неговия басейн — Синюха, Ингулц и Ингул. Именно тези реки, а не Днепър, отклоняващ се далеч на изток и пресечен от труднопреодолими прагове, били най-кратките артерии, съединяващи скитите-орачи и Олбия.

Ако се съди по възникналите силно укрепени градища-убежища и некрополите на воини-дружинници, особено големи по левия бряг на Среден Днепър, скитите-орачи създали големи обединения и оказали упорита съпротива на враговете си, която царските скити успели да сломят едва в началото на V в., след което голяма част от доходите на търговията с гърците минала в ръцете на последните и станала основа за появяването на извънредно богатите царски погребения в степите на Поднепровието, от една страна, а, от друга, за намаляването на количеството богати погребения в Средното Поднепровие. В V в. между средноднепърските скити-орачи и царските скити се установяват някакви форми на съвместно съществуване, основани на зависимостта на първите от вторите, не изключващи обаче запазването

при първите на вътрешна организация на чело с вождове.

Но така е било само в Средното Поднепровие. В Североизточното Прикарпатие и в Подолия нещата стоят другояче. В Североизточното Прикарпатие и Молдавия няма градища, свидетелстващи за оказана съпротива срещу завоевателите. Населението на тези области след нападението на царските скити без продължителна съпротива напуснало страната си и се оттеглило, изглежда, при своите съплеменници агатирси в Трансилвания откъдето Карпатите, откъдето съвместно с тях продължавало борбата. Херодот споменава, че скитският цар Арпагит, живял около средата на V в., загинал в резултат на коварството на царя на агатирсите Спаргапит (IV, 78) вероятно в едно от сблъскванията на едните с другите.

За разлика от източноприкарпатските агатирси земеделците на Подолия построили мощни градища-убежища и известно време се съпротивявали на царските скити, докато накрая, убеждавайки се в невъзможността за по-нататъшна съпротива, предпочели, вместо да се покорят на враговете, да се оттеглят също отвъд Карпатите, но не в Трансилвания, а в Закарпатието и в Северна Унгария. Г. И. Смирнова и К. В. Бернякович обосновано предполагат, че кущановицката култура на Закарпатието възниква благодарение на преселването там на население от Западна Подолия под натиска на скитите.¹⁷

На юг от Източните Карпати от Трансилвания до Словакия се простира обширен район с находки от скитски тип като: бронзови върхове на стрели, акинаки, кръстовидни украси на мечове, юзди със скоби с по три дупки, бронзови котли, огледала със странична дръжка, оформена в зверинен стил, и от отделни произведения в зверинен стил, като напр. златните апликации във вид на елен.¹⁸ В. Първан и М. И. Ростовцев¹⁹ обясняват появата им в Средна Европа с военните нахлувания на скитите, макар че повечето от тези предмети са несъмнено продукт на местно производство с особености, които ги различават от предметите от същия тип, разпространени в Скития. При това те се намират в комплекси с вещи от местен характер. Без да се отрича възможността от отделни скитски нахлувания отвъд Карпатите, все пак несъмнено е, че отвъдкарпатските паметници със скитски елементи, както доказва А. И. Мелюкова,²⁰ са оставени от местно население, което е било във връзка със скитите.

Пита се дали появата на вещи от скитски тип на юг от Карпатите не е резултат от преселването там на население от Североизточното Прикарпатие и Подолия? По стил от въдкарпатските произведения от скитски тип се свързват с архаичните форми на скитските предмети, разпространили се в Скития веднага след завръщането на царските скити от Азия в Северното Черноморие. Тези форми са могли да проникнат в Подолия и Североизточното Прикарпатие и заедно с преселилите се от тези области скити да се влеят в културното достояние на народите, населявали южната страна на Карпатските планини. Но те могли да попаднат там и независимо от преселванията благодарение на отдавна съществували връзки, свързващи двете страни на Карпатите. Решаващо значение в дадения случай има характерът на предметите от скитски тип, разпространени на юг от Карпатите, който се проявява най-ярко в художествените произведения на зверинния стил.

В Средна Европа се разграничават три области с разпространени паметници от скитски тип: трансилванска, северноунгарска и южнодунавска (българска) от ранната епоха от VI—V в. пр. н. е. Предметите от скитски тип са характерни за първите две от тези области, а в българските форми, подобни на скитските, се появяват в по-късно време. Макар че още в края на VI в. скитите, преследвани от персите, минали през Тракия, а в V в. царските скити били в тесни династически отношения с одрисите, следи от скитско влияние в Тракия с изключение на скитските върхове за стрели почти не се наблюдават. Датиранията в VI в. бронзова матрица за изчукване на златни украси от Гърчиново, Шуменски окръг,²¹ първо се отнася към по-късно време (V в.), а, второ, представлява форми, близки до други образци на зверинния стил, известни по находки в Средна Европа, такива като златните апликации във вид на елен от Золдхаломпуца,²² Тапиошентмартон²³ и дори от Фетерсфелд (Витишково, близо до гр. Губен) на р. Лужицка Ниса близо до границата на ПНР с ГДР.²⁴ Всички те са по-малко жизнени от скитските, с нехарактерни за скитското изкуство черти, като напр. позата на елен с изправени задни крака и издаден напред преден крак, т. е. поза не на лежащ, а на лягащ елен, несвойствена за скитските изображения на това животно, а разпространена в старото източно и гръцко-йонийско из-

куство. Без да отричаме сходството на скитския и средноевропейския зверинен стил, трябва да признаем, че последният се отличава с особени черти, които свидетелствуват за известната му зависимост от изкуството на Ахеменидски Иран и Гръцка Йония, където, както е известно, също е господствувал „зверинният стил“.

Макар че изкуството на Ахеменидски Иран и тясно свързаното с него изкуство на Гръцка Йония оказва влияние върху скитското изкуство през V—IV в., в художествените произведения на Средна Европа влиянието му се изразява с черти, свойствени за Тракия, а не за Скития. В Централна Европа това влияние прониква през Тракия, и то не по-рано от V в., когато се формира и разцъфтява изкуството на тази област.²⁵ Нямаме основания и другите художествени произведения от скитски произход или създадени по скитски образец в Средна Европа да датираме в по-ранна епоха, което би опровергало появата им заедно с преселници от области, лежащи на североизток и север от Карпатите. Те са донесли в Централна Европа ранните скитски форми, просъществували обаче в своя първоначален вид съвсем кратко време и видоизменени на новото място от идващото от Тракия влияние, а по-късно, в IV в., послужили като основа за създаване на оригинално гетско изкуство, също близко до скитското, но намиращо се не толкова в зависимост от последното, колкото подчиняващо го на своето влияние.²⁶ Към това остава да добавим, че по времето на Херодот и Тукидит (II, 96) гетите, които живеели в днешна Северна България на юг от Дунав и вероятно в Южното Прикарпатие, в IV в. заселили освен това и Североизточна Румъния и Молдавия до Днестър,²⁷ като оставили на скитите-номади само степния коридор покрай Западното крайбрежие на Черно море.

Сега можем да се спрем на въпроса за етническата принадлежност на населението от Подолия в скитската епоха. От гореизложеното следва, че това не са били гелоните, въпреки твърдението на В. Щчербаковски²⁸ агатирси. Заедно с това е ясно, че това е бил народ, също родствен на скитите, по всяка вероятност ираноезичен, и че той се оттеглил от царските скити на юг от Карпатите, но не в Трансилвания, където са отишли агатирсите, а в Закарпатието и в Северна Унгария, област, в която по мнението на някои унгарски археолози преди това намират убежище кимерийците, изместени от ски-

тите от Северното Черноморие,²⁹ и с която населението на Скития поддържало културни връзки. В резултат на тези контакти на север от Карпатите се разпространили някои елементи от културата на т. нар. тракийски халцат, най-ярко изразени в излъсканата керамика, особено от Подолия, където са известни дори образци от вносни, източени на грънчарско колело съдове от средноевропейски произход.³⁰

След описанието на Тракия, простираща се до Дунав, Херодот (V, 9) отбелязва, че не знае коя земя лежи на север от нея, но че от разкази е чувал за съществуването на един народ, живущ зад нея отвъд Дунав. Тъй като на север от устието на Дунав според Херодот започвала Скития, по-нататък на запад вече в Карпатите той поставя агатирсите, народът, за който става дума, изглежда, се е намирал по Средния Дунав. Този народ се е наричал сигини, а земята му според Херодот се простирала почти до енетите на Адриатическото крайбрежие. Въз основа на тези сведения сигините трябва да се поставят на територията на съвременна Унгария и тъй като се касае за страна отвъд Дунава, в северната ѝ част в района на р. Тиса, влизащ в областта на разпространението на предмети със скитски характер. Този народ, съобщава Херодот, счита себе си за произлязъл от мидийците, т. е. отнася се към иранското семейство на народите.

Страбон поставя сигините сред народите „живеещи около Кавказ и останалата планинска страна“ (XI, II, 8), в която влизат и Карпатите. Той повтаря сведенията на Херодот за иранските, у него наречени персийски обичаи на сигините и за това, че те използват малки космати коне, впрягани по четири и управлявани от жени, при това най-умелата от тях имала право да съжителствува с всеки мъж, което съответствува на полиандрията при агатирсите. Страбон обединява Кавказ и Карпатите и поставя сигините сред другите предпланински и планински народи, в нищо не противоречейки на Херодот, но сведенията на единия и другия за ирански (мидийски или персийски) белези у сигините дават основание да се свържат те със скитите, което се потвърждава и от горепосоченото разпространение на вещи от скитски характер на територията им.

Разпространяването на иранския етнически елемент на юг от Карпатите, изглежда, се отнася още към бронзовата епоха, когато там проникват някои форми на срубната

култура, но засилването на този елемент е за сметка на преселването на ираноезично население от области, лежащи на север от Карпатите, във връзка с което в Северна Унгария и Трансилвания се появяват вещи от скитски тип. Не е изключено сигините да имат подолски произход. Обаче това схващане остава в границите на вероятното, тъй като за пълното му обосноваване данните са явно недостатъчни.

Няма никакви сведения как се наричало скитското население по десния бряг на Среден Днепър. То несъмнено е влизало в онази част от скитите, която Херодот нарича скити-орачи. Това название, както и другите, употребени от него имена, като скити-номади, скити-земяделци, царски скити, несъмнено не са били собствени имена на съответното подразделение на скитите, а негово нарицателно обозначение. С известна доза вероятност установихме, че скитите-орачи по левия бряг на Среден Днепър принадлежали към родствените със скитите гелони. В същата степен на родство със скитите се намирали агатирсите и възможно сигините. Представлявали ли са скитите-орачи от десния бряг обособен народ в границите на общия скитски етнос или са съвпадали с някои от вече споменатите, това с пълна увереност не може да се каже. По своята култура те се отличавали и от гелоните, и от скитите на Подолия, да не говорим за степните номадски скити — царските скити или номадите. Въз основа на това може да се предполага, че те представлявали обособен скитски народ или племе, както и другите споменати подразделения на скитите. По всяка вероятност те представлявали съвкупност от племена с обща етническа принадлежност, повече или по-малко свързани помежду си със съюзи. Общото название на иранското население от Северното Черноморие с изключение на сарматите било сколоти, на гръцки скути-скити. То не се разпростирало върху агатирсите и сигините на юг от Карпатите.

Успоредно с другите въпроси се изяснява и значението на името будини като общо наименование на балтите. То се разпространило не само върху населението по левия бряг на Среден Днепър, където се заселили гелоните, но върху цялата друга заета от тях територия, пред вид на което неврите, заселили се заедно с будините (Херодот IV, 105), закономерно, както предполага О. Н. Мелниковска,³¹ се идентифицират с милоградската култура в басейна на р. Припят и

близколежача част на Днєпър. Названията андрофаги и меланхлени (IV, 100, 106, 107), явно представляващи не собствени,

а нарицателни обозначения, се отнасят към локални групи на будините, намиращи се някъде на север от скитите.

¹ M. Vasmer. Die Iranier in Südrussland. Leipzig, 1923; В. И. Абаев. Скифский язык. — В: Осетинский язык и фольклор. I. М.—Л., 1949.

² М. И. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею. Збірник, присвячений 35-річчю музею. I. Полтава, 1928, с. 48; Г. Т. Ковпаненко. Племена скифського часу на Ворсклі. Київ, 1967.

³ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья. — МИА, 64, 1958, с. 76 и сл.

⁴ В. А. Ильинская. Бондарихинская культура бронзового века. — СА, 1961, кн. 1, с. 26 и сл.; Археологія Української РСР, I, Київ, 1971, с. 363 и сл. (Марьянівсько-бондарихинська культура).

⁵ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 163 и сл.; В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970, с. 31 и сл.

⁶ Г. Т. Ковпаненко. Цит. съч., с. 61 и сл.; За разкопките на Б. А. Шрамковж. Археологические открытия, 1966, с. 199 и сл.; 1967, с. 209 и сл.; 1968, с. 273 и сл.; 1969, с. 243 и сл.; 1970, с. 276.

⁷ V. Ščerbakivskij. La situation géographique de la ville de Gelon d'Hérodote. — Księga Pamiątkowa pr. Wł. Demetrykiewicz. Warszawa, 1930.

⁸ В. А. Ильинская. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. Киев, 1968, с. 166 и сл.

⁹ П. Л. Либеров. Проблема будинов и гелон в свете новых археологических данных. — МИА, 51, 1969.

¹⁰ В. Г. Петренко. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. — Свод археологических источников, Д 1—4, 1967.

¹¹ Е. А. Балагури. Культура ноа. — В: Археологія Української РСР, I, Київ, 1971; А. И. Мелюкова. Исследования памятников предскифской и скифской эпохи в лесостепной Молдавии. — МИА ЮЗ СССР и РНР. Кишинев, 1960; Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии. — МИА, 96, 1961; Г. И. Смирнова. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье. — В: Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969; М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало железного века в Молдове в свете последних археологических раскопок. — Dacia, IV, 1960.

¹² А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени. . . ; О датировке и соотношении памятников начало железного века в лесостепной Молдавии. — СА, 1972, кн. 1, с. 57 и сл.; М. Петреску-Дымбовица. К вопросу о гальштатской культуре в Молдове. — МИА ЮЗ СССР и РНР, Кишинев, 1960; A. Vulpe. Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur). — Dacia, IX, 1965; V. Dumitrescu. La necropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi. — Dacia, XII, 1968; E. Zaharia. Remarque sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. — Dacia, IX, 1965.

¹³ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени. . . с. 76, 90, 96, 102.

¹⁴ Пак там, с. 8 и сл.; Т. Сулимирский. Scythowie na Zachodnim Podolu. Lwow, 1936.

¹⁵ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг. — КСИИМК, 59, 1955; Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции. — КСИА, 4, 1955.

¹⁶ Г. И. Смирнова. Севериновское городище. — Археологический сборник, 2, 1961, с. 88 и сл.

¹⁷ Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Происхождение и хронология памятников кушта-новицкого типа Закарпатья. — Археологический сборник 7, с. 89 и сл.

¹⁸ M. Parducz. Die Frage der ethnischen Verhältnisse der Skythenzeit und der skythisch-keltischen Berührungen in Ungarn. — Archeologica Rozhledy, XXIII, 5, 1971, p. 585 sqq.

¹⁹ V. Pârvan. Dacia, an outline of the early civilisation of the Carpatho-Danubian countries. Cambridge, 1928; M. I. Rostowzew. Skythien und Bosphorus. Berlin, 1931.

²⁰ А. И. Мелюкова. К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы. — СА, XXII, 1955, с. 239 и сл.; Скифские элементы в гетской культуре. — КСИА, 105, 1965, с. 32 и сл.

²¹ N. Fettich. Der Skythische Fund von Garschinovo. — Archeologia Hungarica, XV, 1934; B. Filov. Ein skythischer Bronzerelief aus Bulgarien. — ESA, IX, 1934.

²² N. Fettich. La Trouvaille scythe Zoldhalompuszt. — Archaeologia Hungarica, III, 1928.

²³ N. Fettich. Der Goldhirsch von Tapiezertmarton. — Archäologia Ertesitő, XLI, 1927.

²⁴ A. Furtwängler. Der Goldfund von Vetttersfelde Berliner Winckelmann-Programm, 1883, p. 43.

²⁵ I. Venedikov. L'art Thrace et l'art achéménide. — Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, II, Sofia, 1970, p. 381 sqq.

²⁶ D. Berciu. Acta Traco-getica. București, 1969.

²⁷ А. И. Мелюкова. К вопросу о границе между скифами и гетами. — Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969, с. 51 и сл.

²⁸ V. Ščerbakivskij. Zur Agathyrsenfrage. — Eurasia septentrionalis antiqua, IX, 1939, p. 209.

²⁹ S. Callus et T. Horvath. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest, 1939; J. Harmatta. Le problème cimmérien. Archäologia Ertesitő, VIII—IX, 1946.

³⁰ Т. Сулимирский. Op. cit. p. 116 sqq.; О. Д. Ганина. Поселения скифського часу у селі Іване-Пусте. — Археологія, XIX, Київ, 1955, с. 106 и сл.; Г. П. Смирнова. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. — АС, 10, 1938, с. 18 и сл.

³¹ О. Н. Мельниковская. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967.

Gelons, Agathyrses et Sigines

M. I. ARTAMONOV

(Résumé)

L'auteur s'est attaché à deux légendes d'Hérodote sur l'origine des Scythes. Il met certains des noms de rois en relation avec les Gelons, les Agathyrses et les Sigines. A son avis les Scythes ont une origine commune avec les Gelons et les Agathyrses. Il identifie la culture des Gelons avec la culture bondari-chienne. L'auteur à la faveur d'une information d'Hérodote suivant laquelle dans le pays des Budines il y avait une cité-état nommée Gélone, considère que le site de Belsk sur la rivière Vorskla n'était autre que la cité Gélone en question. C'était un centre commercial et artisanal important. Les Gelons qui s'étaient établis le long de ce cours d'eau, ont plus tard — au VI^e—Ve s. av. n. è. — occupé toute la rive gauche du cours moyen du Dniepr et les terres du cours moyen du Don. L'auteur relève d'autre part qu'il existait une différence entre les cultures matérielles pendant la période scythique sur les deux rives du cours moyen du Dniepr; toutefois entre les populations qui s'y étaient établies cette différence n'était pas évidente.

Selon Hérodote les Agathyrses, voisins des Scythes, appartiennent aux Thraces. Leurs établissements se trouvaient entre la Transylvanie et la région orientale Sub-carpatique. Les données archéologiques viennent confirmer l'élément commun qui existait entre les cultures de ces deux régions. L'auteur en examinant cette culture à l'Age du bronze et à l'Age du fer ancien indique qu'elle était très répandue au XI^e s. av. n. è. en Moldavie, en Roumanie Sub-carpatique, en Transylvanie et sur la rive droite du cours moyen du Dniestr, à laquelle s'est substituée ensuite le Hallstatt thrace. Les monuments de cette culture dans la région orientale Sub-carpatique ont disparu au début du Ve s. av. n. è. Plus d'un siècle cette région n'a plus été habitée par une population stable qui cependant est réapparue au IV^e s. av. n. è.

La situation à de petites différences près était semblable en Podolia et dans les régions de forêts du Dniepr et du Bug méridional. Parmi les monuments distinctifs de ces régions on signale les sites — lieux de refuge, celui de Nemirovsk sur le Bug étant l'un des plus importants.

Selon l'auteur le dépeuplement de la région Sub-carpatique du Nord-Est et de la Podolia était dû à l'invasion au VI^e s. av. n. è. des Scythes nomades ou Scythes royaux qui, au cours du premier quart du VI^e s., s'étaient établis dans les steppes littorales de la Mer noire, en venant d'Asie antérieure. Il montre — en tenant compte des sites-refuges et des nécropoles des compagnons d'armes — qu'une lutte très aigre avait certainement eu lieu entre les Scythes-laboureurs et les Scythes royaux, ces derniers ayant réussi à vaincre

la résistance des Scythes-laboureurs au Ve s. av. n. è. Après quoi il semble qu'une coexistence s'était établie.

L'auteur brosse un tableau totalement différent des événements survenus dans la région Sub-carpatique du Nord-Est et en Moldavie. La population locale avait selon lui, quitté ses terres. Il mentionne les nombreuses trouvailles scythiques de la région au Sud des Carpates orientales depuis la Transylvanie jusqu'en Slovaquie; toutefois, contrairement à l'avis de certains chercheurs, il estime que ces objets ne proviennent pas des invasions des Scythes, mais sont les vestiges de la population locale qui entretenait des relations avec ces derniers. Comme on a découvert au Sud des Carpates des objets de style scythique, il tâche d'en donner l'explication en les comparant à certains ouvrages de style animalier. En Europe centrale il signale trois régions où les monuments de style scythique sont très répandus, notamment: les terres de la Transylvanie, de la Hongrie du Nord et du Sud du Danube (Bulgarie). A son avis les trouvailles de Bulgarie sont apparues postérieurement aux deux autres (VI^e—Ve s. av. n. è.). Il admet une similitude entre le style scythique et le style animalier de l'Europe Centrale, mais souligne leurs traits distinctifs qui relèvent de l'Iran achéménide et du monde gréco-ionien. Il montre d'autre part que dans les oeuvres artistiques de l'Europe Centrale ce sont des traits propres aux ouvrages thraces et non à ceux des Scythes. Cette pénétration n'a pas eu lieu avant le Ve s. av. n. è., lorsque ce pays a connu dans le domaine artistique un grand épanouissement. Enfin l'appartenance ethnique de la population de la Podolia au cours de la période scythique retient aussi son attention. Il conteste l'opinion soutenue par certains auteurs suivant lesquels ce ne seraient pas des Gelons et prouve que ce peuple avait une proche parenté avec les Scythes.

En se référant de nouveau à Hérodote l'auteur mentionne aussi Strabon et s'attache à l'origine et à la localisation des Sigines. Selon ces auteurs cette tribu est d'origine iranienne. Il semble bien que les éléments iraniens sont attestés au Sud des Carpates dès l'Age du bronze et que leur présence s'est affirmée et est observée après l'installation d'une population iranienne dans ces lieux.

En ce qui concerne la région de la rive droite du cours moyen du Dniestr l'auteur considère que sa population était composée de Scythes-laboureurs. Mais on ne peut dire avec certitude s'il s'agit d'un peuple déjà individualisé.

Quant à la population dénommée les „Budines“ ce serait selon lui le nom commun donné aux Baltes. Les Androphages et les Melanchlènes étaient des groupes locaux des Budines.

Проучванията върху етническия състав на населението на Първата българска държава (по археологически данни)

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

През последните двадесет и пет години няма публикация за времето от края на VI до края на X в., в която да не се засяга проблемът за етническия състав на населението на Първата българска държава. Заедно с обнародването на обекти и отделни материали в археологическата литература има и значителен брой статии, които се занимават специално с етногенетичните проблеми.

Първите ранносредновековни паметници в Североизточна България стават известни с разкопките на РАИК и обхожданията на братята Шкорпил в края на миналия и началото на този век.¹ Най-голямо внимание се обръщало на монументалните паметници в столиците Плиска и Преслав.² Значителни за времето си разкопки били проведени и в Мадара. Етническата интерпретация на проучваните паметници по това време се влияе от общата постановка, възникнала вследствие на политическата ситуация в българския обществен живот. Типичен пример в това отношение е тезата на Г. Фехер, който абсолютизира ролята на прабългарите, приписвайки им всички политически и културни успехи на Първата българска държава.³ Тази идея до 1944 г. се прокарява в почти всички изследвания на средновековната култура.

От 1944 г. насам състоянието на проучванията вследствие на коренните промени в българското общество започва рязко да се изменя, настъпва идеологическо преустройство на българската археологическа наука и се заражда активна полемика по етногенетичния проблем. Засилва се интересът към керамиката, един от важните елементи за определяне етническата принадлежност на населението. Разкриват се нови археологически паметници — селища и некрополи.

Още през 1948 г. Кр. Миятев, като разглежда целия известен дотогава керамичен материал, го определя като славянски, но извежда произхода му от латенската урна под влияние на късноантичните традиции

в Долния Дунав. Като следствие от тази позиция се омаловажава славянският му произход.⁴

Преди войната М. И. Артамонов поставя въпроса за етническата принадлежност на керамиката в басейна на р. Дон,⁵ подобна на средновековната керамика от Североизточна България. От тези изследвания на съветския учен изхожда Ст. Станчев, който, произдавайки керамичния материал от разкопките на могила XXXIII в Плиска⁶ и Преслав,⁷ определя съдовете от пясъчлива глина с врязана украса като славянски, а сивите с лъскави линии като прабългарски. Чайниците и стомните той счита за римско наследство или византийско влияние. Така интерпретира и керамичните материали от Кадъкьойското градище.⁸ Направен е опит за разграничаване на славянската и прабългарската керамична традиция.

През 1948—1949 г. е разкопан от Ст. Михайлов и Ст. Станчев некрополът до Нови Пазар.⁹ Публикуването на резултатите слага начало на две противоположни гледища за етническата принадлежност на ранносредновековните материали. Ст. Михайлов счита некропола за тракосарматски, свързан с местното тракийско население, представител на неговата материална култура в последния й стадий — IV—V в.¹⁰ Друга страна на тази култура според него са откритите на обект XXXI в Плиска землянки заедно с техния материал. При публикуване на материали от Плиска Ст. Михайлов отрича възможността да се определи материалната култура през ранното средновековие като славянска или прабългарска, понеже според него аспаруховите българи бързо се претопяват сред славяните, а значителна роля за образуване на българската народност играе и местният тракийски елемент.¹¹ По-категорично за решаващата роля на славянската материална култура през ранното средновековие се изказва С. Георгиева¹² при публикуване на материалите от могили XXXIII и XXXII в

Плиска. Според нея откритите от Г. Фехер материали от могила XXXIII принадлежат на славяни независимо от аналогията с Новопазарския некропол, чиято етническа принадлежност тя смята за неизяснена. Ст. Станчев счита данните от некропола до Нови Пазар — главно погребалния обряд и керамиката — за аналогични на тези от паметниците на Салтовската култура в Подонието. Етнически некрополът е определен като прабългарски, а датата му е от края на VIII в. Тук Ст. Станчев коригира своето мнение относно керамиката с врязани линии — определя я не като славянска, а като близка до славянската и принадлежаща на създателите на сивата керамика.¹³

През 1953 г. Ж. Вържарова при обхождане в Североизточна България открива в м. Деджови лозя при с. Попина, Силистренски окръг, първото селище с раннославянска керамика.¹⁴

През 1954 г. АИМ организира експедиция на учени от България, СССР и Румъния.¹⁵ Проучва се ранносредновековно селище в м. Калето при с. Попина, Силистренски окръг. М. И. Артамонов пише предговора „К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на Нижнем Дунае“ към публикацията на селището край с. Попина. Това е първата студия, посветена на етногенетичния проблем в българската литература. Като са взети пред вид резултатите на съветската наука след войната и изхождайки от керамичния материал, М. И. Артамонов разглежда въпросите в нова светлина. Според него раннославянската керамика до идването на прабългарите трябва да е от т. нар. доградищен тип. С тази керамика славяните са заварени от прабългарите, които вече използват бавновъртящия се грънчарски кръг. Съдовете с линейно-вълнист орнамент от пещчлива глина в VIII—X в. въпреки известно сходство с т. нар. „градищна керамика“ от славянски области са не славянска, а прабългарска керамична традиция. М. И. Артамонов обяснява сходството между салтовската и долнодунавската керамика с общ произход — от старите сармато-алански традиции на Северното Черноморие. Сред ранносредновековната керамика по Долния Дунав той забелязва три групи гърнета: с форма на обърнат пресечен конус — славянска керамична традиция; приземисти, с бъчвовидна или яйцевидна форма — на прабългарите; известно количество съдове с черти и от двете посочени групи. Появата им се обяснява със

смесване на славянска и прабългарска традиция.¹⁶

По това време почти всички изследвачи в България считат за безспорен процеса на сливането на двата етноса — славяни и прабългари — в определен период от тяхното съществуване и отражението на това сливане в материалната им култура. Н. Мавродинов определя и хронологическа граница за завършването на този процес — IX в.¹⁷ По-конкретно се опитва да обоснове това Д. Ил. Димитров при публикуване на некропола с трупонизгаряне при гара Разделна, датиран в VIII—IX в. Той го определя като славянски по погребалния обряд.¹⁸

В началото на 60-те години Ст. Станчев пише статия върху архитектурните паметници на Плиска и Преслав. Той смята, че материалната култура на прабългарите е създадена на базата на пронизаните от антични традиции сармато-алански култури в Северното Черноморие и е пренесена в областта на Долния Дунав в почти готов вид. Ст. Станчев утвърждава наличието на хиатус между късната античност и ранното средновековие в Североизточна България, а с това и отсъствието на местни елементи в материалната култура на Първото българско царство. Самото основаване на Плиска и Преслав за автора е „резултат от развитието на прабългарската култура и отразява това развитие“.¹⁹

Диаметрално противоположна позиция заемат Ст. Михайлов²⁰ и С. Георгиева.²¹ В основата на развитата от тях концепция лежи идеята за пряка връзка между материалната култура на късната античност и ранното средновековие. Така се утвърждава съществуването на местно население, заварено от заселилите се по Долния Дунав славяни и прабългари. Късноантичната традиция според Ст. Михайлов играе роля в създаването на керамичния тип с врязани линии, който от тук се разпространява в други славянски области. Същия ред от мисли следва този автор и за чернолъскавата керамика, извеждайки я от подобни керамични типове от късната античност, но счита за възможна употребата ѝ и от прабългарите. С. Георгиева изказва още по-краен възглед — славяните са създатели и на чернолъскавата керамика, а прабългарски са само гърнетата с вътрешни уши. Може да се забележи известно доближаване до развитата от Кр. Миятев теза за ранносредновековната керамика по Долния Дунав.

Становището на С. Георгиева се подлага на критика от страна на Ат. Милчев,²² който по същество не отрича принадлежността на сивата керамика на прабългарите, но, базируйки се на хронологически несъответствия, не допуска, че те са я донесли от северните причерноморски райони. По другите спорни въпроси мнението на Ат. Милчев съвпада с това на Ст. Михайлов, особено за подчертано славянския характер на ранносредновековните паметници в България.

Критикувайки тезите на Ст. Михайлов, С. Георгиева и Ат. Милчев, Ст. Станчев²³ конкретизира своите възгледи. В селищната мрежа в Североизточна България той намира сходство със селищата от поречието на р. Дон и Донец. Полужемлянката счита за славянска, а юртата — за прабългарска. Малкия брой юрти Ст. Станчев обяснява с бързото изчезване на номадските черти в бита на прабългарите по Долния Дунав. Населението в Североизточна България според Ст. Станчев е от славяни и прабългари. Прабългарите се претопяват в славянския етнос и остават само „стегнатата си държавна организация“.

През 1962 г. в Букурещ се провежда Първият румъно-български семинар по въпроса за славяните в Долнодунавския басейн и Балкано-Дунавската култура в раннофеодалния период.²⁴ Българските доклади са вече плод на системни проучвания. В доклада „Славяните на юг от Дунава“ Ж. Въжарова показва характера на материалната култура (VI—VIII в.), която може да се свърже със славяните. Ж. Въжарова поддържа становището на М. И. Артамонов, но акцентува на славянски черти в ранносредновековната култура. Ст. Станчев („Старобългарската култура — IX—X в.“) разглежда проблемите от момент, когато прабългарите са славянизирани и се създава единна старобългарска култура.

През същата година Ст. Михайлов критикува идеята за славянизация на материалната култура на Първото българско царство в определен период от съществуването ѝ. Той счита, че може да се говори за славянизация на прабългарите, които били „нищожно“ малко, но не и за славянизация на културата, защото тя си е била винаги славянска. Ст. Михайлов изменя мнението си за етническата принадлежност на некропола до Нови Пазар. Според погребалния обряд, който той смята за по-постоянен белег на етническа принадлежност, допуска, че погребаните могат да са прабългари.²⁵

През 1964 г. Ст. Станчев развива възгледите си в студия,²⁶ в която прави опит за решаване на етногенетичния проблем по основни елементи на материалната култура — селища, жилища, некрополи. Подчертано е преобладаването на прабългарски етнически елемент в Североизточна България, особено в два пункта: аналогичност на селищната мрежа и на селищния тип с тези от Северното Черноморие; възприемане мнението на М. И. Артамонов, че не само юртата е жилище на прабългарите, тъй като те бързо я изоставят и в процеса на усядането възприемат славянската полужемлянка, т. е. преобладаващото число землянки не налага свързването им със славяни. Ст. Станчев вижда в развитието на ранносредновековната култура два етапа: ранен — от VII до първата половина на IX в., етап на самостоятелна изjava на двата етнически компонента, и късен — от втората половина на IX до първата половина на XI в., етап на господство на славяните.

Интерес към етническия състав на населението в Североизточна България проявява Св. Плетнъова. Тя смята материалната култура по Долния Дунав за вариант на салтовската.²⁷ В нейна статия²⁸ намира потвърждение мнението на Ст. Станчев за аналогията между селищата от лесостепните райони на Добруджа и Приазовието. Тази работа е един опит да се ликвидира главната слабост на хипотезата за пренасянето на салтовските типове керамика от прабългарите. С. Плетнъова твърди, че някои от наблюдаваните от нея обекти, в които се срещат фрагменти от чернотлскава керамика и които се датират в V—VII в., са оставени от прабългари от състава на Кубратовата Велика България. Така става логично, че именно тези прабългари пренасят по Долния Дунав керамиката, която е в основата на формите от VIII—XI в.

Вижда се, че дискусията засяга главно периода на съжителство между славяни и прабългари в Североизточна България. Не се отделя достатъчно внимание на културата на славяните при тяхното заселване в този район и до образуването на българската държава. А по същото време в другите славянски страни и там, където са живели славяни, се натрупва много материал за славяните от края на VI и от VII в. Той има значителни отлики от материала на ранносредновековните обекти в Североизточна България, известен до този момент. За да се запълни тази празнина и се хвърли нова светлина върху въпросите на етногенезиса, от 1954 до 1961 г.

Ж. Въжарова проучва селището в м. Деджови лозя при с. Попина, Силистренски окръг. Въз основа на тези проучвания през 1964 г. тя излага свои мисли върху дискутираните въпроси, без да засяга принадлежността на монументалните постройки в ранносредновековните центрове.²⁹ Широка картина на резултатите от проучванията Ж. Въжарова дава при пълно публикуване на материалите.³⁰ Въпросите за хронологията на селището и етническата принадлежност на неговите обитатели са разгледани с комплексен подход: жилища, отоплителни съоръжения, керамика и т. н. Стават известни много материали, използвани в почти всички следващи проучвания. Основните изводи на Ж. Въжарова са: в селището при м. Деджови лозя се открояват две нива — култура I и култура II. Култура I, характеризираща се с полуземлянки, печки от дребни камъни, керамика на ръка и на подвижна подложка (на примитивен кръг), е оставена от ранните славяни и се датира в VI—VIII в. В култура II полуземлянките са с печки от едри камъни. Керамиката е от песъчлива глина с врязани ивици и от сива пречистена глина с излъскване. Етнически в нея се смесват две култури — славянска и прабългарска. Важно е мнението за преминаването на култура I в култура II посредством междинен слой. Според Ж. Въжарова неславянските елементи в култура II са донесени от прабългарите и са подобни на материали от салтовски паметници.

Оценявайки положително приноса на Ж. Въжарова, М. И. Артамонов³¹ допуска, че основната маса прабългари била съсредоточена в Добруджа и запазила там до голяма степен своята етническа самостоятелност до края на съществуването на Първата българска държава. След това по-голямата част от нея била унищожена от печенеги и кумани. Оцелелите българи се разсеяли между славяните във вътрешността и били претопени. От този възглед следва, че прабългарите са дали името си, но не са значителен етнически компонент и не играят голяма роля в създаване на културата на българския народ. Не е имало славяно-българска култура, а са съществували две култури — българска и славянска. Първата прекратява своето съществуване.

За книгата на Ж. Въжарова пишат Ст. Михайлов³² и Ат. Милчев³³. Ст. Михайлов разграничава датировката на керамиката в ранносредновековните центрове от тази на керамиката в селищата и счита, че в градо-

вете грънчарският кръг е внедрен много рано и затова керамика на ръка там не се среща. На критика е подложено и обяснението на М. И. Артамонов за възникването на салтовската и долнодунавската култура в VIII в. Ст. Михайлов го счита неприемливо, тъй като не може да се посочи основа, на която биха възникнали далече една от друга две еднакви култури.

В края на 60-те години се публикуват нови резултати от проучвания на ранносредновековни селища³⁴ и некрополи³⁵. Появяват се карти на тези обекти в Североизточна България.³⁶ Тези материали дават възможност да се получат нови резултати по въпросите на двете тези за етногенезиса.

М. И. Артамонов³⁷ набелязва аналогия между керамични форми от земите по Долния Дунав и от т. нар. Пастирска култура в Южна Русия. Тъй като в ареала на последната влизали и прабългарите-кутригури, авторът счита, че пастирските съдове в ранносредновековните комплекси на Североизточна България обосновават участието на кутригурите във формирането на „дунавските българи“.

Ж. Въжарова,³⁸ използвайки почти всички резултати от последните теренни проучвания, си поставя за задача цялостното осветляване на проблема. Тя проучва основните белези на културата в некрополите и с лицата. Според нея в Североизточна България живеят съвместно славяни и прабългари и става взаимно проникване на техните култури. Ж. Въжарова се приближава до идеята на М. И. Артамонов за продължителното самостоятелно съществуване на прабългарския етнос.

На I конгрес на Българското историческо дружество през 1970 г. Ат. Милчев изнася доклад³⁹, в който доразвива концепциите си, но силно акцентира на участието на античните традиции във формирането на ранносредновековната материална култура. Това е подчертано при публикуването на резултатите от разкопките в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг.⁴⁰ Присъствието там на късноантична керамика, работена на бързовъртящ се кръг, и на раннославянска керамика — на ръка, се счита за доказателство за съжителство между славяни и завременно население. Ат. Милчев коригира възгледите си за произхода на чернолъскавата керамика, която приема за донесена от прабългарите през втората половина на VII в.

По същото време Ст. Ваклинов публикува статия върху характера на раннобългар-

ската селищна мрежа в Североизточна България.⁴¹ Той характеризира цялото Северозападно Черноморие като единен в географско и етническо отношение район. Нов момент е мисълта му, че заедно с прабългарите тук са живели алани.

Ст. Михайлов⁴² отрича възможността да се установи присъствието на прабългари в земите по Долния Дунав по селищната мрежа и по типа жилища. Според него, понеже те са вече близко до усядане, откритите до този момент юрти са само преходни форми, т. е. в етническо отношение не могат да бъдат определящи. Ето защо селищата в новооснованата държава не могат да имат много общо с тези в кавказката прародина.

Дискусията по етногенетичния проблем в археологическата наука през последните години доведе до значителни резултати. Оживените спорове върху етническата принадлежност на различните ранносредновековни паметници придвижиха напред решението на ред въпроси. С умножаване броя на специалистите по ранносредновековна археология се осъществи и профилиране на техните интереси. Както се вижда от направения по-горе преглед на дискусиата, изясняването на ред въпроси доведе до уеднаквяване на някои от възгледите на различните учени. В този процес голяма роля играе и активната теренна дейност.⁴³

И в Северна Добруджа, Мунтения, по поречията на реките Серет, Прут и Днестър до края на Втората световна война също не са правени проучвания на ранносредновековни обекти. От разкопки в Пантлеймонул де сус (Улметум), Гарвън (Диногения), Дъмъроайя и другаде се е натрупал известен материал, който обаче не е бил интерпретиран правилно.⁴⁴ Състоянието в Румъния се променя след установяване на социалистически строй. Връзките със съветската наука и повишеният интерес към славянските проблеми оказват благотворно въздействие в тази насока.

Още в началото на петдесетте години М. Петреску-Дъмбовица започва разкопки на ранносредновековното селище при Яш—Хлинча I. По типа на жилищата и по керамичния материал авторът го счита за идентично с раннославянските селища от т. нар. Роменоборшевска култура и го датира в VIII—X в.⁴⁵

Й. Нестор започва разкопки на ранносредновековния некропол Сърата-Монтеору,⁴⁶ когото датира в VII в. и го счита за славянски, но допуска присъствие на румънски

етнически елемент.⁴⁷ М. Кошма в студията си, посветена на етническия състав на населението по Долния Дунав,⁴⁸ анализирайки главно керамичния материал, развива хипотезата за присъствието на три народности в Северна Добруджа — славяни, прабългари и местни „романски“ елементи. Според М. Кошма в VI—VII в. се заселват ранните славяни с керамика пражки тип; през VII—VIII в. проникват славянски племена от запад в Подунавие, а от изток в Молдавия; в IX в. започва българската експанзия, илюстрирана с материали от Диногоция, и продължава до края на X в. Същите възгледи тя развива и в друга статия.⁴⁹

В 1958 г. със съобщение на П. Дякону за разкопки в околностите на Букурещ става известна нова ранносредновековна култура, която е наречена „Чурел“. Етнически тя е определена като симбиоза от славяни, носители на ръчната керамика, и от автохтонни елементи — керамика на бързовъртящ се кръг.⁵⁰ През същата година. Б. Митря съобщава за разкопките на некропола в Султана, без да го определя етнически.⁵¹

На дългогодишните разкопки в крепостта Капидава е посветен един том, в който авторите определят средновековните материали като провинциалноримски и ги смятат за автохтонни.⁵²

Върху проучвания в селищата в Буков, Иляна Подари, Дриду Й. Нестор⁵³ развива своята хипотеза за етнически състав на населението в земите по Долния Дунав през Ранното средновековие. Тази теза слага отпечатък върху цялото по-нататъшно развитие на румънската средновековна археология. Й. Нестор оспорва схващането, че керамиката с врязани ивици има славянски произход, като изтъква, че славяните не могат да оставят следи от устойчив живот и „просперираща икономика“ в една област, където преди тяхното заселване е доминирал румънският етнически елемент.⁵⁴ В селището Дриду според него е открита нова култура и тя трябва да носи това наименование.⁵⁵ Времето ѝ определя въз основа на монети на Йоан Цимисхий и наследниците му във втората половина на X и първата половина на XI в.⁵⁶ Хронологията на българските ранносредновековни паметници на юг от Дунав според него е неприемлива. А като разсъждава върху етническата принадлежност на материалната култура, наречена от него Дриду, сочи, че „в X в. тя може да е оставена от славяни или румъни, но не едновременно от двата

етноса⁵⁷. При това, ако културата Дриду принадлежи на славяните, тя трябва да бъде сходна с културите Прага и Роменоборшевска, а такова сходство той не може да отбележи. Според него стратиграфски е доказано, че културата Дриду⁵⁸ прониква след славянското усядане. Привежда се като довод, че некрополът в Сату Ноу според погребалния ритуал е славянски, но керамиката му има характерните особености за Дриду. По мнението на Й. Нестор гърнетата с врязана вълнообразна украса могат да бъдат само ранновизантийско наследство, а също и керамиката със сив цвят и украса от лъскави линии.⁵⁹ Той смята, че в X в. културата Дриду е резултат от сливането на културите на славяни и румъни, при което славяните са погълнати от румънски етнос.⁶⁰

Повежда се спор и за характера на раннославянската култура. Според М. Комша паметници от типа „Хлинча I“ (VII—X в.) принадлежат на източните славяни (културата Лука-Райковецкая), а тяхната романизация започва след XI в.⁶¹ Й. Нестор поддържа идеята за сходство на комплексите Хлинча—Яш с тези на Ромено—Боршево, но счита за по-вероятно раннославянските паметници на север от Дунава, датирани в VIII—X в., да са резултат от местно развитие на славянската култура под влияние на „външни фактори“. Според този автор романизацията на цялото население е завършена с културата Дриду в X в.⁶²

М. Комша отново изказва своите възгледи за придвижване на източните славяни в края на VII и в VIII в. на юг. Тя засяга и въпроса за населението на Първата българска „империя“, което се състояло от южни славяни и прабългари. Тук за пръв път излага и идеята за присъствие на проторумъни в Долнодунавския басейн, ползвайки материали от селището при Буков. За основни белези на това присъствие счита землянките с открито огнище и керамиката с „римско-византийски традиции“. В IX—X в. населението, носител на тази култура, се е намирало под българско владичество.⁶³

Публикуват се и новооткрити ранносредновековни селища. М. Матей⁶⁴ подобно на М. Комша свързва селищата при Сучава⁶⁵ (Шипот, Друмул национал и Куртя домняскъ) с културата Лука-Райковецкая. А. Ниту и неговият колектив считат, че селището при Спиноаса носи характера на славянските паметници от Роменоборшевската група и се датира в VIII—IX в.⁶⁶

М. Комша датира селището при Буков в IX — първата половина на X в. и смята, че това е културата Дриду, независимо че се явява противоречие в определянето на горната хронологическа граница, която тя поставя в IX в. Тя е на мнение, че ранносредновековната култура в днешните източнорумънски области е създадена от древни румъни, славяни и прабългари. Конкретно в селището Буков живели румъни.⁶⁷

По друг начин е интерпретиран материалът от разкопките в Гарвън (Диногоция).⁶⁸ Средновековните културни пластове се датират след втората половина на X в., въпреки че между тях и римско-византийските материали липсва стерилен пласт. Подобна е интерпретацията на селището при Иляна Подари,⁶⁹ датирано по аналогия на Гарвън. Но някои изследвачи се отнасят предпазливо и даже отрицателно към късното датiranje на тези материали. Така се появяват датировки в IX—X в.,⁷⁰ напр. некрополът при Сату Ноу е датиран от Б. Митря и Н. Анджелиску в IX—X в. и определен като славянски.⁷¹ Във връзка с разкопките в селището при Търгшор⁷² към дискусиата се присъединява Н. Константиnescу.⁷³ Според него горната хронологическа граница на землянките с известната сива и с врязани ивици керамика е VIII в., т. е. това е най-ранното датiranje на култура Дриду. Неговата позиция по етническата принадлежност на населението при Търгшор е, че това е култура на местно население, в която се появяват славянски елементи.

М. Комша публикува изследване върху българското владичество на север от Дунав през IX—X в.⁷⁴ В него се изяснява теза, противоположна на тази на Й. Нестор за етническото състояние на севернодунавския район през ранното средновековие. М. Комша е привлякла данни от историята, езикознанието, топонимията. Разсъжденията ѝ могат да се групират в четири тезиса. Първият се отнася за керамиката — съдовете от пясъчлива глина с врязани линии са се развили от раннославянските и салтовските форми. В някои белези се открива византийско влияние.⁷⁵ Сивата с излъскани линии керамика е развитие на прабългарската (салтовска) керамика от този тип.⁷⁶ Вторият засяга етническото определение на тази керамика, илюстрирано с познатите от Буков примери. Според М. Комша древните румъни са оставили керамика на бързо колело. Тяхното присъствие се доказва и с наличието

на землянки с открити огнища.⁷⁷ Третият тезис се отнася за етническото определяне на некрополите. М. Комша смята езическите гробове с трупополагане за прабългарски, а некрополите с трупоиъгаряне за южно-славянски, проникнати от румънски елементи (урната с капак и каменната или тухлена камера). Двубредни некрополи като този при Истрия показват смесване на славянско и прабългарско население.⁷⁸ Накрая етническият процес е разгледан в развитие по следния начин. Културата на IX—X в. по Долния Дунав трябва да носи името Балкано-Дунавска и представлява единство на трако-дакийски местен компонент със славянски и прабългарски елементи. Сливването между тях е завършило в началото на XI в. По-нататък М. Комша признава, че находките северно от Дунав са сходни с тези от юг. Тя обяснява това с експанзията на Първото българско царство, когато под ръководството на прабългари южни славяни и романизирано население проникват северно от Дунав, при което последното само е засилило местния романизиран елемент.⁷⁹

През първата половина на шестдесетте години се публикуват резултатите от усилен разкопки в околността на Букурещ.⁸⁰ Повечето от разкопаните селища принадлежат на споменатата вече култура Чурел. С монета от император Юстиниан и фрагмент от палчата фибула началната дата се определя във втората половина на VI в.⁸¹ и се коригира датировката на П. Дякону (VII—VIII в.). Всички са на мнение, че се отнася за автохтонно население и славяни. На базата на материала от тези и някои други разкопки В. Теодореску изказва нови съображения за етническата принадлежност на културата Чурел, извеждайки нейното формиране още от втората половина на V в. Според него тя принадлежи на автохтонно население и се разделя до края на VII в. на четири фази. Последната от тях през VII в. се превръща в култура Протодриду. Авторът дава и ново наименование — „Ипотещи-Чурел-Къндеши“.⁸²

В почти всички статии, както се вижда, господствуват възгледите на Й. Нестор, като се подчертава непрекъснатото присъствие на автохтонно население. Така се определя скалният манастир в Басараб,⁸³ селището в Ръдуканени,⁸⁴ некрополът при Кастелу⁸⁵. Изключение прави Б. Митря,⁸⁶ който счита двубредния езически некропол при Султана за прабългарски. В този дух докладват румънските учени на Първия румъно-български семинар.⁸⁷

В 1963 г. Вл. Зирра⁸⁸ публикува резултатите от разкопките в м. Капул Виилор до Истрия. Данните от него се използват в почти всички по-нататъшни изследвания по етническия състав на населението по Долния Дунав. Самият Зирра разпределя гробовете така: трупоиъгарянията в урни и необгорени ями са оставени от славяните; трупоиъгарянията в камери от камъни или тухли със или без жертвени съдове и трупоиъгаряния в очистени с огън ями са на автохтонното население; трупополаганията с жертвени животни и керамика, украсена чрез излъскване, са прабългарски. Според автора съществуват гробове, които показват смесване на обичаите.⁸⁹ По същото време М. Комша излиза с две полемични статии.⁹⁰ Едната е обширно изследване на проблемите на т. нар. „Балкано-Дунавска култура“ на територията на Румъния по керамиката, гробните съоръжения, погребалния обряд и отчасти накитите.⁹¹ Новото е, че подобно на М. И. Артамонов М. Комша счита за славянски конусовидните, а за прабългарски яйцевидните форми на керамиката с врязани линии. Римско-византийските традиции тя определя по профила на венеца. Забелязва и форми, сходни с тези от културата Ипотещи-Къндеши.⁹² Ангобираната керамика не е определена етнически. За сивите съдове с излъскани ивици авторката уточнява, че не могат да бъдат резултат от местно развитие на старата традиция, понеже в VI—VII в. в земите по Долния Дунав съществува хиатус в керамичното производство.⁹³ Уточняване има и за хронологическите граници — вместо IX—X в. се предлага началото на IX до първата половина на X в. М. Комша е направила опит да отдели локални варианти на ранносредновековната култура в Северна Добруджа и по левия бряг на р. Дунав. Според нея съществуват две категории комплекси. Първите са разположени в Добруджа и Влашката равнина. Те принадлежат на смесено румънско-славянско население, като на места има и групи прабългари. Паметниците от другата категория са в прикарпатската зона. В тях е доминирало проторумънско население, влязло в контакт със славяни и прабългари предимно в културно отношение (групата Буков⁹⁴).

В средата на шестдесетилетието се внася корекция в хронологията на паметниците „Хлинча I“: с публикуването на селището Лозна-Дорохой Д. Теодор и Й. Митря го поставят в VII в. Според тях то принадлежи на славяните (керамика на ръка) и на автохтонно

население (керамика на бавно колело).⁹⁵ Е. Захария се опитва да превърне хипотезата на Й. Нестор в теза, която да обоснове произхода на ранносредновековната култура на север от Дунав от местната късноантична и по този начин да обяви за неин създател румънския народ. Тя счита, че материалната култура може да бъде проследена по етапи още от II в.: римска епоха (II—III в.) — култура Сънтана де Муреш (IV в.), култура Братей (V—VI в.), култура Ипотещи—Къндеши (VI—VII в.), Протодриду (VIII—IX в.), Дриду (X в.). Според нея от V до X в. на днешната територия на Румъния отсъствуват чисто славянски паметници от типа на роменоборшевските, а славянските групи съществуват успоредно с румънско население и играят незначителна роля. За да не се наруши тази схема от присъствието на идентични паметници на юг от Дунав, Е. Захария обяснява единството на материалната култура и от двете страни на реката с нейното непрекъснато развитие от II до XIV в. Останалите съображения са, както у Й. Нестор, само че по-подробно изложени.⁹⁶

Напълно в този дух относно хронологията и относно етническата принадлежност на културите по-предпазливи са изводите в т. I на монографията „Диногоция“.⁹⁷ Според авторите в керамиката се наблюдават славянски и византийски традиции, но много от елементите са автохтонни. Началната дата на средновековното ниво в Диногоция е втората половина на X в.⁹⁸

В 1968 г. излизат две значителни студии за етническия състав на населението в Долнодунавския басейн. В едната М. Комша⁹⁹ развива възгледите си, набелязани в предишните статии. Новото в тях е следното: тя признава, че в културата Чурел се забелязват локални (керамика на колело) и славянски (керамика на ръка) елементи, но отбелязва, че в едни случаи това отразява съвместно съжителство, а в други само взаимно влияние. В реда на тези мисли М. Комша прави и една важна бележка за определяне на етноса, носител на културата Чурел: тя смята, че некрополът Сърата—Монтеору доказва славянското присъствие в тези комплекси. А тъй като некрополи на производители на керамика на бързовъртящ се кръг не са открити, няма основание да се правят заключения за етническата им принадлежност. Споменатите в предишната статия две категории паметници, разпределени териториално, тук са обособени в две култури — проторумънска

(Буков), която се простира на запад от р. Ведя и в Прикарпатието, и Балкано-Дунавска — в Мунтения, Северна Добруджа, Молдова.¹⁰⁰

Работата на Д. Теодор, написана по материали от Прутско-Серетското междуречие,¹⁰¹ е в съответствие със създадената от Й. Нестор и развита от Е. Захария концепция. Авторът я подкрепя, като определя признатите по-рано за славянски паметници от типа на този при Друмул национал в Сучава за паметници на местна култура (Протодриду).¹⁰² Подложено е на ревизия етническото определение на селището Шипот, което Д. Теодор смята за паметник на „славянско-автохтонното съжителство“.¹⁰³

В началото на седемдесетте години румънските учени се обединяват около мнението, че в Северна Добруджа, Мунтения и Молдова няма ранносредновековни паметници без автохтонни елементи. Те се различават в интерпретацията на отделни паметници, напр. двата сравнително еднакви двуобредни езически некропола при Фратещи¹⁰⁴ и Изворул¹⁰⁵, датирани в VIII в. И двата се отнасят към автохтонно проторумънско население, но докато в първия трупоиъгарията се признават за славянски, при втория не се считат за такива.

Въз основа на керамичен материал Е. Захария¹⁰⁶ доразвива хипотезата за континуитета между късната античност и ранното средновековие, като прибавя няколко нови положения. Тя ревизира етническите определения на материалната култура Ипотещи—Чурел—Къндеши и я разглежда като модификация на културата Братей (IV—VI в.). Според нея славяните не са носители на цялата ръчно работена керамика, а само на пражките и карчакски форми в нея. Другите форми на тази керамика са наследени от културата Братей. Като доказателство за пряката връзка между културата Ипотещи—Чурел—Къндеши и Дриду тя счита наличието на известно количество сива с излъскани линии керамика, открита в селище, датирано в VIII в., т. е. в четвъртата, последна по В. Теодореску фаза на тази култура.¹⁰⁷ Осми век е според Е. Захария време, когато славянският елемент е окончателно асимилиран. С това завършва процесът на формиране на румънския народ.¹⁰⁸ Тогава керамиката на бавно въртящ се кръг заменя изцяло и ръчната и изработената на бързо въртящ се кръг.¹⁰⁹ В работата на Е. Захария има два особено противоречиви пункта: тя нарича

VIII в. „период на културата Дриду“, което нарушава установената от Й. Нестор хронологическа граница на началото на културата, обозначена с това име — втората половина на X в. Освен това Е. Захария е склонна да припише некропола с трупои́згаряне Сърата—Монтеору на автохтонно население, а същевременно твърди, че в VI—VII в. то е било християнско.¹¹⁰ Такива конструкции, произлизащи от невъзможността да се обоснове една предварително набелязана концепция, се срещат и в „Към историята на Добруджа“,¹¹¹ където Й. Барня и Щ. Щефанеску са в пълно съгласие с тезата на Й. Нестор. Те допускат, че е възможно сивата, украсена чрез излъскване керамика да произлиза от късноантична местна традиция. Нещо повече дори, те считат за допустимо преминаването от християнски погребален обряд към езическо трупои́згаряне.¹¹² През последните години по тези проблеми на етногенезиса повечето румънски археолози застъпват такива схващания.¹¹³

Изучаването на ранносредновековната материална култура и свързаните с нея етнически проблеми в Пруско-Днестърското междуречие започва в края на четиридесетте години,¹¹⁴ но системните проучвания — в 1950 г., когато специално създадената археологическо-етнографска експедиция открива първите селища.¹¹⁵ Голямо количество публикации за резултатите на нейната работа пряко или косвено засягат етническия състав на ранносредновековното население.¹¹⁶ И сред изследвачите на този район съществуват известни различия в датировката и определянето на етническата принадлежност на паметниците. Г. Б. Фьодоров и Л. Л. Полевой¹¹⁷ се доближават до едно или друго гледище на румънските учени. Според тях материалната култура в Карпатско-дунавските земи, датирана в VI—VII в., принадлежи на славяни. Там, където е живяло автохтонно население, се среща културата Ипотещи—Къндеши. Цялата култура в VIII—IX в. прераства в културата Хлинча I, а в X в. раннославянската култура била изтласкана от южнославянската, т. нар. Балкано-Дунавска, пренесена е експанзията на Първото българско царство на североизток. Г. Ф. Чеботаренко¹¹⁸ счита, че славянският период е продължил до първата половина на IX в. Тогава между р. Прут и Днестър започва съществуването си Балкано-Дунавската култура, която принадлежи на славяни и прабългари. Той отделя два варианта на тази

култура — Долнодунавски (VIII—X в.) и Долноднестърски (X в.). Тя продължава съществуването си до XI в., като за известно време се наблюдава съжителство между балкано-дунавски селища и тюркски чергарувания.¹¹⁹ И. А. Рафалович¹²⁰ датира славянските селища в Прутско-Днестърското междуречие в два периода — VI—VII в. и VIII—IX в. Според него в първия период заедно със славяните живеят и прабългари, които през втория са асимилирани. С тази периодизация е съгласен и И. Г. Хинку.¹²¹ В съответствие с тезата на Й. Нестор тези автори смятат, че в X в. Балкано-Дунавската култура прониква между Прут и Днестър. И. Г. Хинку се опитва да обоснове тази датировка. Той определя етническите черти по следния начин. Славяните използвали жилища с каменни печки в ъгъла и конусовидни гърнета с врязани линии; прабългарите — землянки с огнища в средата, бъчвовидни гърнета с врязани линии и сиви, украсени чрез излъскване; прабългарите са оставили в правоъгълни и кръгли гробни ями и погребения на животни; източнорумъните (власите) използвали землянки с огнища в ъгъла и огнище пред ниша—димоход, гърнета с дръжки и гърнета с капаци.¹²²

Цялата огледана тук литература в по-малка или по-голяма степен конкретно проучва части от района, разположени на север и на юг от устието на Дунав — люлката на Първата българска държава. Изключение прави само студията на М. И. Артамонов за българските култури в Северното и Западното Черноморие, която има за предмет и територията; разглеждана тук. В този труд са намерили отражение всички концепции на автора по въпроса за етническия състав на населението, оставило ранносредновековните паметници в разглеждания от нас район. Според него в периода VI—VII в. Долнодунавският басейн бил заселен от славяните. На тях безусловно принадлежи културата Ипотещи—Къндеши. Наличието на съдове с биконични форми говори за ранни контакти на славяните с прабългарите, носители на керамиката пенковски тип. Критикувайки възгледа за разпространението на т. нар. Балкано-Дунавска култура на север от Дунав в IX в., той поставя въпроса за нейното възникване там независимо от т. нар. експанзия на Българското царство. Това може да е станало в периода на придвижването на прабългарите на юг през втората половина на VII в. или още по-рано, когато те в състава на хунските

орди опустошавали пограничните области на Източната римска империя. М. И. Артамонов развива изразените вече в рецензията на книгата на Ж. Въжарова заключения за принадлежността на материалната култура на ранното средновековие по Долния Дунав изцяло на прабългарите. Той подхвърля на остра критика тезата на Нестор и привържениците му за културата Дриду, окачествявайки нейното обособяване като „произволно“¹²³.

Както се вижда, през последните тридесет години български, румънски и съветски археолози с голяма активност разработват етногенетичните проблеми на Първата българска държава. При това от съществено значение е, че с тези проблеми се занимават изтъкнати съветски изследователи, които, може

да се каже, дадоха правилна насока в тези изследвания. Що се отнася до положението на този проблем в румънската научна литература, твърде разнородни са тенденциите, които се обединяват около изкуствено построени тези, омаловажават ролята на славянский и прабългарски елемент за сметка на автохтонно население. Не липсват обаче и сериозни опити за правилно поставяне на проблемите.

В българската археологическа наука в основни линии етногенетичният проблем може да се счита за решен, но редица отделни въпроси по интерпретацията на материала чакат своя отговор. Към такива разработки и детайлни изследвания са насочени бъдещите проучвания.

¹ ИРАИК, X, 1905; К и Х. Шкорпил. Североизточна България в географско и археологическо отношение. — СбНУ, VIII, 1892; К. Шкорпил. Опис на старините от Черноморската област, II, 1927; А. Маргос. Материали за археологическата карта на Добруджа (По непубликувани бележки на Шкорпил). — Добруджанска трибуна, бр. 97, авг. 1965.

² Б. Филев. Старобългарското изкуство, С., 1924; Г. Фехер. Паметници на прабългарската материална култура. — ИАИ, III, 1925; К. Шкорпил. Паметници на столица Преслав. — В: Сб. България 1000 години. С., 1930; К. Миятев. Кръглата църква. С., 1932; N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagi Szent Miclos. Budapest, 1934; Н. Мавродинов. Прабългарската художествена индустрия. — В: Мадара, II, 1935; К. Миятев. Преславската керамика. С., 1936; К. Миятев. Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel. — ИАИ, X, 1936; Б. Филев. Архитектурният тип на Големия дворец в Абоба. — СпБАН, 1937; V. Ivanova. La grande basilique de Pliska. — ИАИ, XII, 1936; Н. Мавродинов. Базиликата в Плиска и българския дворец церемониал. — ИАИ, XIII, 1939; К. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИАИ, XIV, 1940—1942; Ив. Моллов. Почивания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 година. — ИАИ, XIV, 1940—1942.

³ Г. Фехер. Ролята и културата на прабългарите. С., 1940.

⁴ К. Миятев. Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. С., 1948.

⁵ М. И. Артамонов. Средновековные поселения на Нижнем Дону. — Известия Государственной академии истории материальной культуры, 131, 1935.

⁶ Ст. Станчев. Керамиката от Голямата могила в Плиска. — РП, III, 1949, с. 233.

⁷ Ст. Станчев. Домашната керамика от Преслав. — РП, III, 1949, с. 135.

⁸ Ст. Станчев. Разкопки на обект N в Кадъйското градище. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 286—303.

⁹ Ст. Станчев. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 6.

¹⁰ Ст. Михайлов. Един старинен некропол при Нови Пазар. — ИАИ, XX, 1955, с. 325.

¹¹ Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.). — ИАИ, XX, 1955, с. 64, 125, 161, 166, 167.

¹² С. Георгиева. Разкопки на могила XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 11—43.

¹³ Ст. Станчев. Цит. съч.

¹⁴ По устно сведение на ст. н. с. Ж. Въжарова.

¹⁵ Ж. Въжарова. Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско. С., 1956.

¹⁶ Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 3 и сл.

¹⁷ Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на първото българско царство. С., 1959, с. 34.

¹⁸ Д. Ил. Димитров. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. — Археология, I, кн. 3—4, 1959, с. 55—60.

¹⁹ St. Stancev. Pliska und Preslav. Ihre archäologischen Denkmäler und deren Erforschung. — In: Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960, p. 216.

²⁰ Ст. Михайлов. Относно произхода на ранносредновековната чернолскава керамика в България. — Археология, III, 1961, кн. 4, с. 5 и сл.

²¹ С. Георгиева-Казанджиева. К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае. — СА, 1961, кн. 2, с. 96 и сл.

²² А. Т. Милчев. По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното средновековие. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 1 и сл.

²³ Ст. Станчев. Славяни и прабългари в старобългарската култура. — Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 4 и сл.

²⁴ А. Т. Милчев. Първи румъно-български семинар по въпроса за славяните в Долно-Дунавския басейн и Балкано-Дунавската култура в раннофеодалния период. — Археология, V, 1963, кн. 1, с. 67—72.

²⁵ Ст. Михайлов. Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура.

тална архитектура. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 13 и сл.

²⁶ Ст. Станчев. Старобългарската култура през VIII—X в. Кратка археологическа характеристика. — ТВПИ „Братя Кирил и Методий“, I, 2, 1963/1964.

²⁷ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая култура. — МИА, 142, 1967, с. 186—187, обр. 50.

²⁸ С. А. Плетнева. Номадски поселения през VII—IX в. в Приазовието и басейна на р. Дон. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 1 и сл.

²⁹ Ж. Вържарова. Славяните на юг от Дунава (по археологически данни). — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 23 и сл.

³⁰ Ж. Вържарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в. С., 1965, с. 11—12.

³¹ М. И. Артамонов. Ж. Вържарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век. — Археология, VII, С., 1965 кн. 2, с. 63—65.

³² Ст. Михайлов. Ж. Вържарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век, София, 1965. — Археология, VII, 1965, кн. 2, с. 66—70.

³³ А. Т. Милчев, Ж. Вържарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век, София, 1965. — Археология, VII, 1965, кн. 3, с. 67—70.

³⁴ Ж. Вържарова. Раннославянското и славянобългарско селище в м. Старца край с. Гарван, Силистренско. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 21—31; Д. Ил. Димитров. Някои въпроси за проучването на ранносредновековната селищна мрежа в Североизточна България. — МПК, VII, 1967, кн. 4; В. Антонова. Средновековното селище в чашата на язовир Винаца. — ИНМШ, IV, 1963, с. 3 и сл.; Ж. Вържарова и Д. Златарски. Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол, Варненски окръг. — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 49—58; Д. Ил. Димитров. Ранносредновековното селище при с. Брестак, Варненско. — ИНМШ, V, 1969, с. 113 и сл. и др.

³⁵ Ж. Вържарова и Д. Златарски. Цит. съч., с. 49—58.

³⁶ Д. Ил. Димитров. Някои въпроси за застраването на ранносредновековните селища в Североизточна България (VII—XI в.). — I Międzynarodowy kongres archeologii słowianskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968; Ж. Вържарова. Паметници Болгарии конца VI—XI вв. и их этническая принадлежность. — СА, 1968, кн. 8, с. 148—159.

³⁷ М. И. Артамонов. Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 1 и сл.

³⁸ Ж. Вържарова. Славяни и прабългари (тюрко-българи) в светлината на археологическите данни. — Археология, XIII, 1971, кн. 1, с. 1 и сл.

³⁹ А. Т. Милчев. Формирането на старобългарската култура. — Първи конгрес на българското историческо дружество. I. С., 1972.

⁴⁰ А. Т. Милчев и Ст. Ангелова. Разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг. — Археология, XI, 1969 кн. 3, с. 31—48; Разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968г. — Археология, XII, 1970, кн. 1, с. 26—38; Археоло-

гически разкопки и проучвания в м. Калето при Нова Черна, Силистренски окръг. — ГСУ ФИФ, LXIII, 1970, 1971, където са публикувани всички резултати от разкопките.

⁴¹ Ст. Ваклинов. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. — Археология, XIV, 1972, кн. 1, с. 9 и сл.

⁴² Ст. Михайлов. За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав. — Археология, XIV, 1972, кн. 1, с. 1 и сл.

⁴³ Разкопките и проучванията са разгледани от Ж. Вържарова в „Средновековни селища и некрополи (края на VI—XI в.)“. — Археология, 1974, кн. 3.

⁴⁴ M. Comşa. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau, während des IX und X Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. — Dacia, IV, 1960, p. 396.

⁴⁵ M. Petrescu-Dimbovița. Șantierul arheologic Hlincea-Iași. — SCIV, V, 1954, 1—2, p. 233—255; Resultatele ultimilor cercetări arheologice sovietice cu privire așezările de tip Romen-Borșevo și importanța lor pentru aiheologia RPR. — SCIV, V, 1954, 3—4, p. 577; Șantierul arheologic Hlincea-Iași. — SCIV, 1955, 3—4, p. 688.

⁴⁶ I. Nestor și E. Zaharia. Săpăturile de la Sărata-Monteoru. — MCA, V, 1959, p. 509—513.

⁴⁷ J. Nestor. La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru. — Dacia, NS, I, 1957, p. 289—295.

⁴⁸ М. Комша. Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI—XII вв. н. э. на территории РНР. — Dacia, NS, I, 1957, с. 309 и сл.

⁴⁹ M. Chișvasi-Comşa. Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI—XII. — SCIV, VIII, 1957, 1—4, p. 267.

⁵⁰ P. Diaconu. Observații asupra ceramicii din sec. XII—XIII de pe teritoriul orașului București. — SCIV, IX, 1958, 2, p. 451—459.

⁵¹ B. Mitrea. Săpăturile de salvare de Sultana. — MCA, VII, 1960, p. 531—539.

⁵² Gr. Florescu, R. Florescu și P. Diaconu. Capidava. Monografie arheologică. I, 1958.

⁵³ I. Nestor. Contribution archéologique au problème des protoroumains. „La civilisation de Dridu.“ Note préliminaire. — Dacia, NS, II, 1958, p. 371—382.

⁵⁴ Ibidem, p. 373.

⁵⁵ Ibidem, p. 374.

⁵⁶ Ibidem, p. 376.

⁵⁷ Ibidem, p. 377.

⁵⁸ Ibidem, p. 378—379.

⁵⁹ Ibidem, p. 380—382.

⁶⁰ Ibidem, p. 382.

⁶¹ M. Comşa. Slavii de pășarit pe teritoriul RPR pătrunderea elementului român în Moldova pe baza datelor arheologice. — SCIV, IX, 1959, 1, p. 73—87.

⁶² I. Nestor. Slavii pe teritoriul RPR în lumina documentarilor arheologice. — SCIV, X, 1959, 1, p. 49—64.

⁶³ M. Comşa. Slavii pe teritoriul RPR în secolele VI—X în lumina cercetărilor arheologice. — SCIV, X, 1959, 1, p. 65—80.

⁶⁴ M. D. Matei. Contribuții la cunoașterea ceramicii slave de la Suceava. — SCIV, X, 1959, 2, p. 409—439.

- ⁶⁵ I. Nestor, T. Martinovici, M. Matei, Gh. Diaconu, St. Olteanu și N. Constantinescu. Șantierul arheologic Suceava. — MCA, V, 1959, p. 593—618.
- ⁶⁶ An. Nitu și D. Teodoru. Raport asupra sondajului din așezarea prefeudală de la Spinoasa. — MCA, V, 1959, p. 485—493; An. Nitu, E. Zaharia și D. Teodoru. Sondajul de la Spinoasa-Erbiceni. — MCA, VI, 1959, p. 531.
- ⁶⁷ M. Comșa. Contribuții la cunoașterea culturii starăromine în lumina săpăturilor de la Bucov (r. și reg. Ploesti). — SCIV, X, 1959, I, p. 81—99; Săpăturile de la Bucov. — MCA, V, 1959, p. 495—500; M. Chișvasi-Comșa. Săpăturile de la Bucov. — MCA, VI, 1959, p. 567—578.
- ⁶⁸ Gh. Ștefan și colaboratori. Săpăturile arheologice de la Garvăn. — MCA, V, 1959, p. 565—586; Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Chișvasi și B. Mitrea. Săpăturile de la Garvăn. — MCA, VI, 1959, p. 629—651; E. Comșa. Despre tipurile locuințe din cuprinsul așezării din secolele IX—XII de la Garvăn. — SCIV, X, 1959, I, p. 101—110.
- ⁶⁹ V. I. Zirra. Cercetări feudale timpurii la Ileana-Podari. — MCA, V, 1959, p. 501—509.
- ⁷⁰ P. Diaconu. Cercetări arheologice de la Mărculești-Viișoara. — MCA, V, 1959, p. 543—546.
- ⁷¹ B. Mitrea și N. Angelescu. Săpăturile de la Satu Nou. — MCA, V, 1959, p. 535—542.
- ⁷² D. Popescu, N. Constantinescu, Gh. Diaconu și S. Morintz, Șantierul arheologic Tîrșor. — MCA, VI, 1959, p. 727—746; N. Constantinescu, Noi observații în legătura cu stratul prefeudal de la Tîrșor. — SCIV, 1960, XI, I, p. 167—175; D. Popescu, N. Constantinescu, Gh. Diaconu și V. I. Teodorescu, Șantierul arheologic Tîrșor. — MCA, VII, 1960, p. 631—644.
- ⁷³ N. Constantinescu. Op. cit. p. 173.
- ⁷⁴ M. Comschä, Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau, während des IX und X Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. — Dacia, NS, IV, 1960, p. 395—419.
- ⁷⁵ Ibidem, p. 396.
- ⁷⁶ Ibidem, p. 317.
- ⁷⁷ Ibidem, p. 413.
- ⁷⁸ Ibidem, p. 412.
- ⁷⁹ Ibidem, p. 397, 412.
- ⁸⁰ Резултатите, публикувани в Cercetări arheologice în București. XI. II. București, 1962, 1963.
- ⁸¹ M. Constantiniu. Așezarea autohtonă prefeudală de la Baneasa (La Stejar). — Cercetări arheologice în București, II, 1965, p. 174—189.
- ⁸² V. Teodorescu. Despre culturile Ipoțești-Cindești în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (reg. Ploesti). — SCIV, XV, 1964, 4, p. 486—503.
- ⁸³ I. Barnea și V. Bilculescu. Șantierul arheologic Basarabi. — MCA, VI, 1959, p. 541—566; I. Barnea. Ceramica din cariera de creta de la Basarabi (reg. Dobrogea). — SCIV, XIII, 1962, 2, p. 293—316.
- ⁸⁴ D. G. Teodoru. Săpăturile arheologice de la Răducăneni. — MCA, VIII, 1961, p. 723—730.
- ⁸⁵ M. Comșa, A. Rădulescu și N. Harțuci. Necropola de incinerare de la Castelu. — MCA, VIII, 1961, p. 649.
- ⁸⁶ B. Mitrea. Șantierul Sultana. — MCA, VIII, 1961, p. 667, 674.
- ⁸⁷ А. Т. Милчев. Първи румъно-български семинар по въпроса за славяните в Долно-Дунавския басейн и за Балкано-Дунавската култура в раннефеодалния период. — Археология, V, 1963, кн. I, с. 67—72.
- ⁸⁸ В. Л. Зирра. Двухобрядовый могильник раннефеодалной эпохи Капул Винлор-Истрия. — Dacia, NS, VII, 1963, p. 355—412.
- ⁸⁹ Пак там, с. 411.
- ⁹⁰ M. Comșa. Cu privire la evoluția culturii balcano-dunarene în sec. IX—XI (Studii preliminar). — SCIV, XIV, 1963, I, p. 107—122; La civilisation Balkano-danubienne (IX—XI siècle) sur le territoire de RPRoumanie (origine, évolution et appartenance ethnique). — Etude préliminaire. — Dacia, NS, VII, 1963, p. 413—438.
- ⁹¹ Ibidem.
- ⁹² Ibidem, p. 425.
- ⁹³ Ibidem, p. 427.
- ⁹⁴ Ibidem, p. 436.
- ⁹⁵ D. Teodor și I. Mitrea. Cercetări arheologice în așezarea prefeudală de la Losna-Dorohoi. — Arheologia Moldavei, IV, 1966, p. 281—291.
- ⁹⁶ E. Zaharia. Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a popului român, Biblioteca de arheologia, XII, 1967.
- ⁹⁷ Gh. Ștefan, M. Comșa, E. Comșa. Dinogetia. I. Biobiblioteca de arheologia, XIII, 1967.
- ⁹⁸ Ibidem, p. 404.
- ⁹⁹ M. Comșa. Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romaine et ensuite protoroumaine aux VI—X^e siècles sur le territoire de la Roumanie. — Dacia, NS, XII, 1968, p. 355—380.
- ¹⁰⁰ Ibidem, p. 368 sqq.
- ¹⁰¹ D. D. Teodor. Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei. — SCIV, XIX, 1968, 2, p. 227—278.
- ¹⁰² Ibidem, p. 229.
- ¹⁰³ M. Matei, Al. Andronic, N. Constantinescu, D. Gh. Teodor, M. Nicolescu, T. Martinovici și Gr. Foit. Șantierul arheologic Suceava. — MCA, IX, 1970, p. 373—400.
- ¹⁰⁴ S. Dolinescu et M. Ionescu. La nécropole bi-rituelle du VIII^e siècle à Frătești-Giurgiu. — Dacia, NS, XIV, 1970, p. 419—430.
- ¹⁰⁵ B. Mitrea, C. Preda, M. Chitescu, Gr. Rădulescu, M. Ionescu. Necropola feudală de la Isvorul. — MCA, IX, 1970, p. 329—335.
- ¹⁰⁶ E. Zaharia. Données sur l'archéologie des IV—XI^e siècles sur le territoire de la Roumanie. (La culture Bratei et la culture Dridu). — Dacia, NS 1971, XV, p. 269—287.
- ¹⁰⁷ Ibidem, p. 276—279.
- ¹⁰⁸ Ibidem, p. 285.
- ¹⁰⁹ Ibidem, p. 286.
- ¹¹⁰ Ibidem, p. 283.
- ¹¹¹ I. Barnea, Șt. Ștefănescu. Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români și bulgari la Dunarea de jos. București, 1971.
- ¹¹² Ibidem, p. 62.
- ¹¹³ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și E. Zaharia. Așezări din Moldova, De la paleolitic pînă secolul al XVIII-lea. București, 1970, p. 99—139; R. Harhuiu, Cîteva observații asupra necropolei birituale de la Canlia (judetul Constanța). — Pontica, V, 1969, p. 565—576; P. Diaconu și D. Vîlceanu. Păciul lui soare.

Cetatea bizantina. I. Biblioteca de arheologia, XVIII, Bucuresti, 1972; D. Serbănescu. Mormănte din perioada prefeudală descoperite la Chirnogi (jud. Ilfov). — SCIV, XXIV, 1973, 4, p. 669; M. Petrescu-Dîmbovita și M. Dinu. Cercetări la Stoicani. — SCIV, XXV, 1974, 1, p. 91.

¹¹⁴ А. И. Фурманска. Слов'янське поселення на території Ізмельської області. — Археологія, VII, Київ, 1952, с. 150—152.

¹¹⁵ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетия н. э. — МИА, 89, 1960.

¹¹⁶ И. Г. Хынку. Балкано-Дунайская культура в лесостепной Молдавии. — Очерки истории культуры Молдавии, Кишинев, 1971, с. 119; И. А. Рафалович. Славяне VI—IX вв. в Молдавии. Кишинев, 1972. В тези работи е дадена пълна характеристика на ранносредновековните паметници в Прутско-Днестровското междуречие. Там е посочена и цялата литература по този въпрос.

¹¹⁷ Г. Б. Федоров и Л. Л. Полевой. Материальная культура ранних славян в Карпато-

Дунайских землях (VI—IX вв. н. э.). — В: Сб. Славяне и Русь. М., 1968, с. 200.

¹¹⁸ Г. Ф. Чеботаренко. Калфа-городище VIII—X вв. на Днестре. Кишинев, 1973. С това мнение се солидаризира по-късно и Г. Б. Федоров, вж. заб. 119.

¹¹⁹ Г. Б. Федоров, Г. Ф. Чеботаренко. Памятники древних славян (VI—VIII вв.). Киев, 1974, с. 5—11.

¹²⁰ И. А. Рафалович. Славяне VI—IX вв. с. 29 и сл.

¹²¹ И. Г. Хынку, И. А. Рафалович. Славяне и тюрко-болгары в VI—X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. — В: Сб. Славяните и средиземноморският свят (VI—XI в.). С., 1973, с. 181—182.

¹²² И. Г. Хынку. Балкано-Дунайская культура... с. 121 и сл. Същата концепция е развита и в Древняя культура Молдавии. Кишинев, 1974, с. 147—149.

¹²³ М. И. Артамонов. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. — Доклады Географического общества СССР, XV, 1970.

Les recherches sur la composition ethnique de la population du Premier état bulgare (d'après les données archéologiques)

ST. STANILOV

(Résumé)

L'article porte sur les diverses conceptions dans l'archéologie, concernant la composition ethnique de la population du Premier état bulgare. Elles sont exposées dans l'ordre des publications parues.

On distingue parmi les auteurs bulgares qui se sont attachés à ce problème deux groupes. Selon St. Mihajlov, S. Georgieva, At. Milčev la population indigène de la Basse antiquité trouvée par les Slaves et les Protobulgares à leur arrivée dans ces terres a participé à la création de la culture matérielle du Premier état bulgare. Ils soulignent par ailleurs la prépondérance de la culture matérielle slave dans ce processus.

Selon St. Vaklinov et Ž. Vážarova aucune continuité n'existe entre la culture matérielle de la Basse antiquité et celle du Haut Moyen âge dans les terres du Bas Danube. A ce point de vue se sont ralliés les savants soviétiques M. I. Artamonov et S. A. Pletnjova. D'autre part St. Vaklinov, M. I. Artamonov et S. A. Pletnjova estiment que dans la culture matérielle du Premier état bulgare c'est l'élément protobulgare qui a prédominé, alors que pour Ž. Vážarova le rôle des Slaves dans la formation de cette culture a été décisif. On y relève également que selon Artamonov la présence des Protobulgares dans le Bas Danube constitue un phénomène à part et

indépendant jusqu'à la fin du Xe s. après quoi ils ont été assimilés par les Petchénègues et d'autres peuples.

Les conceptions des auteurs roumains peuvent être classées en deux groupes. La plupart d'entre eux et avant tout J. Nestor et E. Zaharia considèrent que les créateurs de la culture matérielle du Haut Moyen âge en Dobrudža du Nord sont les ancêtres du peuple roumain. Ils accordent un rôle très restreint aux Slaves et contestent la participation des Protobulgares à ce processus.

La seconde thèse est soutenue par M. Comşa, selon laquelle la culture matérielle du Bas Danube dénommée Balkano-danubienne ou encore Carpato-danubienne a été rée par trois composantes ethniques: les Slaves, les Protobulgares et la population locale romanisée. Celle-ci se serait constituée dans la région sub-carpatique. Ce point de vue à certaines différences près est soutenu aussi par les savants soviétiques G. B. Feodorov, L. L. Polevoj, I. G. Hinku, I. A. Rafalovič.

Dans sa conclusion l'auteur tient à souligner que les discussions prolongées sur ce problème ainsi que les nouvelles et nombreuses fouilles effectuées ont enregistré des succès considérables en vue de trouver une solution.

Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

Като основен и почти единствен източник за изследване на облеклото у нас през Втората българска държава (XII—XIV в.) обикновено се използват живописни изображения със светски характер — стенописи и миниатюри, в които са представени исторически личности от средата на феодалната аристокрация. За облеклото на народа се привличат и някои стенописни сцени с религиозно съдържание — евангелски и особено житийни.¹ Археологическите материали като най-сигурен и достоверен източник рядко намират място в проучванията. Опитите в това отношение са единични.²

Досега са разкрити редица некрополи на селища от разглеждания период. В по-богатите погребения често се срещат материали, свързани с костюма на погребаните — предимно украшения и по-рядко фрагменти от тъкани, които предлагат известни възможности за възстановяване облика на облеклото и останалите части на костюма, носен от по-имотните градски (търговско-занаятчийски) и селски слоеве по това време. Вече

● Обр. 1. Сферични копчета (XII—XIV в.). Fig. 1. Boutons sphériques (XII—XIV^e s.)



е направена сполучлива реконструкция на селски костюм от втората половина на XIV в. въз основа на находките от некропола при днешното с. Неговановци, Видински окръг.³

Тук ще се опитаме на базата на археологическите данни от останалите некрополи, като използваме и тези от Неговановци, да направим известен принос към проучването на облеклото, носено от българките по време на Второто царство. За съжаление при документирането на разкопките и в публикациите невинаги е посочено точното разположение на находките в гробовете, което затруднява донякъде пълноценното им използване при изследване.

Частите от тъкани, намирани в некрополите, са малки по размери и в повечето случаи доста разложени вследствие разрушителното действие на почвата. Обикновено се запазват тези от тях, които имат в основата си метални нишки (сърма) или са били в близост с метални предмети. Често невзимането на спешни мерки за консервация при откриването им води до тяхното разпадане. Тези фрагменти не са достатъчни за реконструиране вида на облеклото. По-важно значение имат украшенията с функционална роля, които са и по-многобройни — копчета, токи, а понякога и шевични ивици, гайтани и др.

Най-често срещаните находки в некрополите са малките кухи сферични копчета без украса, чийто диаметър варира между 0,5/0,7 и 1/1,5 см (обр. 1). Намираме ги и в селища, църкви и други археологически обекти от разглеждания период. Те са изработени чрез изливане от бронз или чрез изчукване с ещек от медни или сребърни пластинки, рядко от злато. Някои от тях допълнително са позлатени.⁴ Копчета от същия вид са правени и от кост.⁵ Намират се и по-люксови екземпляри — с вложени в цилиндрични гнезда бисери, като тези от некропола на старопрестолния Търновград (на гара Трапезица)⁶, или пък с канелирана повърхност и вложена в гнезда със същата форма стъклена маса, като тези от една колективна находка от Враца.⁷ Явно те са част от облеклото на знатни граждани или боляри.

При женските скелети копчетата са разположени обикновено в един или в два реда, едно до друго или групирани по няколко подшийните прешлени, върху костите на гръдния кош и при костите на ръцете — между китката и лакътя. Това показва, че дрехите, носени приживе от погребаните, са имали разрези отпред на гърдите, а ръкавите са били дълги, тесни и също с разрези. Броят на копчетата, намирани на тези места, е различен и може да се приеме като показател за дължината на разреза. Там, където се намират по едно, две или няколко копчета върху костите на гръдния кош, дрехата е имала отпред сравнително малък отвор за провиране на главата при обличането. Такива случаи има в некрополите на средновековните градове Луковит,⁸ Ловеч,⁹ Търново,¹⁰ Мадара,¹¹ Калиакра¹² и др. и на селището от селски тип при с. Неговановци.¹³ Срещат се и по 14 и повече копчета в един ред, което означава, че отворът е достигал почти до талията. Това е засвидетелствувано в някои гробове в Мадара,¹⁴ Калиакра,¹⁵ Търново,¹⁶ Преслав¹⁷ и др. При костите на ръцете — между китката и лакътя, също се откриват различен брой копчета, т. е. разрезите на ръкавите са имали различна дължина, която е достигала и до лакътя. Но невинаги според археологическите данни дрехите с пазвен отвор са имали ръкави с процепи. Само в отделни гробове от некрополите в Луковит,¹⁸ Ловеч,¹⁹ Калиакра²⁰ и Преслав²¹ са намерени копчета и върху гръдния кош, и при костите на ръцете. А в някои случаи в некрополите при с. Радювене,²² Врачански окръг, и в Луковит²³ разрези са засвидетелствувани само при ръкавите.

Понякога разрезите допълнително са били украсявани с обточващи ги шевици или гайтани. Сърмени шевици с геометричен орнамент (скачени ромбове) са намерени в гробове от некропола на гара Трапезица във Велико Търново (обр. 2 а, б). Върху обратната страна на някои от тях са запазени следи от копринената тъкан, за която са били пришити.²⁴ Фрагмент от безформена сърмена тъкан, вероятно останка от такава шевица, е открит върху костите на гръдния кош в женски гроб от некропола на Крумово кале при Търговище.²⁵ Може да се допусне, че и следите от сърмена тъкан при ръцете на един

• Обр. 2 а, б) сърмени шевици от некропола на гара Трапезица, Велико Търново. Fig. 2 а, б) broderies en fil de métal de la nécropole de la gare Trapezica, Veliko Tŕrnovo





● Обр. 3. Сърмени гайтани от с. Неговановци. Fig. 3. Galons en fil de métal du village Negovanovci

женски скелет от некропола в Кърджали са също от шевична ивица.²⁶ Останки от гайтани — памучни или ленени, са открити в някои гробове в Луковит,²⁷ Ловеч,²⁸ Калиакра,²⁹ а в Неговановци³⁰ — от сърмени (обр. 3).

Части от памучна тъкан от женско облекло са намерени в Калиакра,³¹ Червен,³² Неговановци,³³ от вълнена — в Плевен³⁴ и Враца³⁵, а фрагменти от сърмотъкани и други копринени платове — във Велико Търново³⁶ и Калиакра³⁷.

И така според археологическите данни от некрополите на селища от Втората българска държава се установява един вид женско облекло, чиито характерни елементи са пазвеният отвор и разрезите на ръкавите. Те са били закопчавани обикновено с малки сферични копчета и понякога допълнително обточвани с шевици и гайтани. Ако съдим по оскъдните останки от тъкани, можем да приемем, че то е било изработвано предимно от памучни и по-рядко от вълнени и други платове. Възможна е и по-широката употреба на вълнените тъкани особено през зимния сезон, но те да не са достигнали до нас поради изгниване в почвата.³⁸ Не е изключено и из-

ползуването на ленени и конопени материи, сведения за които имаме от историческите (писмени) данни.³⁹ Луксозните сърмотъкани и други копринени платове са били привилегия за жените от най-богатите градски и селски слоеве, които са имали достатъчно материални средства, за да си ги набавят.

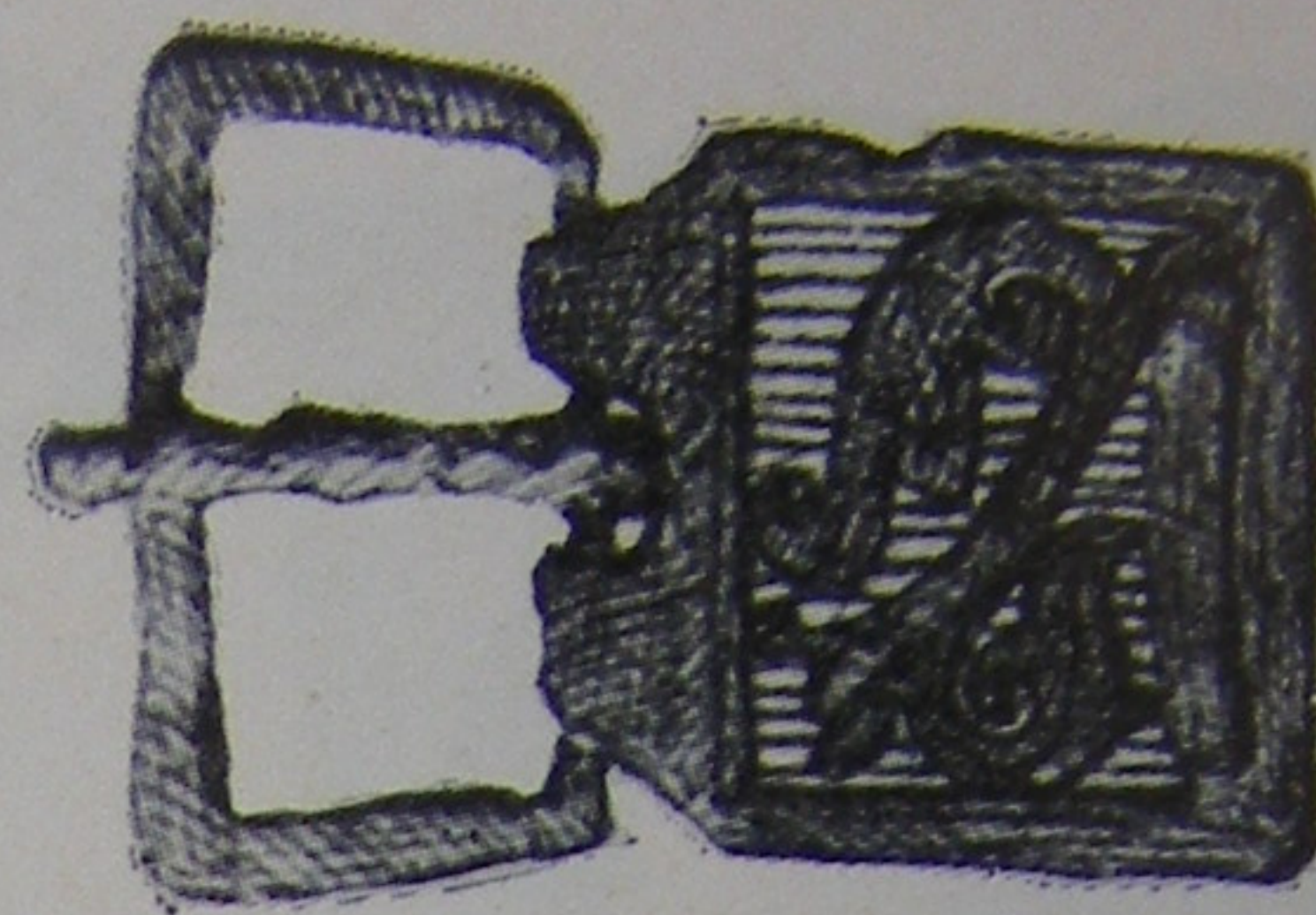
Това облекло рядко е пристягано в талията с колан. Според данните от Неговановци употребата на колан в облеклото на селските жени не е засвидетелствувана.⁴⁰ Но в женски гробове на градски некрополи понякога се намират малки токи или пафтички (обр. 4 а—б).⁴¹ Колан от сърмотъкан плат е открит в един гроб на Трапезица (Велико Търново),⁴² а около кръста на женски скелет в некропола в Кърджали е имало следи от сърмена тъкан, за която може да се допусне, че е от подобен колан.⁴³ Изобщо коланите не са характерен елемент на женското облекло у нас през XII—XIV в., докато в Западна Европа напр. пристягането в талията е много типично за женската дреха, особено през XIII—XIV в.⁴⁴ Доста разпространени в готическото облекло били тесните колани с висящ край. Към тях се прикрепвали метални украси — тока и край.⁴⁵ Коланите от този тип са възприети у нас още в XIII в. В мъжко облекло виждаме такъв колан (от скачени метални пластинки) в изображението на севастократор Калоян в Боянската църква (1259).⁴⁶ А в гроб в Дворцовата църква на Царевец, датиран в XIV в., са намерени златни коланни украси — тока и край, част от облеклото на жена от дворецовото общество. Върху тънки пластинки са припоени предварително излети и гравирани фигурки от масивно злато — дракон с криле за токката и женска фигура за края. В овални гнезда по бордюрите са вложени зелени скъпоценни камъни. Изработката на тези украси е напълно в стила на готиката (обр. 5). Подобни коланни украси и от женско, и от мъжко облекло са открити в двореца на Царевец и на други места в българските земи.⁴⁷ Засега обаче данните ни позволяват да ги причислим само към аристократическия костюм.

За да изясним подробностите в установения по археологически път вид женско облекло, ще прибегнем до някои паметници на българското изобразително изкуство от XIV в., в които са представени жени от средата на феодалната аристокрация. На западната стена в горния притвор на църквата „Св. Богородица“ в с. Долна Каменица, Югославия, е

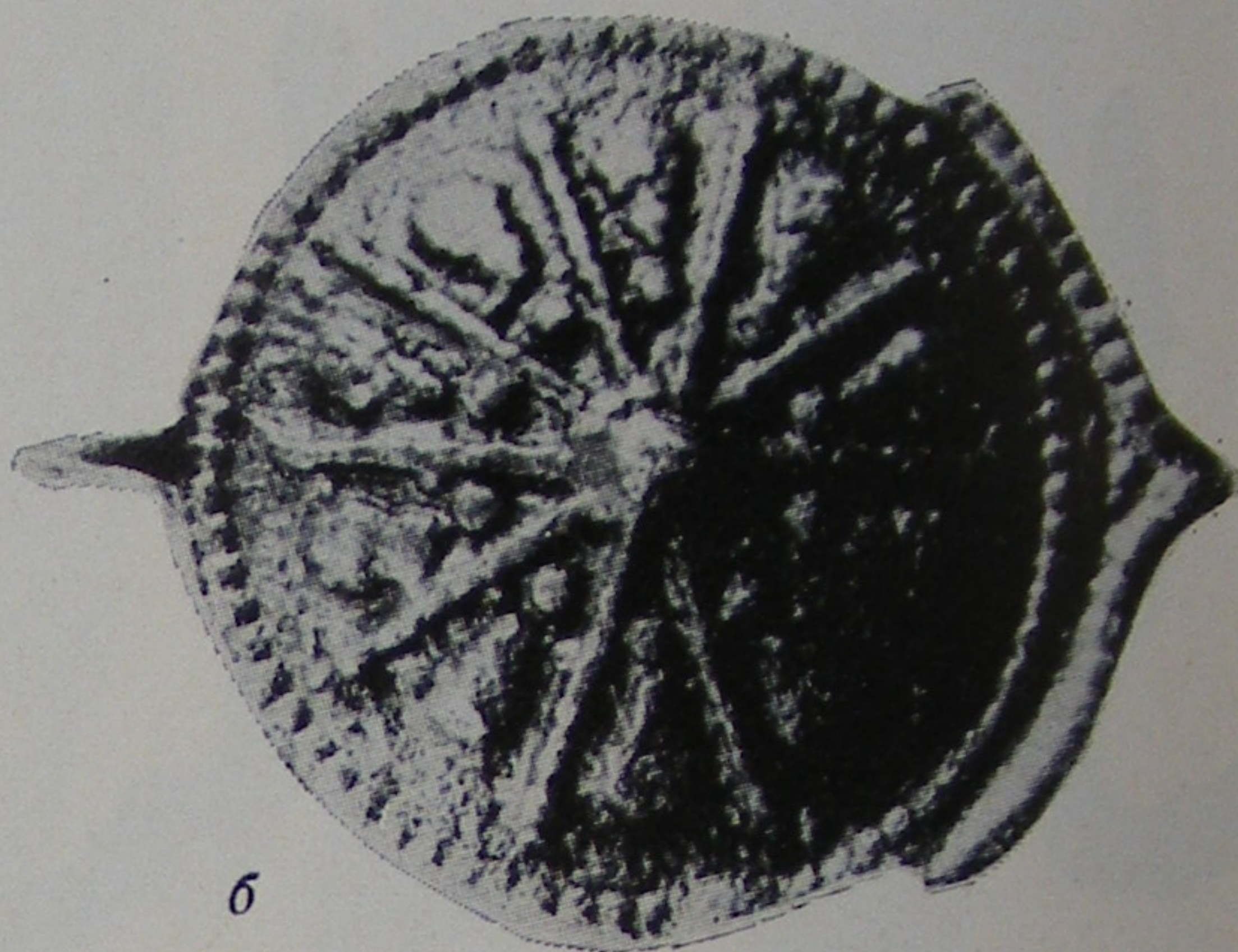
изобразено ктиторското семейство — мъж, жена и тяхната дъщеря. Неизвестната ктиторка (обр. 6) носи облекло, което се състои от две дрехи.⁴⁸ Горната туника от червена материя има дълги, свободно спускащи се по гърба декоративни ръкави с процеп при рамото, и разрез отпред на гърдите. Долният ѝ ръб е обточен с ивица кожа. От процепа на декоративния ръкав се подават ръкавите на долната дреха — риза. Те са от бяло платно, богато украсени с бродерии. Везбеният мотив — шестолистни и осмолистни розетки, е разположен в хоризонтални ивици, ограничени от успоредни прави линии, които изпълва през една. При китката ръкавът е стегнат с маншет.

В църквата „Св. Никола“ в с. Калотино, Софийски окръг, са нарисувани портретите на две неизвестни ктитори.⁴⁹ На западната стена е изобразена млада жена с детето си (обр. 7). Горната ѝ дреха е дълга до глезените и е изработена от едноцветна керемиденочервена тъкан. Отпред има пазвен отвор, достигащ до височината на лакътя. Вратната извивка и този отвор са обточени със сърмена шевица с геометричен орнамент — двойни полуспирали, кръстчета, квадратчета с диагонално пресичащи се вътре прави линийки. Към гърба се спускат дълги, свободно висящи декоративни ръкави с процепи при рамото. Изпод тях се подават ръкавите на долната туника — ризата, които са бели и богато извезани с черно и сиво. В горната им част има напречни бродирани ивици, наподобяващи перибрахиионите на владетелското облекло и изпълнени с мотива „развод“. От тях по дължината на ръкавите се спускат други ивици, бродирани с кръстчета, звездички и т. н. Везбена ивица има и около китката. На северната стена е представена втора ктиторска група, сред която има още една женска фигура (обр. 8). Облеклото на тази ктиторка е подобно на това на първата. Горната туника е ушита от същата керемиденочервена материя и има същата кройка. Само че тук платът е орнаментиран със златовезани (или златотъкани) окръжности, разположени в два отвесни реда. Пазвеният отвор, който е и по-дълъг, и вратната извивка са обточени с тесен златист ширит. Ръкавите на ризата са двуцветни. Долната им част е тъмнокафяво-червена. Отгоре минава надлъжна ивица от бял плат, върху която с тъмносини до черно конци е извезан стилизиран растителен мотив.

В западния край на южната външна стена на пещерната църква „Св. Марина“ при



a



b

4



5

● Обр. 4. Коланни украси от женско облекло: а) тока; б) пафтичка. Fig. 4. Ornaments de ceintures de femme: a) boucle; б) agrafe
● Обр. 5. Коланни украси от дворцовата църква на Царевец. Fig. 5. Ornaments de ceintures de l'église palatine de Carevec



● Обр. 6. Неизвестна ктиторка. Стенопис от църквата в с. Долна Каменица (XIV в.). Fig. 6. Donatrice inconnue. Peinture murale de l'église du village Dolna Kaménica (XIV^e s.)

● Обр. 7. Неизвестна ктиторка. Стенопис на западната стена в църквата в с. Калотино (XIV в.). Fig. 7. Donatrice inconnue. Peinture murale du mur Ouest de l'église du village Kalotino (XIV^e s.)

с. Карлуково, Врачански окръг, е изобразено ктиторското семейство. Жената, съпруга на болярина Рутеш, носи облекло, състоящо се също от две туники.⁵⁰ Горната е дълга до земята, без ръкави. Изработена е от сивокафява тъкан, богато орнаментирана с палметни клонки, всяка от които обрамчва хералдичен орел. Отпред на гърдите има разрез, обточен с червеникава ивица, украсена също с палметни клонки. От деколтето, изрязано по вратната извивка, се вижда малка част от ризата, чиито ръкави са дълги и от бяло платно. Те са богато извезани с черни и червени розетки. Върху горната туника е наметната оранжева пелерина, която се спуска по гърба до бедрата и има палметна украса.



Декоративният мотив орел в хералдична поза върху дрехата на ктиторката показва, че е била високопоставена дама. Известно е, че от тъкани, орнаментирани с такъв орел, по това време се е изработвало облеклото на лица с определен сан или роднинско достойнство в царския двор или държавата.⁵¹

На южната стена на църквата „Св. Йоан Богослов“ в Земенския манастир е изобразена деспотица Доя редом със съпруга си деспот Деян. От фигурата ѝ е запазена само горната половина до пояса (обр. 9).⁵² Деспотичката е облечена в горна туника от червен плат, която явно е била дълга до земята. Дрехата е имала декоративни висящи ръкави с процепи под рамото, от които днес личи само част от левия. Отпред е разрязана до под талията. Отворът е закопчан с малки златни сферични копчета от типа на често срещаните при археологическите разкопки. Украсата — златиста ивица с кафява бродерия в геометричен стил — е съсредоточена около този

отвор, вратната извивка и процепа на декоративния ръкав.

Ръкавите на долната туника, които се показват през този процеп, са дълги, тесни, с разрез между китката и лакътя, закопчан със същите златни сферични копчета, както пазвеният отвор. Около китката и разреза е пришита сърмена шевица като тази на горната туника. Платът на ръкавите е червен, орнаментиран с надлъжни успоредни прави линии от по-тъмен цвят.

От направените описания се вижда, че изобразените в посочените паметници български болярки са представени в облекло от един и същ вид с известни различия в детайлите. То се състои от две дрехи, облечени една върху друга. Горната има туникообразна права кройка и е дълга до земята. В повечето случаи към нея са прикачени дълги висящи декоративни ръкави с процепи при рамото. Само дрехата на карлуковската ктиторка няма такива ръкави, но затова пък върху нея е наметната пелерина. Декоративните висящи ръкави са били много модерни за епохата. Те са проникнали от Изтока чрез Византия в балканските страни, Русия, Западна и Средна Европа през XIV и XV в. и съществуват докъсно както в женското, така и в мъжкото облекло.⁵³

Долната дреха — ризата — има дълги тесни ръкави, понякога с разрез между китката и лакътя, закопчан със сферични копчета, понякога — без разрез или пък с маншет. Обикновено тези ръкави са бродирани. Разрезите, които са най-същественият елемент на това облекло, са обточени със сърмени шевици, ширити или бродирани ивици. Подобно женско облекло е изобразено и в стенописни портрети на жени от XV в. — в църквите на манастирите в Драгалевци и Кремиковци.⁵⁴

Няма никакво съмнение, че установеното по данни от некрополите женско облекло е от същия вид като това, представено в изображенията, на които се спряхме. По аналогия с тях можем да приемем, че и жените от градските (търговско-занаятчийски) и селски по-заможни слоеве, от чиито гробове произхождат останките от облекло, са носели две дрехи, дълги до земята, в редки случаи пристегнати в талията с колан (обр. 10, 11). Пазвеният отвор на горната туника почти винаги е бил закопчаван с малки сферични копчета, но ръкавите на ризата в едни случаи са били с разрези в долната си част, в други — без или са завършвали с маншет.



● Обр. 8. Неизвестна ктиторка. Стенопис на северната стена в църквата в с. Калотино. Fig. 8. Donatrice inconnue. Peinture murale du mur Nord de l'église du village Kalotino



● Обр. 9. Деспотица Доя. Стенопис от църквата в Земен (XIV в.). Fig. 9. La despote Doja. Peinture murale de l'église de Zemen (XIV^e s.)

Понякога деколтето на тази риза, ушита от бяло платно, е било набрано с конец, както това е установено в Неговановци.⁵⁵ Ситният набор при огърлието е характерен за ризата, носена със съвременната двупрестилчена носия — бърчанка, която е разпространена само в днешна Северна България.⁵⁶

Декоративен висящ ръкав на горната туника засега може да се допусне с по-голяма вероятност само в облеклото на една от погребаните жени в градския некропол на столицата. При раменните кости на скелета са открити сърмени шевици, еднакви с тези върху гръдния кош и при лакътните кости.⁵⁷ Въз основа на изображението на деспотица Доя в Земен може да се предположи, че тези шевици са обточвали процеп на декоративен ръкав (обр. 12).

Възможна е и употребата на бродирани ивици около разрезите и бродерия по ръкавите на облеклото от некрополите. Бродерията е стара славянска традиция.⁵⁸ Бродираните ръкави са били модерни през XIV в. и в Югославия, както се вижда в живописните изображения от това време.⁵⁹ През епохата на османското владичество пъстроцветните

бродерии върху дрехите на българките правели силно впечатление на европейските пътешественици и дипломати, сведения за което намираме в техните пътеписи, релации и доклади.⁶⁰

Към това облекло според археологическите и изобразителни данни през разглеждания период жените носели разнообразни допълнителни украшения, които придавали на костюма им не само завършен вид, но и неповторим колорит и хармония. На главите си те поставяли сърмотъкани ленти, понякога апликирани с метални пластинки, сокаи, а ушите си украсявали с различни обици и наушници. Гривните от метал или стъкло по това време играели освен декоративна и функционална роля. Те пристягали долния край на ръкавите вместо маншет. Обикновено ги намираме в тези гробове, в които няма копчета при костите на ръцете.

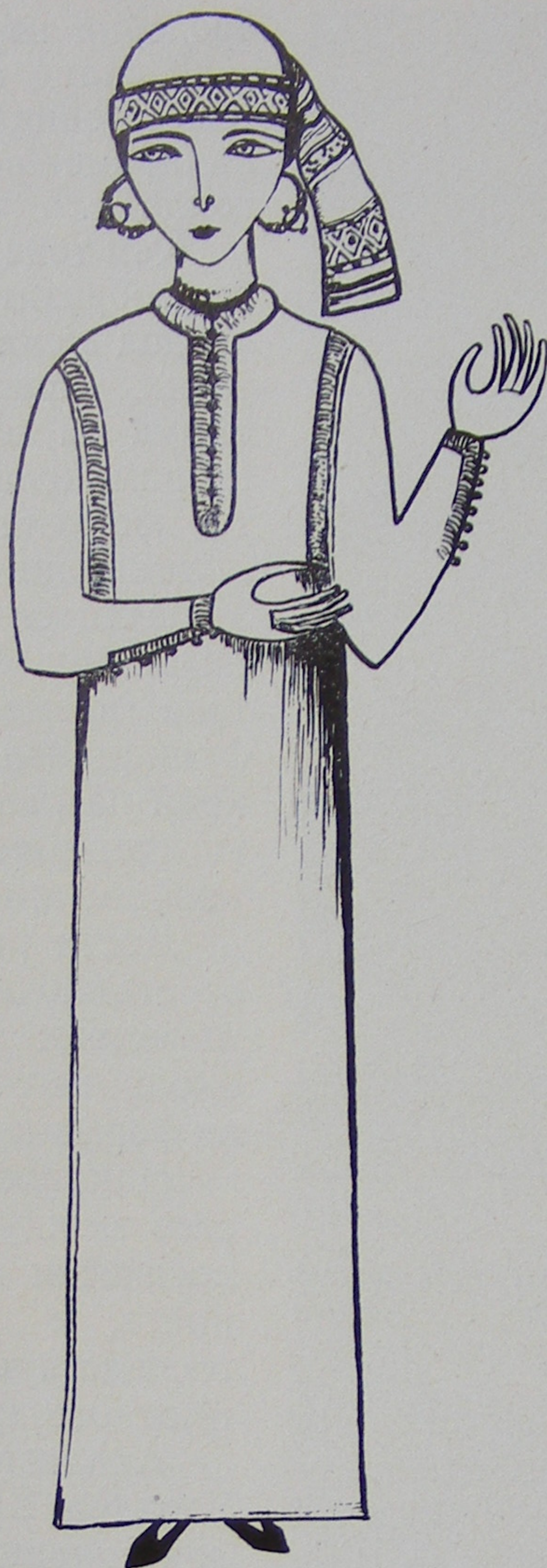
Доста рядко се употребявала огърлицата от стъкло или метал и медальонът. Те били изместени от пазвения отвор и украсите около него. Повече се носели разнообразни по форма и декорация пръстени.⁶¹

Направеното сравнение и явното сходство между облеклото, установено по археологически път, и това, изобразено в живописа, е доказателство за подражание на господстващата класа от страна на поимотното градско и селско население.

Аналогични явления се наблюдават в Западна Европа по това време. Феодалната аристокрация там обаче не можела да се примири със стремежа на новозабогателите занаятчии и търговци да ѝ подражават, поради което се достигнало до издаването на специални закони и други наредби. С тях се регламентирало облеклото на различните класи и слоеве на населението и се забранявала употребата на някои видове луксозни дрехи, тъкани и украшения от гражданите.⁶²

Не е известно дали и у нас са съществували подобни забрани. Една интересна клауза съдържа сръбският Законник на Стефан Душан, издаден през 1349 г. и допълнен през 1354 г.⁶³ В нея четем, че след смъртта на владелина „бисерната му дреха и златния пояс трябва да вземе неговият син“⁶⁴. Тази клауза дава възможност за двустранно тълкуване. От една страна, явно законодателят е искал да подчертае наследствеността на властта чрез онаследяване на владетелските отличия. От друга обаче, възможно е той да е искал да изтъкне, че само лица от управляващата феодална класа имат право да носят луксозно

10



11,12

● Обр. 10. Костюм на богата гражданка (XIII—XIV в.). Реконструкция по археологически данни.
Fig. 10. Costume de citadine aisée (XIII—XIV s.). Reconstitué d'après des données archéologiques

● Обр. 11. Костюм на богата селянка (XIV в.). Реконструкция по археологически данни. Fig. 11. Costume de paysanne aisée (XIV^e s.). Reconstitué d'après des données archéologiques

● Обр. 12. Костюм на богата гражданка (XIII—XIV в.). Реконструкция по археологически данни.
Fig. 12. Costume de citadine aisée (XIII—XIV^e s.). Reconstitué d'après des données archéologiques

облекло, т. е. да се постави бариера между тях и останалите слоеве на населението. Ако приемем последното, може да се допусне, имайки пред вид близостта в общественоекономическото развитие и бита между нашата страна и Сърбия, че и у нас е имало някакви регламенти по отношение на облеклото на тези, които не принадлежат към феодалната аристокрация. Може би и на това,

а не само на социалното и имуществено неравенство се дължи фактът, че подражанието в женското облекло рядко се реализира и във формата, и в тъканите, и в украсите. В повечето случаи то се забелязва главно във формата. Разбира се, тези разсъждения засега остават в сферата на една хипотеза поради липса на достатъчно данни.

*

Кр. Миятев прави опит по ретроспективен път да докаже произхода на сукманената женска народна носия от XIX—XX в. За целта използва т. нар. „опашки“ или „ръкавци“, прикачени отзад до ръкавните отвори на сукмана, в някои краища на днешните български земи. Проследявайки тяхното развитие назад във вековете, той достига до извода, че те произхождат от някогашните декоративни, свободно висящи ръкави. Въз основа

на това Миятев предполага, че „днешният сукман трябва да води началото си от някаква дълга женска дреха от миналото, която за разлика от ризата ще е била направена от вълнен плат (сукно), с разрез на гърдите и свободно висящи ръкави“. Своя хипотетичен първообраз на сукмана той открива в портрети на български боляри от XIV—XV в. — в Земен, Калотино, Драгалевци, Кремиковци и др. Според него сукманът „подобно на саята и други костюмни части е бил първоначално болярско облекло“. У народа той преминал чрез посредничеството на останките от предишното феодално общество след падането на България под турска власт или пък чрез „новоизпъкнали по-видни и по-богати семейства, които сега играели ролята на старите феодали“⁶⁵.

Същият първообраз на сукманената носия установихме и по данни от градски и селски некрополи, което ни позволява да допълним тезата на Миятев. През Втората българска държава сукманеното облекло се е носело от жените от различни класи и слоеве на българското феодално общество. Дали то е съществувало и по-рано — по време на византийското владичество и през Първата българска държава, засега не е известно. Женски живописни изображения от тази епоха не са запазени, а не е направено нито едно изследване по археологически данни. Затова все още не може да се установи със сигурност неговият произход.

Географските граници на разпространение на сукманеното облекло през разглеждания период са доста широки. Според археологическите и изобразителни данни то е било употребявано в пределите на българските земи от североизток (Калиакра) до северозапад (Неговановци, Долна Каменица) и югозапад (Земен, Калотино,). С това се потвърждават етнографските данни за първоначалното масово разпространение на сукмана по тези места, след което той е изместен от двупрестилчената носия главно в старопланинските области.⁶⁶

През XIII—XIV в. разрезите отпред на гърдите и в долната част на дългите тесни ръкави са били важен елемент, чрез който се е разнообразявало облеклото. Виждаме ги дори и в традиционната царска церемониална дреха — далматика. В такава дреха е облечена „новопросвещената“ царица Сара-Теодора, изобразена в миниатюра на Лондонското евангелие на Иван Александър (XIV в.),⁶⁷ и върху лицевата страна на една

от монетите ѝ със същия цар (след 1355 г.).⁶⁸ По археологически и живописни данни разрезът съществува по това време и в мъжкото облекло.⁶⁹

Същите разрезни, каквито има женското облекло у нас, са характерни за готическия женски костюм в страните на Западна Европа. Нещо повече, през XIII в. там започва да се употребява горна дреха без ръкави, наречена *suckenie*, под която се носи долна туника с дълги тесни ръкави.⁷⁰ Това облекло е много сходно със сукманеното облекло у нас. Възможно е разрезите в готическата мода да са заимствувани от Изтока по време на кръстоносните походи. Известно е, че типичната източна дреха — кафтанът, има разрез отпред. Преди XII в. на Запад разрезите не се срещат.

Не е изключено българското сукманено облекло да е в известна връзка с готическия костюм. Икономическите, социалните и политическите условия през Втората българска държава са благоприятни за проникването на западноевропейски модни и други влияния у нас. През XIII—XIV в. се води усилен външнотърговски обмен с италианските републики и Дубровник, покровителствуван от българските владетели.⁷¹ В резултат на кръстоносните походи се извършват редица политически промени на Балканския полуостров. Създава се Латинската империя, която в продължение на половин век съществува в непосредствена близост с нашата страна.⁷² Не бива да се забравят и браковете на български владетели и боляри с европейски принцеси. От една страна, западните моди в облеклото и накита можели да влияят върху феодалната аристокрация, а, от друга, налице били условия за прякото им възприемане от градските търговско-занаятчийски и други слоеве, които не принадлежали към господстващата класа. В големите средновековни градове по това време имало цели квартали, населени с чужденци от европейски произход — венецианци, генуезци и други „франки“.⁷³

Всичко това обаче не противоречи на народностния произход на сукманеното облекло. Една от главните му съставни части — ризата, е била употребявана като основна дреха още от древните славяни.⁷⁴ А според данни от проучвания на прабългарски некрополи у нас през последните години тя е била носена и от прабългарите.⁷⁵ Разрезът отпред на горната туника също е стара традиция. През Първата българска държава много раз-

пространена мъжка дреха у нас е бил кафтанът.⁷⁶

По време на османското владичество средновековното сукманено женско облекло се развива и обогатява с нови елементи, превръщайки се в носия с ярко изявен национален характер.

*

В некропола на Калиакра, датиран в XIV в., са открити разнообразни женски накити, между които и значителен брой метални пластинки — медни, сребърни и позлатени. Те са намирани обикновено върху челата на погребаните. В краищата им има малки дупчици. По форма и според мотива на

● Обр. 13 а—д) метални пластинки от некропола на Калиакра (XIV в.). Fig. 13 а—д) lamelles en métal de la nécropole de Kaliakra (XIV^es.)

украсата, която е релефна, пластинките са няколко вида:

а) полукръгли, в средата със схематично предаден крин (обр. 13 а);

б) правоъгълни корубести. В двата края по дължината на пластинката има по една стилизирана палмета, а в средата — хоризонтални поясчета. При някои от тези пластинки украсата е по-схематична (обр. 13 б, в);

в) квадратни. Декоративният мотив е силно стилизирана осмолистна розета.

Заедно с квадратните в гробовете са намирани и друг вид пластинки — малки полусферични (обр. 13 г).

Пластинките от некропола са били апликирани към тъкан, както се вижда от откритата в един гроб лента от литотъкана, вероятно бяла памучна материя, към която с бели памучни конци са пришити медни правоъгълни пластинки (обр. 13 д).⁷⁷ Образувайки по този





● Обр. 14. Царица Ирина. Стенопис от църквата в Костур (XIII в.). Fig. 14. La reine Irina. Peinture murale de l'église de Kostur (XIII^e s.)
 ● Обр. 15. Деспотица Доя, Земен. Детайл. Fig. 15. La despote Doja, Zemen. Détail

начин метално кръжило (диадема), те украсявали челата на жените.

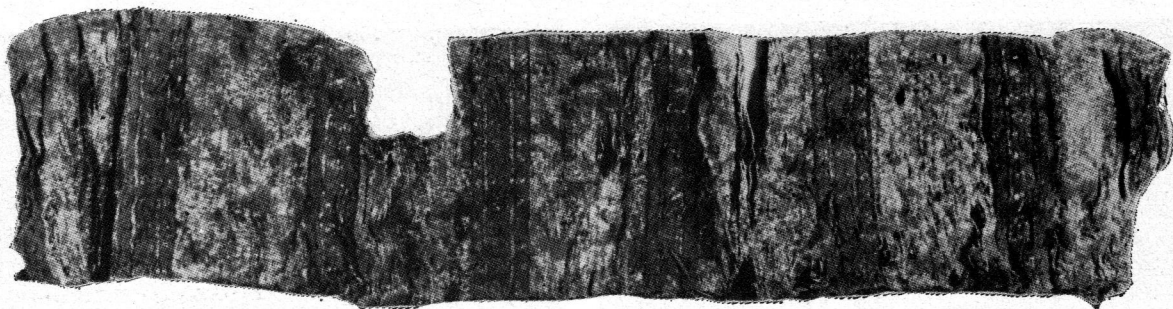
Подобни метални пластинки са намерени и в един женски гроб от некропола при с. Радювене, Врачански окръг, датиран с монета на Иван Александър (1331—1355). Те са с правоъгълна форма и релефен орнамент от трилистни палмети и точки. В краищата им също има дупчици за апликиране към плат, през които е прокаран копринен конец, свързващ ги с диадема.⁷⁸ Според Л. Бобчева пластинките от двата некропола и накитите, които те образували, „са прототип на обичая краищата на забрадките на българката да се украсяват с лютори и мъниста“.⁷⁹

За да установим от какъв вид украса за глава са тези достигнали до наши дни метални пластинки, ще потърсим данни в някои бъл-

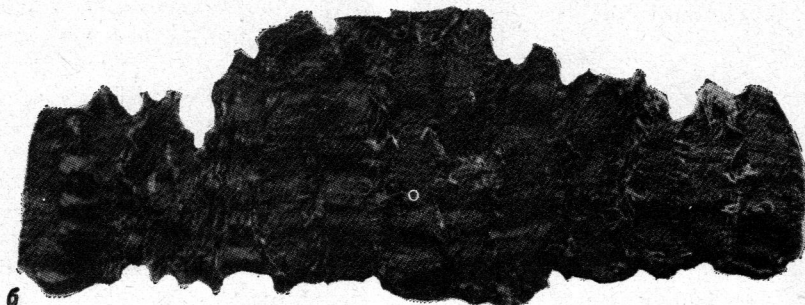


гарски живописни изображения от XIII—XIV в. В църквата „Св. Архангел Михаил“ в гр. Костур са изписани образите на царица Ирина, съпруга на Иван Асен II, и на сина им Михаил II Асен. Датировката на тези ктиторски портрети се отнася към средата на XIII в.⁸⁰ Царицата е представена в ежедневен костюм, без необходимите царски отличия (корона, жезъл и др.) На главата си тя носи кърпа или полусферична шапчица от плат. Тук за пръв път виждаме диадема от скачени метални пластинки, подобна на тези от некрополите. Тя е поставена върху покривалото, вероятно апликирана към него, като обхваща отпред челото. В нито едно от познатите изображения на владетелки от Византия и другите страни по това време не се среща такава диадема. Овалът на лицето на Ирина е обхванат от подборник от тънък бял плат. Ушите са украсени с масивни наушници, покрая с бисери (обр. 14).

Един век по-късно в Земенската църква е изобразено подобно покривало за глава, но



a



b

16

● Обр. 16. Сърмотъкани украси за глава от некрополите в: а) Крумово кале, Търговишки окръг; б) Враца. Fig. 16. Parures de tête tissées de fils d'or des nécropoles de: a) Krumovo Kale, dép. de Târgoviște; б) Vraca

вече в много по-усложнен вид. Деспотица Доя носи своеобразна шапка, изработена от плат.⁸¹ В основата ѝ има диадема от скачени метални пластинки, орнаментирани със стилизирани многолистни розетки. Тя обхваща отпред челото. Пластинките може би са апликирани към златистата (сърмена) тъкан на високата цилиндрична част на шапката. Дъното е полусферично, от бял плат, с една декоративна ивица, напречна на челото. В основата му са апликирани малки кръгли метални пластинки. Отзад към лявото рамо се спуска продълговата кърпа, орнаментирана с червени успоредни ивици и завършваща с червени ресни. От двете страни на лицето, под шапката, са скрити краищата на подборник от бял воал, който отпред се спуска до гърдите. Ушите са украсени с троен бисерен низ (обр. 15).

Кр. Миятев изтъква, че една от разновидностите на търновския сокай — със затворено кръжило, много прилича на накита на главата на деспотица Доя.⁸² И наистина покривалото на Доя съдържа всички основни

елементи на търновския сокай — метално кръжило, висулки при ушите, кърпа (месал), подборник. Високата цилиндрична част на шапката вероятно е издигната върху дървена подложка, каквато се използва и при сокай (т. нар. бука — елипсовидна дъска).⁸³ Технологическите изследвания показват, че такива подложки често са служели за основа на украси за глава от плат, намирани при археологически разкопки на некрополи от Втората българска държава.⁸⁴

С пълно основание можем да приемем, че в изображението на земенската болярка художникът ни е представил сокай в един от етапите му на развитие през средновековието (XIV в.). Той е значително обогатен и усъвършенствуван в сравнение с покривалото на главата на царица Ирина в Костур, за което може да се допусне, че е една по-първична негова форма през XIII в.

Ако сравним единия от калиакренските накити, състоящ се от квадратни и полусферични пластинки, с металния накит от шапката на Доя, ще видим, че между тях има голяма прилика. Тя се изявява и във формата на двата вида пластинки, и в орнамента на квадратните. Ако болярката беше погребана със същия костюм, с който е изобразена в портрета, от покривалото на главата ѝ биха



17

● Обр. 17 а—в) женски украси за глава. Реконструкция по данни от некрополи (XII—XIV в.).
Fig. 17 а—в) parures de tête de femme. Reconstituées d'après des trouvailles de nécropoles (XII—XIV^e s.).

се запазили само металните пластинки и тези части от тъкан, които имат метални нишки в основата си или пък са в допир с метал, както памучната лента от Калиакра.

Това сходство между двата накита ни позволява да приемем, че жените, в чиито гробове са намерени металните пластинки, са носели сокай. В зависимост от социалното си положение и имуществено състояние те са употребявали диадема (кръжило) от различен метал. Кърпата е била изработвана (по данните от Калиакра) от памучна тъкан. Вероятно към кръжилото са били прикрепени откритите в гробовете разнообразни обици и наушници (обр. 17 в). Засега не може да се установи подбрадник, но неговото съществуване като елемент от украсата на главата на българката през XIII—XIV в. според живописните изображения е реалност. Подбрадникът от тънък плат или воал е особено модерен по това време в Западна Европа,⁸⁵ откъдето може би е проникнал у нас, в Сърбия и в други страни.

В малко по-различен вид сокаят е установен по археологически път и в столицата Търново. Въз основа на находките от някои по-богати погребения от градския некропол на гара Трапезица Н. Ангелов прави сполучлива реконструкция на покривалото на глава, носено от богатите търновски гражданки през Втората българска държава. Чрез сравнителен анализ той установява сходство между него, съвременния сокай (от XIX в.) и сокай на деспотица Доя. Разликата е само в това, че в Търново са използвани сърмотъкани или сърмовезани ивици плат вместо метални украси.⁸⁶ Подобно покривало, завършващо в тила със свободно висеща ивица сърмотъкана материя, е било употребявано и от богатите селски жени през втората половина на XIV в. според данните от некропола при Неговановци.⁸⁷

Този сокай, изработен изцяло от плат, донякъде се приближава до по-късния, т. нар. македонски сокай, чиято главна съставна част е богато извезаната кърпа, обхващаща главата като качулка и спускаща се свободно по гърба. Върху нея се поставя убрус, украсен също с възба и ресни.⁸⁸

Така според археологическите и изобразителните данни сокаят през средновековието има две разновидности — с кръжило от метал или от сърмена и друга тъкан. През XIII—XIV в. той е бил носен както от представители на феодалната аристокрация, така и от жените от заможните градски (търговско-

занаятчийски) и селски слоеве. Разпространен е в широки географски граници — от Черно море на изток до северозападните и югозападни краища на страната.

Мненията за произхода на сокая са различни. Ст. Л. Костов, който пръв подробно изследва този накит, вижда в основния му елемент — кръжилото, останка от византийската императорска диадема, която заедно с други владетелски отличия преминала в българския царски двор и сред болярството, а след падането ни под турско робство посредством „разбитата аристокрация“ — и сред народа.⁸⁹ Според П. Цончев сокаят се е носел от търновските болярки и впоследствие, по време на робството, преминава у населението южно от Търново.⁹⁰ Подобно е и мнението на Кр. Миятев. Той счита, че истинската първична среда, в която се е създал и употребявал този накит, е търновският царски двор и приближеното до него болярство. Поради това по-късно, преминавайки у народа, сокаят бил в „остро противоречие със скромния живот и простите нрави на поробения българин“⁹¹. М. Велева изтъква неговия народностен произход. Тя извежда началото му от двурогото забраждане при славяните и според нея дори „дворцовите знаци (царска корона и болярски накити) са само обогатена, високохудожествена разработка с класова нюансировка на едно българско забраждане, масово разпространено в района на Търново“⁹². Р. Сефтерски пък търси сходство във формата и шевите на нашия сокай в Поволжието — в киргизкия и каракалпакския сокай.⁹³ Нито едно от тези мнения не е подкрепено с археологически данни.

Лентата от сърмотъкан плат, каквато виждаме в основата на сокая в търновския некропол, е една от най-разпространените украси за глава по време на Втората българска държава (XII—XIV в.). Понякога към нея са били апликирани малки метални пластинки (обр. 16 а, б).⁹⁴ Този накит е имал и декоративно, и функционално предназначение — да прибира и придържа косите. Той е обхващал челото, а краищата му отзад, на темето, били завързвани⁹⁵ или прикрепвани с игли⁹⁶

(обр. 17 а, б). В него се вижда старинен отглас от обичая на славянските девойки да украсяват главите си при тържествени случаи с ленти от скъпи тъкани или метални диадеми, описан на времето от Л. Нидерле.⁹⁷ Дали през разглеждания период лентите или диадемите са специфична моминска украса, не може да се каже с положителност поради липса на достатъчно антропологически данни. Според археологическите данни те са били употребявани и като самостоятелен накит, и като част от сокая (кръжило). Затова предположението, изказано от Д. Овчаров, че сърмената лента е „може би в тясна връзка с него и лежи в основата на неговото развитие по пътя на обогатяването му с други елементи“⁹⁸, е съвсем основателно. Точно в този славянски начин за украса на глава се крие началото на сокая. Съчетавайки традиционното покривало — кърпата (забрадката) — с лентата от сърмени и други тъкани, понякога апликирана с метални пластинки, българките създали, вероятно по време на Втората българска държава, сокая. Като неделима част от него те носели големи, масивни наушници, които също са характерна славянска украса. Засега не разполагаме с никакви сведения за съществуването на този накит през Първата българска държава. Употребата му през XIII—XIV в. и от царици, и от болярки показва колко силни и здрави са народните традиции, които се извяват дори и в аристократическото облекло, подчиняващо се на церемониални норми.

Трудно е да се определи коя от двете средновековни разновидности на сокая е първична. Сърмените тъкани по това време са имали доста сложна технология на производство, която ги е правела не по-малко скъпи от металните украси. А вероятно повечето платове от този вид са били внасяни от чужбина. Така че стойността едва ли може да бъде определяща. Възможно е и двата вида сокаи да са създадени едновременно.

През годините на османското владичество сокаят като народен накит се развива и обогатява до облика, който виждаме в етнографски материали, рисунки и стенописни изображения от XIX в.⁹⁹

¹ Кр. Миятев. Царска корона в селска хижа. — ИНеМ, XIV, 1943, с. 15—18; Българският сукман. — СпБАН, XXI, 1950, с. 219—264; Е. Манова. Облекла и тъкани в живописа на Земенската църква. — Археология, III, 1961, кн. 2, с. 1—7; Видове средновековни облекла според стенописите от XIII—XV в. в Югозападна България. —

ИЕИМ, V, 1962, с. 5—73; Реалистични моменти в облеклата на Боянската живопис. — Археология, II, 1960, кн. 1, с. 22—25; Битът в композицията „Деизис“ от манастирската църква „Св. Димитър“ до с. Бобошево. — Археология IV, 1962, кн. 1, с. 6—11; В. Наследникова. История на българския костюм. С., 1974 (II изд.), с. 19—44 и др.

- ² Д. Митова - Джонова. Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в. — ИЕИМ, III, 1958, с. 39—64; Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. — ИОМТ, I, 1962, с. 23—34; С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. — Царевград Търнов. II. С., 1974, с. 404 и сл.
- ³ Д. Митова - Джонова. Цит. съч., с. 48 и сл.
- ⁴ С. Георгиева, Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 24.
- ⁵ В. Иванова. Двете старинни църкви при с. Иваняне. — ИАИ, VIII, 1934, с. 224; Костено сферично копче е намерено и в женски гроб от XIII—XIV в. в Червен (непубликувани материали, разкопки — С. Георгиева).
- ⁶ Н. Ангелов. Цит. съч., с. 25, обр. 5.
- ⁷ Б. Николов. Колективна находка от монети и сребърни накити от Враца. — Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 15, обр. 4.
- ⁸ Ст. Станчев, Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 88, 95, обр. 10^{59, 75}.
- ⁹ С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. — ИАИ, XX, 1955, с. 517, кат. гр. № 57.
- ¹⁰ Н. Ангелов. Цит. съч., с. 25—27, обр. 5.
- ¹¹ В. Миков. Гробни находки. — Мадара, I, 1934, с. 149, обр. 133.
- ¹² Л. Бобчева. Средновековен некропол на нос Калиakra (под печат). Изказвам благодарност на авторката, която ми предостави за ползуване статията си преди публикуването ѝ.
- ¹³ Д. Митова - Джонова. Цит. съч., с. 48.
- ¹⁴ В. Миков. Цит. съч., с. 149.
- ¹⁵ Л. Бобчева. Цит. съч.
- ¹⁶ Непубликувани материали. Разкопки Е. Манова.
- ¹⁷ Непубликувани материали от XIII—XIV в. Разкопки Д. Овчаров.
- ¹⁸ Ст. Станчев, Ив. Начева. Цит. съч., с. 75.
- ¹⁹ Й. Чангова. Разкопки на Ловешката крепост. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 40.
- ²⁰ Л. Бобчева. Цит. съч.
- ²¹ Непубликувани материали. Разкопки Д. Овчаров.
- ²² Кр. Миятев. Български могилни погребения от XIV в. при с. Радювене (Врачанско). — ИАИ, V, 1928—1929, с. 341—342.
- ²³ Ст. Станчев, Ив. Начева. Цит. съч., с. 81.
- ²⁴ Н. Ангелов. Цит. съч., с. 24—26, обр. 4—7, с. 25—27, обр. 7—8.
- ²⁵ Д. Овчаров. За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII—XIV в.). — МПК, 1971, с. 18.
- ²⁶ Е. Манова. Църквата в Кърджали. — Родопски сборник, I, 1965, с. 209.
- ²⁷ Ст. Станчев, Ив. Начева. Цит. съч., с. 77, гр. № 27, с. 91.
- ²⁸ С. Георгиева, Р. Пешева. Цит. съч., с. 514, кат. гр. № 18.
- ²⁹ Л. Бобчева. Цит. съч.
- ³⁰ Д. Митова - Джонова. Цит. съч., с. 42, обр. 3.
- ³¹ Л. Бобчева. Цит. съч.
- ³² Непубликувани материали. Разкопки С. Георгиева. На всички колеги, които са ми предоставили за ползуване непубликувани материали, изказвам сърдечна благодарност.
- ³³ Д. Митова - Джонова. Цит. съч., с. 40—44, гр. № 3, 10, 27, 29, 34, 36, 39, 41, 44, 46, 55, 61, 63.
- ³⁴ Ст. Станчев, Й. Чангова, Хр. Петков. Некрополът в м. Кайлъка при Плевен. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 33.
- ³⁵ Д. Бучински. Един средновековен некропол до Враца. — ИАИ, XVII, 1950, с. 305.
- ³⁶ Н. Ангелов. Цит. съч., с. 26, обр. 9.
- ³⁷ Л. Бобчева. Цит. съч.
- ³⁸ Срв. Д. Митова - Джонова. Цит. съч., с. 58.
- ³⁹ Вж. Д. Ангелов. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV век. — ИПр, VII, 1950—1951, кн. 4—5, с. 438.
- ⁴⁰ Д. Митова - Джонова. Цит. съч., с. 48.
- ⁴¹ С. Георгиева, Д. Бучински. Цит. съч., с. 23, табл. IV₆; Ст. Станчев, Ив. Начева. Цит. съч., с. 95, кат. гр. № 75, 78, 80, 81, 88, 90; С. Георгиева. Българските средновековни накити. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 9, обр. 6₄, 7₂; Накити и части от тъкани... с. 396, 398, обр. 3₁, 4_{3,5,8,11} и др.
- ⁴² Н. Ангелов. Цит. съч., с. 26, обр. 10.
- ⁴³ Е. Манова. Цит. съч., с. 209.
- ⁴⁴ E. Thiel. Geschichte des Kostüms. Berlin, 1972, p. 165 sqq.
- ⁴⁵ M. Beaulieu. Le costume antique et médiéval. Paris, 1967, p. 87, fig. 117, 120; E. Thiel, Op. cit., fig. 144, 147, 153.
- ⁴⁶ А. Василев. Ктиторски портрети. С., 1960, обр. 7.
- ⁴⁷ С. Георгиева. Накити и части от тъкани... с. 394 и сл., обр. 1_{4,5,6,8}. По-подробно с коланните украси от готически тип се занимава М. Ваклинова в Български средновековни накити (под печат).
- ⁴⁸ Л. Мавродинова. Църквата в Долна Каменица. С., 1969, с. 17 и сл.; I. Ковачев и др. Средновековна ношња балканских словена. Београд, 1953, с. 63—65 и др.
- ⁴⁹ Кр. Миятев. Българският сукман, с. 251; Е. Манова. Видове средновековни облекла... с. 43—45; В. Наследникова. Цит. съч., с. 27—30.
- ⁵⁰ Кр. Миятев. Пещерна църква „Св. Марина“. — ГНМ, VI, 1932—1934, с. 291—292; Д. Панайотова. Болгарская монументальная архитектура XIV века. С., 1969, с. 28—29.
- ⁵¹ Кр. Миятев. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. — В: Сб. Г. И. Кацаров, II (ИАИ, XIX), 1955, с. 347.
- ⁵² Й. Иванов. Старинни църкви в Югозападна България. — ИАД, III, 1912—1913, с. 63—64; Кр. Миятев. Земенският манастир. — Векове, I, 1931, кн. 1, с. 9; Е. Манова. Облекла и тъкани... с. 1—2; В. Наследникова. Цит. съч., с. 31 и др.
- ⁵³ Подробно разглежда декоративните висящи ръкави, тяхното развитие и разпространение Кр. Миятев. Българският сукман, с. 242—248.
- ⁵⁴ Пак там, с. 252—254; Е. Манова. Видове средновековни облекла, с. 58, 60—62; В. Наследникова. Цит. съч., с. 46—49.

- ⁵⁵ Д. Митова-Джонова. Цит. съч., с. 48.
- ⁵⁶ Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974, с. 239—240, обр. 169—170.
- ⁵⁷ Н. Ангелов. Цит. съч., с. 25—26, обр. 7.
- ⁵⁸ М. Велева. За произхода на една старинна българска шевица с общославянско разпространение. — ИЕИМ, IV, 1961, с. 27—77 и др.
- ⁵⁹ И. Ковачев. Цит. съч., табл. XII, XXXVII, XXXIX и др.
- ⁶⁰ Вж. Кр. Миятев. Цит. съч., с. 256 и сл. и цит. лит.
- ⁶¹ Вж. С. Георгиева. Българските средновековни накити, с. 4—10 и др.
- ⁶² F. Boucher. Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours. Paris, 1965, p. 174.
- ⁶³ Т. Зигелъ. Законник Стефана Душана. СПб., 1872, с. 33.
- ⁶⁴ Пак там, §. 47.
- ⁶⁵ Кр. Миятев. Цит. съч., с. 241 и сл., 248 и сл., 254.
- ⁶⁶ Пак там, с. 232 и сл.
- ⁶⁷ Б. Филов. Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър. С., 1934, табл. 136.
- ⁶⁸ Т. Герасимов. Медни монети на Иван Александър с жена му Теодора. — ИАИ, XVII, 1950, с. 126, обр. 77, с. 129.
- ⁶⁹ Вж. Д. Митова-Джонова. Цит. съч., с. 57.
- ⁷⁰ E. Thiel. Op. cit., p. 172.
- ⁷¹ Д. Ангелов. Към въпроса за средновековния български град. — Археология, II, 1960, кн. 3, с. 18—19; Стр. Лишев. Българският средновековен град. С., 1972, с. 117 и сл.
- ⁷² В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. С., 1940, с. 211 и сл.
- ⁷³ Д. Ангелов. Цит. съч., с. 12—13 и др.
- ⁷⁴ Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956, с. 229 и сл.
- ⁷⁵ Непубликувани материали. Разкопки Ж. Въжарова.
- ⁷⁶ В. Наследникова. Цит. съч., с. 15—17, обр. 8.
- ⁷⁷ Л. Бобчева. Средновековен накит от Калиакра. — Векове, 1974, кн. 2—3, с. 97, обр. 1—5.
- ⁷⁸ Кр. Миятев. Български могилни погребения. . . с. 341.
- ⁷⁹ Л. Бобчева. Цит. съч., с. 98.
- ⁸⁰ А. Василиев. Цит. съч., с. 13 и сл., обр. 3.
- ⁸¹ Вж. бел. 52.
- ⁸² Кр. Миятев. Произход и залез на търновския сокай. — ИАИ, XVII, 1950, с. 76.
- ⁸³ Пак там, с. 71—72.
- ⁸⁴ Непубликувани данни. Изказвам благодарност на зав. химическата лаборатория на ОИМ — Велико Търново, инж. В. Инкова за разрешението да съобща за този резултат.
- ⁸⁵ M. Bea ulieu. Op. cit., p. 100, fig. 120, 126; E. Thiel. Op. cit., p. 174, fig. 144, 147.
- ⁸⁶ Н. Ангелов. Цит. съч., с. 31—33.
- ⁸⁷ Д. Митова-Джонова. Цит. съч., с. 56—57, фиг. 3, 12 а.
- ⁸⁸ Кр. Миятев. Цит. съч., с. 71.
- ⁸⁹ Ст. Л. Костов. Сокай. — ИНЕМ, I, 1921, с. 5 и сл.
- ⁹⁰ П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 23, 60, 257 и сл.
- ⁹¹ Кр. Миятев. Цит. съч., 81—82.
- ⁹² М. Велева. За произхода на българския сокай по етнографски данни. — ИЕИМ, VI, 1963, с. 166—169 и др.
- ⁹³ Р. Сефтерски. Старинни сокайни шевици от Габровско. — МПК, VIII, 1968, кн. 3, с. 42.
- ⁹⁴ С. Георгиева. Цит. съч., с. 7; Д. Овчаров. Цит. съч., с. 18 и сл.
- ⁹⁵ Сърмотъкана лента, чиито краища са завързани отзад, е намерена върху черепа на женски скелет в Червен. Непубликувани материали, разкопки С. Георгиева.
- ⁹⁶ Д. Овчаров. Цит. съч., с. 18; В. Вълков. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. — Археология, XV, 1974, кн. 2, с. 51.
- ⁹⁷ Л. Нидерле. Быт и культура древних славян. Прага, 1924, с. 191.
- ⁹⁸ Д. Овчаров. Цит. съч., с. 19.
- ⁹⁹ Вж. Ст. Л. Костов. Цит. съч., с. 3 и сл. Сокаята изобразен в сцената „Страшният съд“ в църквата в с. Хотница, Великотърновски окръг (XIX в.). вж. Кр. Миятев. Цит. съч., с. 80 и сл., обр. 26—29.

Sur le vêtement pendant le Second état bulgare

V. NEŠEVA

(Résumé)

Lors des fouilles des nécropoles de sites du Second état bulgare (XII—XIV^e s.), on a trouvé souvent des objets appartenant au vêtement des personnes ensevelies, qui permettent de connaître son aspect.

Les parures découvertes dans des tombes de femmes — boutons, boucles, quelques fois des bandes brodées, galons et des morceaux d'étoffe et la manière dont ils étaient disposés sur les squelettes — permettent de reconstituer une sorte de vêtement féminin de cette époque. Les fentes sur la poitrine et

dans la partie inférieure des manches constituent un des éléments caractéristiques de ce costume. Elles se boutonnaient d'habitude par de petits boutons ronds. L'ouverture sur la poitrine arrivait quelquefois jusqu'à la taille et les fentes des manches jusqu'au coude. D'après les restes de tissus assez rares on voit que les vêtements étaient exécutés surtout en étoffe de coton, plus rarement en laine ou autres tissus. Les étoffes luxueuses brocarts de soie ou de fils d'or et d'argent étaient le privilège des

femmes des villes et des campagnes, épouses de riches marchands et d'artisans, qui bordaient souvent les fentes de broderies de fils de métal ou de galons.

Les garnitures des ceintures, fort rare découvertes dans les tombes de femmes, montrent qu'à cette époque on n'avait pas en Bulgarie l'habitude de se ceinturer la taille.

Le costume féminin comportant des fentes sur la poitrine et les manches est figuré sur certains portraits profanes dans les peintures murales du XIV^e s. des églises de Dolna Kamenica, Kalotino, Karlukovo, Zemen. Par analogie avec les peintures et des données archéologiques on admet que le vêtement féminin devait être long, arriver jusqu'à terre et était composé de deux pièces. Le vêtement de dessus est une tunique avec coupage sur le devant du corsage, sans manches ou à manches décoratives pendant sur le dos. Le vêtement de dessous est une chemise à longues manches étroites, quelques fois fendue à partir du coude, avec ou sans manchettes.

Ce genre de vêtement dans ses parties essentielles ressemble au costume national à sukman (chassuble) du XIX—XX^e s. et peut être considéré comme son prototype. Le vêtement de dessous — la chemise ornée de dentelles et de broderies, ainsi que la fente sur le corsage de la tunique qui la couvrait — sont des éléments du costume bulgare dès le Premier royaume bulgare et ont leurs prototypes dans les vêtements des Slaves et des Protobulgares. A l'époque du Second royaume bulgare ce vêtement à sukman d'après les données archéologiques et les monuments de la peinture médiévale était répandu dans un espace allant depuis la Mer noire jusqu'aux confins occidentaux du pays. Ce costume est porté aussi bien par les membres de l'aristocratie féodale que par les femmes aisées des villes et des campagnes. Ceci est une preuve de l'imitation de la mode et des relations entre les différentes classes et couches de la société féodale bulgare. Les différences de tissus et la richesse des parures confirment les renseignements historiques sur la différenciation sociale

Les trouvailles archéologiques permettent de reconstituer aussi une sorte de parure féminine que les femmes portaient sur la tête à cette époque. Les plaques de métal découvertes dans les nécropoles de Kaliakra et Radjuvene, dép. de Vraca, datées du XIV^e s. ressemblent énormément à certaines parures de tête royale ou de boyard reproduites dans des peintures bulgares médiévales du XIII—XIV^e s. comme par exemple la parure de métal du chapeau de la despote Doja de Zemen. Elle représente un sokaï dans une de ses étapes de développement au XIV^e s. Ceci nous permet de supposer que les femmes dans les tombes desquelles on a trouvé les disques en métal, portaient aussi un sokaï. D'après les données de la nécropole située près de la gare Trapezica à Veliko Târnovo on a constaté encore une autre variété du sokaï du Moyen âge. En guise de parures de métal les femmes avaient utilisé des bandes d'étoffe de lamé ou de brocart. Au cours de la seconde moitié du XIV^e s. les femmes des couches aisées des campagnes portaient des coiffes semblables en étoffe avec une bande brochée de fils d'or qui flotait librement dans le dos. Les recherches effectuées dans la nécropole près du village Negovanovci le confirment nettement.

Le costume à sukman et le sokaï sont largement répandus au XII—XIV^e s. dans les terres bulgares. Le sokaï était aussi porté par les différentes classes et couches de la société féodale. L'origine de cette parure doit être recherchée parmi les nombreuses parures de tête traditionnelles slaves, très en vogue aussi sous le Second royaume bulgare, comme des bandeaux à fils d'or, souvent appliqués de lamelles de métal. On les rencontre souvent dans les nécropoles de cette époque. La Bulgare, en combinant les fichus qu'elle portait sur la tête avec les bandeaux tissés d'or, a créé le sokaï.

Sous la domination ottomane le costume à sukman et le sokaï ont évolué. Ils ont acquis de nouveaux éléments pour devenir finalement un symbole national.

Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана (Михайловград)

ВИОЛЕТА БОЖИЛОВА

Античното светилище на Монтана стана известно, когато през 1915 г. при каптирането на извора, бликащ от скалите на хълма Калето, се появи част от каменния му архив.

Това бяха релефи, статуи и жертвеници. Статуята на богинята-ловджийка Диана, намерена в една ниша, издълбана в скалите, уточни божеството, почитано при този извор. Това се потвърди и от посветителните надписи, по-голяма част от които са издигнати в чест на богинята-ловджийка Диана и нейния брат Аполон. Поради неблагоприятно стекли се обстоятелства предвидените разкопки не са били проведени.¹ Около извора били застроени сгради и само случайно откриваните паметници напомняли за неизследваното антично светилище.

Втората група от този архив, появила се ненадейно през 1968 г.² и обогатена чрез редовни разкопки през 1969—1970 г.,³ също съдържа предимно оброчни паметници, посветени на почитаните при светилището божества — Диана и Аполон. Връзката между Диана и Аполон бе подкрепена и от един паметник, посветен на тяхната майка Латона. Тази нова група паметници бе открита също в подножието на обраслия със зеленина крайградски хълм Калето, югозападно от ул. Иван Макавеев, която минава край сега каптирания извор и се свързва с шосето за Берковица.

Разкопките установиха, че паметниците са използвани вторично като строителен материал. Над една стена, изградена с необработени камъни и кал, с дебелина около 0,70 м и стъпваща върху скалата на нивото на един пласт със следи от пожар, се намериха вгра-

дени в лицева зидария един до друг три мраморни жертвеника. В дебелината на стената са включени фрагменти от други жертвеници, фрагменти от мраморна колона и обезглавени и отчупени мраморни статуи. Изглежда, че при възтържествуването на християнството и опожаряването на старата сграда, която е приютявала паметниците, тези паметници на отречените божества са били съборени и използвани за надзиждане на разрушената сграда. Тази стена се превръща по-късно в субструкция на подпорна стена на старохристиянска базилика. При превръщането на стената в субструкция са използвани ломени камъни и хоросан.

Намерените 11 надписа при изкопните работи, както и тези, открити при редовните разкопки, са посветени на Диана — 2 жертвеника, 3 на Аполон, 1 на Латона и 1 статуя на Хероса-конник. Останалите 4, също посветителни, са вероятно на двете главни почитани в светилището божества — Аполон и Диана.⁴

Надписи, посветени на Диана

1. Мраморен жертвеник, профилиран горе и долу, дясната половина отчупена по диагонал. Открит е по време на разкопките на светилището в Монтана в стената с вградените ари. Вис. 0,80 м, шир. 0,32 м, деб. 0,34 м, вис. на надп. поле 0,55 м, шир. на надп. поле 0,30 м, вис. на буквите 0,045 м в първите шест реда и 0,02 м в р. 7 (обр. 1).

Надписът гласи:

Felic(iter)

Dianae [reg](inae)

1



T(itus) Flavi[us]
Iulius (centurio) l[eg](ionis)
5 I Ital(icae) pra[ep](ositus)
N(umeri) C(ivium) R(omanorum) cum
suis ex voto s(olvit) l(ibens) m(erito).

Първият и последният ред са извън надписното поле. Буквите са грижливо изписани в правилни редове. В трети ред се вижда долната част на буквата I, долната половина на буквата L в ред 4 и лявата част на буквата A в ред 5 по линията на счупването. Последният ред е с по-дребни букви. Лигатури няма. В липсващата отчупена дясна половина има възможност да се вмести епитетът *regina* в съкратена форма *reg*. Този епитет е засвидетелствуван в надписите от *Moesia Inferior* и много често в тези от *Монтана*.⁵ Срещат се още и в надписи от *Ескус*. Той е разпространен и в съседната провинция *Дакия*, където се среща при 7 случая в надписи от *Апулум* и *Олтения*.⁶ Посветителят *T. Flavius Iulius*, центурион от I Италийски легион и *praepositus*⁷ на един *Numerus Civium Romanorum*, носи императорски *gentilicium* и е вероятно романизиран тракиец, бидейки начело на една нередовна войска единица, формирана из местното варварско население.⁸

Интересно е съкращението *NCR* в 6 р. То ни потвърждава присъствието на един *numerus* в *Монтана*, който ни е известен от друг надпис също от *Монтана*.⁹ Палеографските особености на надписа, както и наличието на *numerus* насочват към датирането на паметника в първата половина на III в.¹⁰

2. Жертвеник от бял дребнозърнест мрамор, вграден в подпорната стена на светилището. Вис. 0,92 м, шир. 0,33 м, деб. 0,35 м, вис. на надп. поле 0,65 м, шир. на надп. поле 0,33 м, вис. на буквите 0,045 м, във всички редове с изключение на 2 р. — 0,035 м, разстоянието между редовете — 0,015 м и 0,02 м (обр. 2).

Надписът гласи:

Deane (sic!)

lucifere (sic!)

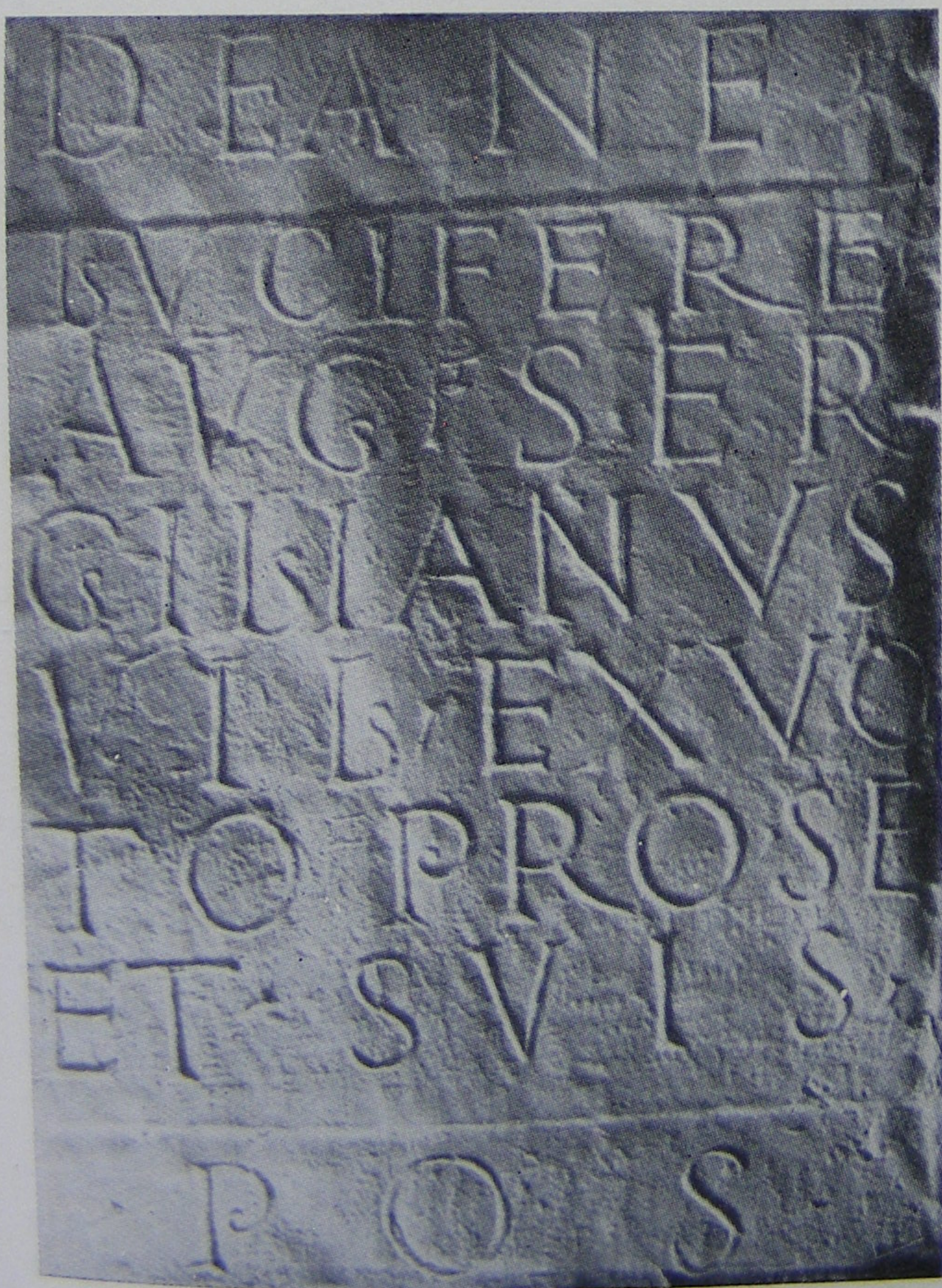
Aug(ustae) Ser-
gilianus

5 vil(icus) ex vo-
to pro se
et suis pos(uit).

● Обр. 1. Латински надпис, посветен на Диана. Естампаж. Fig. 1. Inscription latine, dédiée à Diane. Estampage

● Обр. 2. Латински надпис, посветен на Диана. Естампаж. Fig. 2. Inscription latine, dédiée à Diane. Estampage

2



Първият и последният ред са извън надписното поле. Надписът съдържа 7 реда. Вторият ред е изписан с по-дребни букви. Много характерно е изписването на буквата L¹¹ и G, срещащи се често в паметниците от II—III в. и в самата Монтана.¹² Буквите са ограничени с къси чертички в краищата. Надписът е посветен на Диана, този път с епитета *lucifera*, отговарящ на Фосфорос, епитет, който богинята Артемида е носела често в Тракия.¹³ Другият епитет *augusta* е също често срещан, особено в съседната провинция Дакия.¹⁴ Посвещението е направено от един *vilicus*,¹⁵ управител на имение (*res rustica*). Това са били обикновено освободени роби, натоварени с финансовата и административната уредба на имението. Епиграфските данни и стиловите особености на буквите L и G позволяват паметника да се датира в първата половина на III в.

Надписи, посветени на Аполон

3. Жертвеник от бял мрамор, вграден в подпорната стена с вторично използвани ари. Вис. 0,93 м, шир. 0,35 м, деб. 0,34 м, вис. на надп. поле 0,50 м, шир. на надп. поле 0,30 м, вис. на буквите 0,055 м, разстояние между редовете 0,02 м (обр. 3).

Надписът гласи:

Apollini
Sancto
G(aius) Iulius
Saturni-
nus (centurio)
region-
arius
ex voto.

Жертвеникът е четиристранен. Стените му са гладко обработени, налага се грижливо и красиво изписване на буквите в правилни редове. В последния ред буквата О е малка поради липса на място. В първите два реда буквите се отличават от останалите, които са по-удължени.

Посвещението е на Аполон с епитета *sanctus*.¹⁶ Надписът представлява интерес най-вече със споменаването длъжността на посветителя *centurio regionarius*,¹⁷ която досега не е засвидетелствувана в паметниците от Долна Мизия. Касае се за полицейско длъжностно лице. Според Момзен длъжността е характерна за области, от които отсъстват военни части. В случая надписът ни предлага нови данни, от които узнаваме, че и в райо-



● Обр. 3. Латински надпис, посветен на Аполон. Естампаж. Fig. 3. Inscription latine, dédiée à Apollon. Estampage

ни, в които има военни единици, какъвто в случая е Монтана, тази длъжност също се среща.

От интерес за прозопографията на Монтана е и името на посветителя *S(aius) I(ulius) Saturninus*. В един друг надпис, произхождащ от района на Монтана (с. Долна Вереница, Михайловградски окръг)¹⁸, имаме същото име, дадено само като *Saturninus*.¹⁹ Въз основа на новия надпис, предаващ пълното му име, могат да се допълнят и останалите две имена. Вероятно се касае за едно и също лице и ако това е така, тогава четенето в първия надпис като *centurio legionarius* може да се

коригира като *centurio regionarius*. Името на Гай Юлий Сатурнин ни е известно и от един надпис от Troesmis, ветеран от V Македонски легион, родом от Ескус.²⁰ Епиграфските данни сочат към една датировка във втората половина на II в.

4. Жертвеник от мрамор, отчупен в горната и долна част, намерен в стената с вградените ари. Запазена е само лявата горна част с украса от стилизирани листа отпред и встрани. Вис. 0,47 м, запазена шир. 0,28 м, деб. в горната част 0,42 м, деб. в средата 0,36 м, вис. на надп. поле 0,18 м, вис. на буквите 0,03 м, разстояние между редовете: между първи и втори ред 0,01 м, между втори и трети ред 0,02 м и между трети и четвърти ред 0,015 м. От надписа са запазени само четири реда (обр. 4).

Надписът гласи:

[Ap]ollini san[cto]
[ar]am cum s[igillo]
[p]ro sal(ute) dom(ini) n(ostri)
M(arcus) Aur(elius) Sev[erus].

Първите два реда от надписа са върху корнизата. Буквите са правилно изписани, липсват първите и последните букви от редовете. В 4 р. имаме лигатури на А и V.

Посвещението е на Аполон отново с епитета *sanctus*. Дедикантът М. Aurelius Severus с императорски *gentilicium* поставя *aram cum*

● Обр. 4. Латински надпис, посветен на Аполон. Естампаж. Fig. 4. Inscription latine dédiée à Apollon. Estampage

● Обр. 5. Жертвеник с латински надпис, посветен на Аполон. Fig. 5. Autel avec inscription latine dédiée à Apollon

sigillo.²¹ Сигили са малки статуи, поставяни върху жертвениците в светилищата, което узнаваме и от самия текст на надписа. Кухината за прикрепване върху арата ни подсказва, че статуята на Аполон е била бронзова. Надписът може да се датира в края на II — началото на III в.

5. Жертвеник от мрамор с отчупен долен край, открит при разкопките на светилището. Горният край е профилиран. Вис. 0,38 м, шир. горе 0,33 м, долу 0,30 м, деб. 0,35 м, запазена вис. на надп. поле 0,32 м, вис. на буквите 0,05 и 0,055 м, разстояние между редовете 0,025 и 0,03 м (обр. 5).

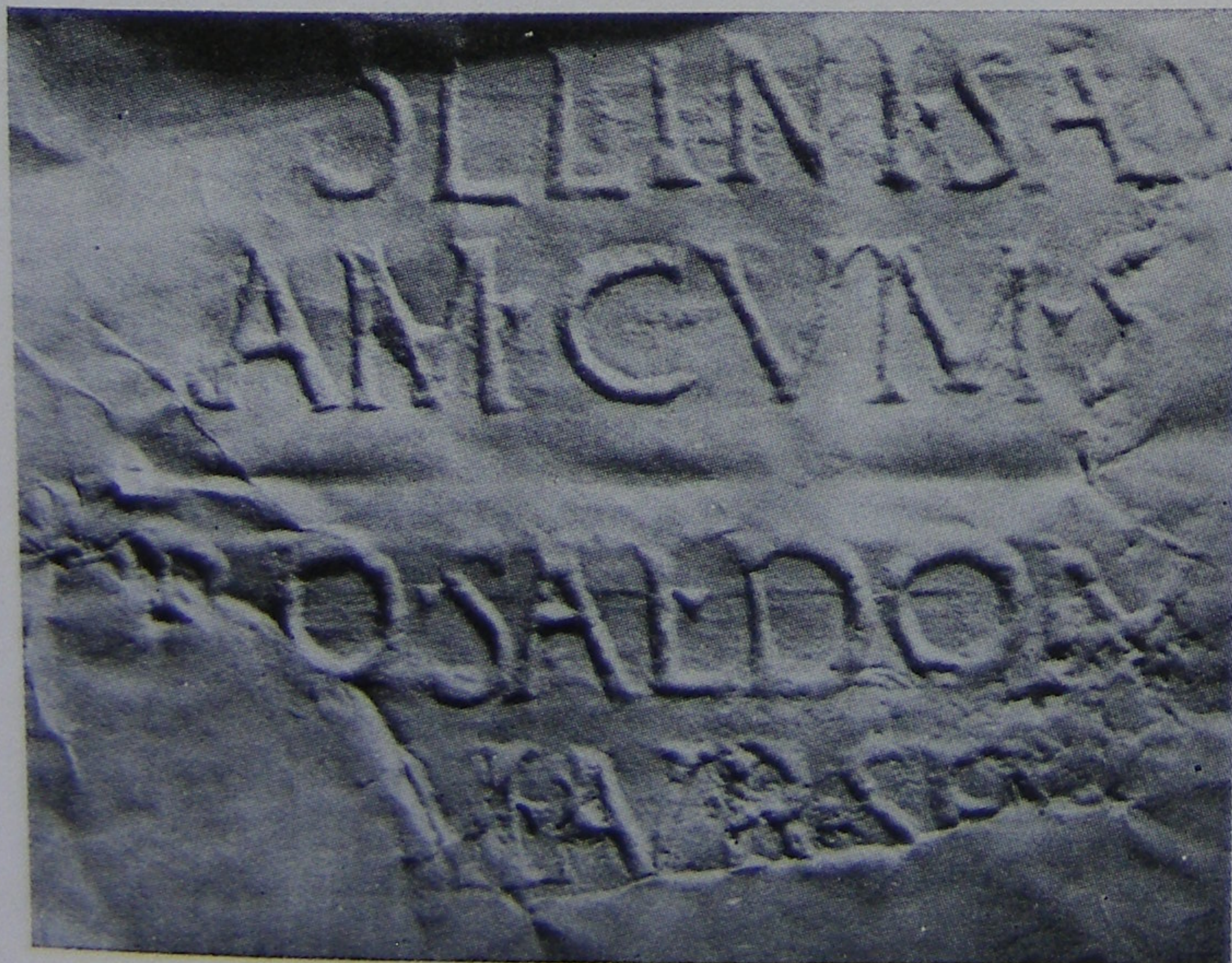
Надписът гласи:

Aram cum s[i]-
gillo Apolli-
ni Vlp(ius) Pris(cus)

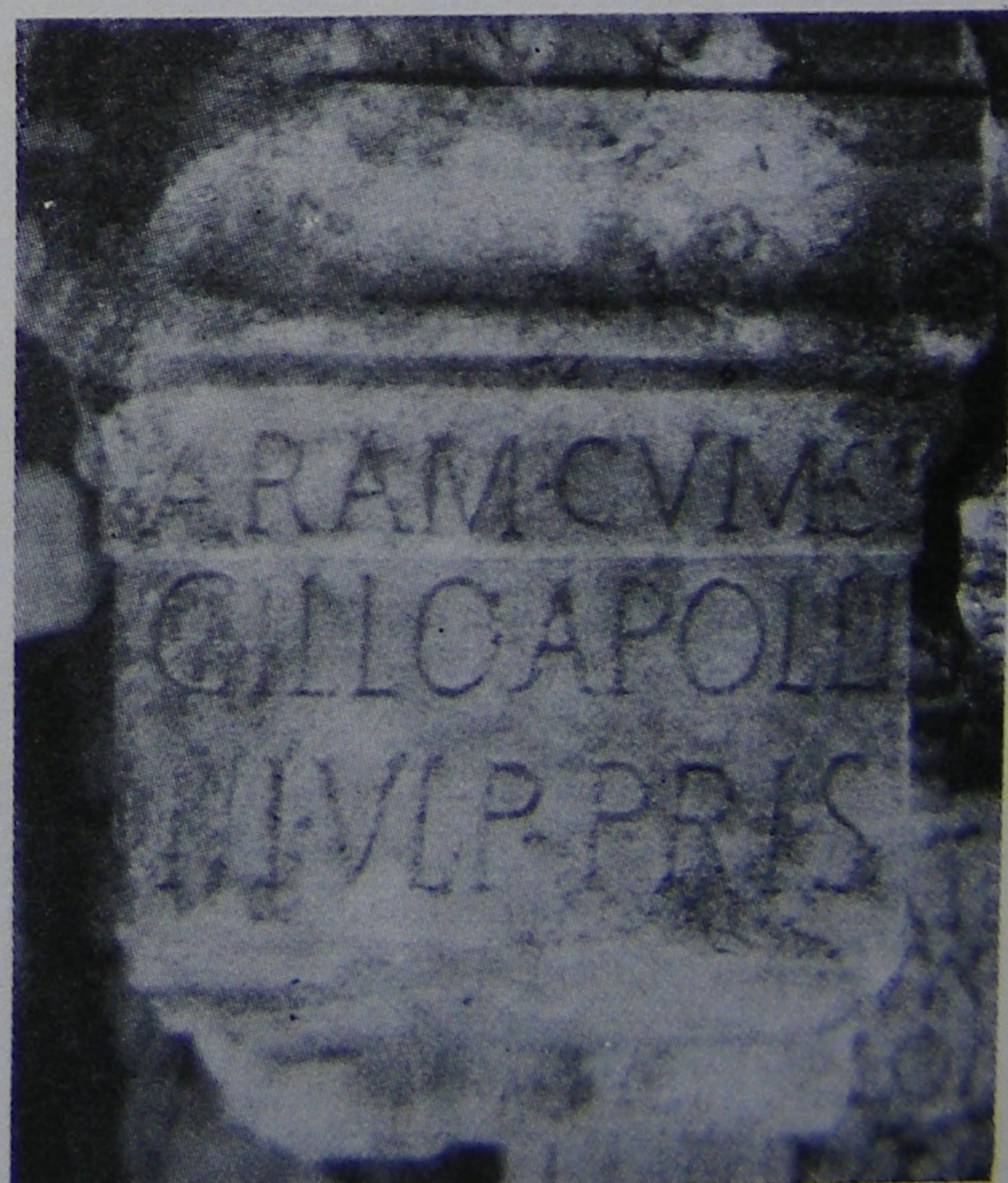
От надписа са запазени само три реда. Буквите са правилно изписани и леко удължени, ограничени в краищата с къси чертички. Лигатури няма. И тук, както в предишния надпис, имаме посвещение на Аполон с *aram cum sigillo*. Въз основа на епиграфските особености можем да отнесем надписа към края на II в.

Надписи, посветени на различни божества

6. Жертвеник от бял мрамор, намерен при разкопките на светилището в Монтана. Размери: вис. 1,10 м, шир. 0,60 м, деб. 0,33 м,



4



5

вис. на надп. поле 0,56 м, шир. на надп. поле 0,40 м, вис. на буквите 0,06 м и 0,03 м, разстояние между редовете 0,025 м (обр. 6).

Текстът гласи:

Latonae
Q(intus) Granius
Romanus
(centurio) leg(ionis) I Ita[l](icae)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Надписът е в пет реда. Буквите са едро и красиво изписани в правилни редове. Последният ред е с по-малки букви. Лигатури: р. 1 — А и Е, р. 2-ри — N и I, свързани в една буква като удължение. В края на р. 2-ри и 3-и последните букви са по-малки от останалите. Стилът на буквите, както и наличието на някои лигатури насочват датирането на паметника към втората половина на II в.

7. Ажурен релеф на Хероса-конник с надпис. Горната част от плочата е отчупена. Намерен при разкопките на светилището. Вис. 0,64 м, вис. на надп. поле 0,10—0,12 м, вис. на буквите 0,02 м, разстояние между редовете 0,01 м (обр. 7).

Текстът гласи:

Heroni deo sanct(o)
cum suis po(suit).

Надписът е в два реда, изписани в неравни редове. Буквите са изписани различно. Релефът с надписа е посветен на Хероса-конник, който е представен в ход надясно, в сцената връщане от лов.²² Въз основа на иконографските особености и епиграфските данни надписа и релефа датираме в III в.

8. Жертвеник от мрамор с отчупена горна част, долният край е профилиран. Намерен при разкопките на светилището. Размери: вис. 0,54 м, шир. горе 0,48 м, долу 0,60 м, деб. горе 0,40 м, долу 0,48 м, вис. на надп. поле 0,42 м, шир. на надп. поле 0,48 м, вис. на буквите 0,04—0,06 м, разстояние между редовете 0,015—0,03 м (обр. 8).

Текстът гласи:

[M]aximian[us]
Volsinis (centurio)
leg(ionis) II Aug(ustae),
praep(ositus) N(umeri) C(ivium) R(omanorum)
v(otum) l(ibens) s(olvit).

Надписът е в пет реда. Буквите са правилно изписани и леко удължени. За разделителен знак служи стилизиран бръшлянов лист. Лигатури няма. Касае се за посветителен надпис. Посвещението е направено от центурион на Втори августов легион. Тук отново ни се съобщава за наличието в Монтана на

познатия ни вече от надпис № 1 и от други надписи pumerus. Надписа датираме в III в. 9. Жертвеник от мрамор, счупен от всички страни. Намерен при разкопките на светилището. Вис. 0,35 м, шир. горе 0,25 м, шир. долу 0,08 м, деб. в запазената част 0,35 м, вис. на надп. поле 0,35 м, вис. на буквите 0,06 м, разстояние между редовете 0,05 м (обр. 9).

Текстът гласи:

[Ulp]ius Felix. . . .
[leg(ionis)] II Part(hicae)
[Seve]rianae
[ex] [v]oto.

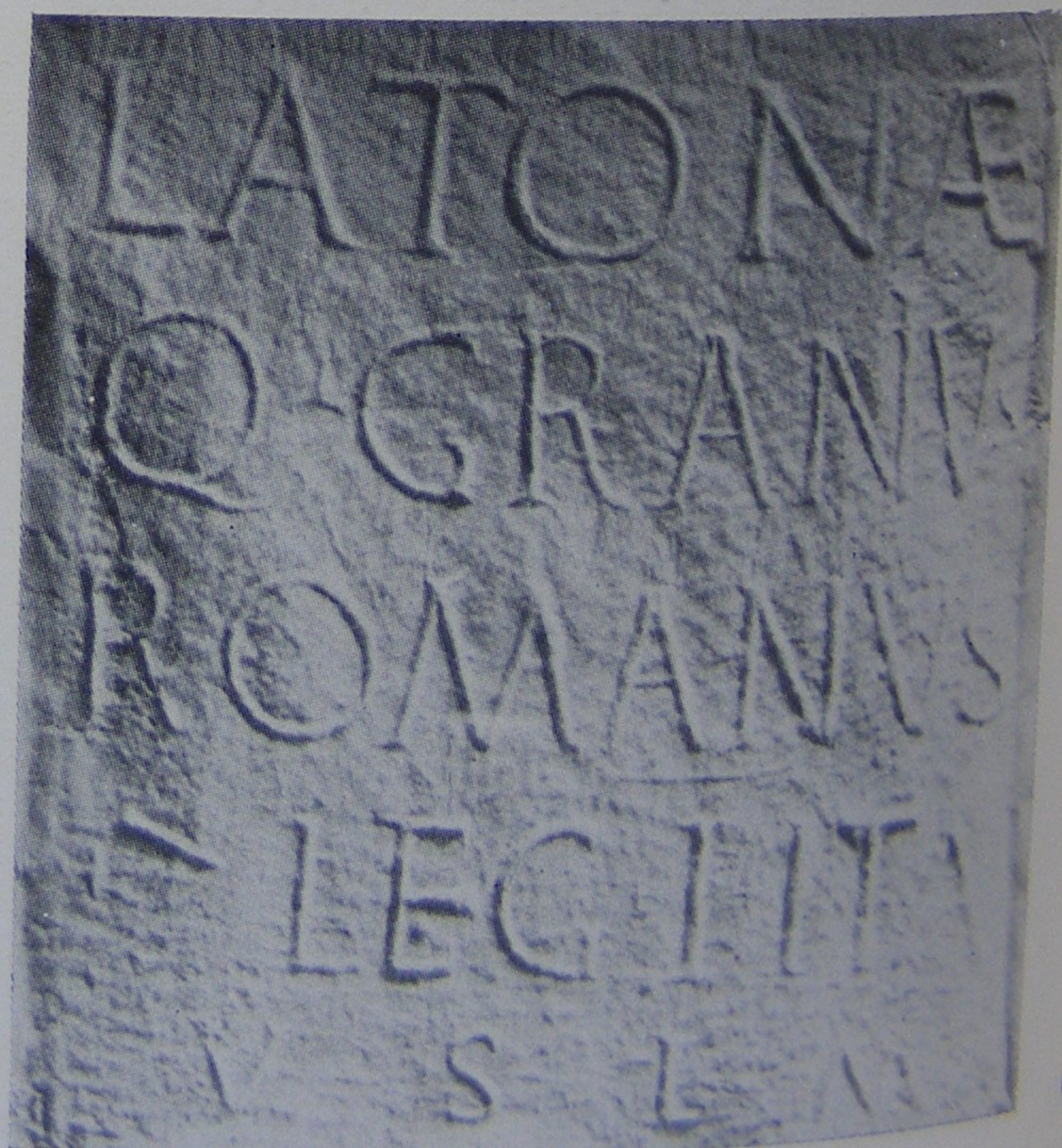
Надписът е в четири реда. Той е посветен вероятно на едно от почитаните в светилището божества. Дедикантът е легионер от leg. II Parthica Severiana.²³ Буквите са удължени и изписани в правилни редове. Лигатури има на А и Е в р. 3. Паметникът се датира в първата половина на III в.

10. Жертвеник от бял варовик, отчупен в горната част. Намерен при разкопките на светилището. Вис. 0,10 м, шир. 0,28 м, деб. 0,15 м, вис. на надп. поле 0,05 м, шир. на надп. поле 0,27 м, вис. на буквите 0,01 м, разстояние между редовете 4 мм (обр. 10).

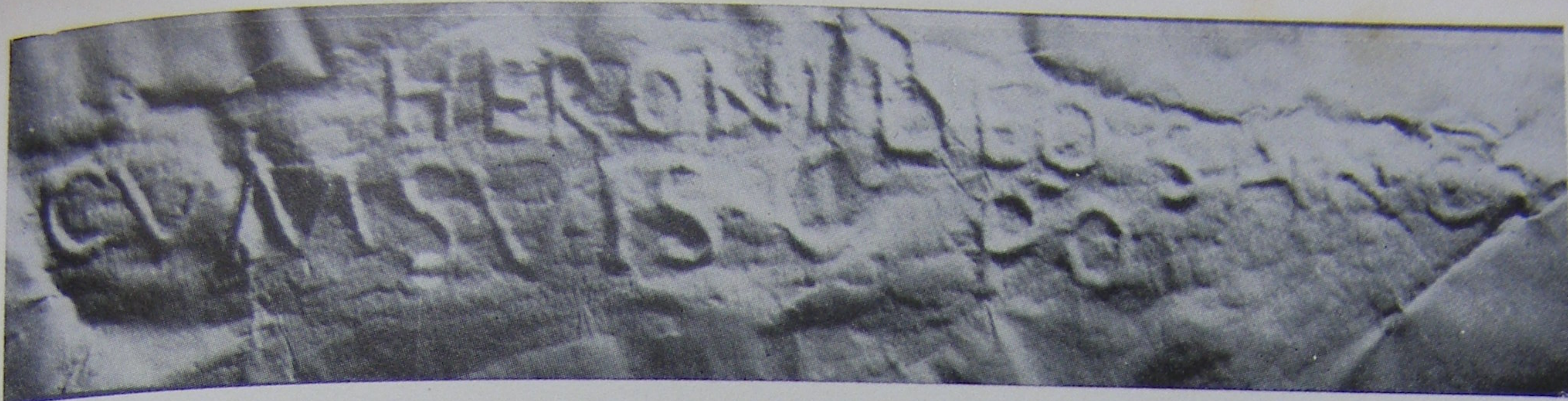
Текстът гласи:

Numin(i) sanct(o) deo ara[m] cum sig(illo)
L(ucius) Attienus Iulianus pro sal(ute) suum

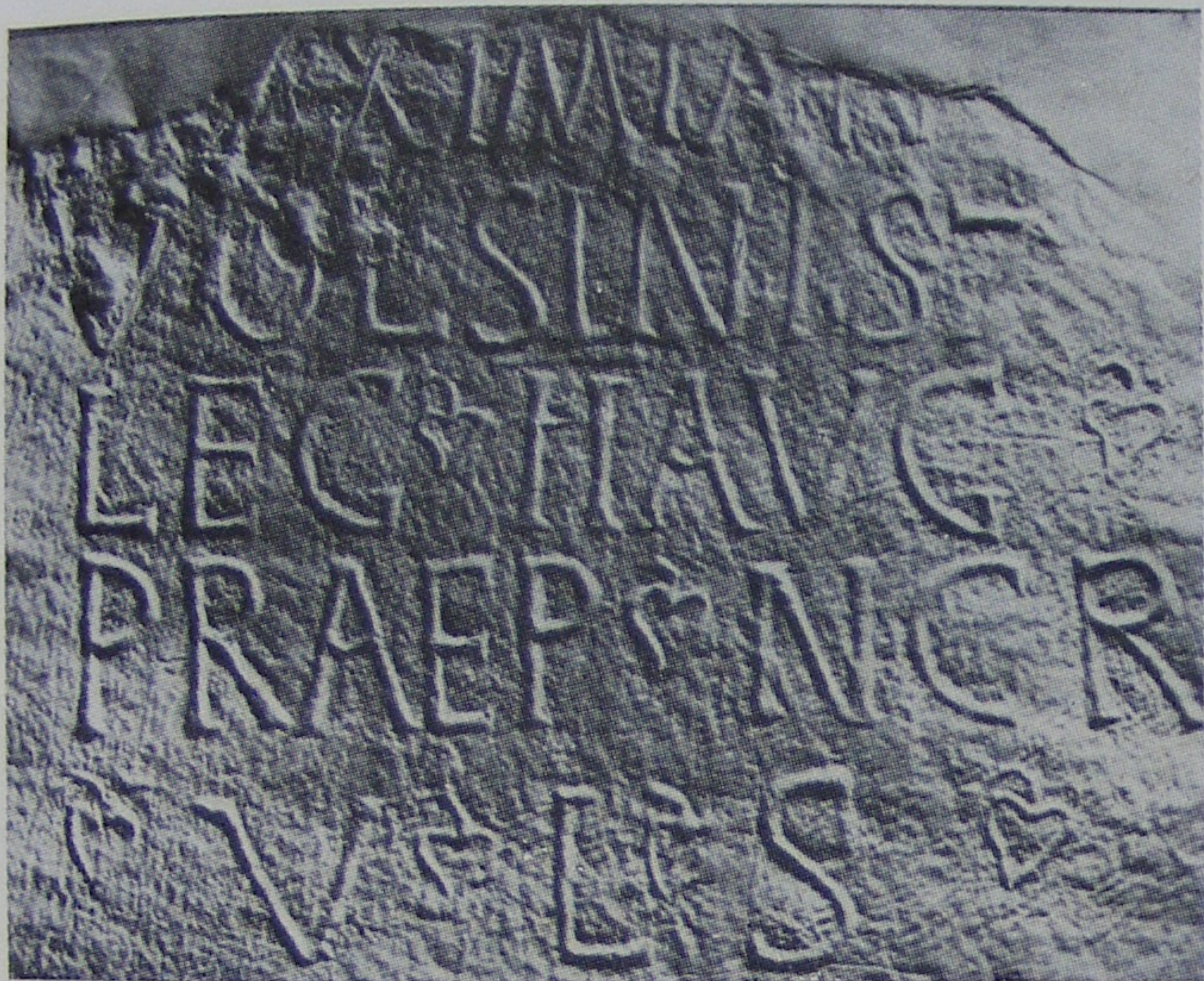
● Обр. 6. Латински надпис, посветен на Латона. Естампаж. Fig. 6. Inscription latine dédiée à Latone. Estampage



7



8



● Обр. 7. Латински надпис с посвещение на Херос. Естампаж. Fig. 7. Inscription latine dédiée à Héros. Estampage

● Обр. 8. Мраморен жертвеник с латински надпис. Естампаж. Fig. 8. Autel en marbre avec inscription latine. Estampage

● Обр. 9. Латински посветителен надпис. Естампаж. Fig. 9. Inscription latine à dédicace. Estampage

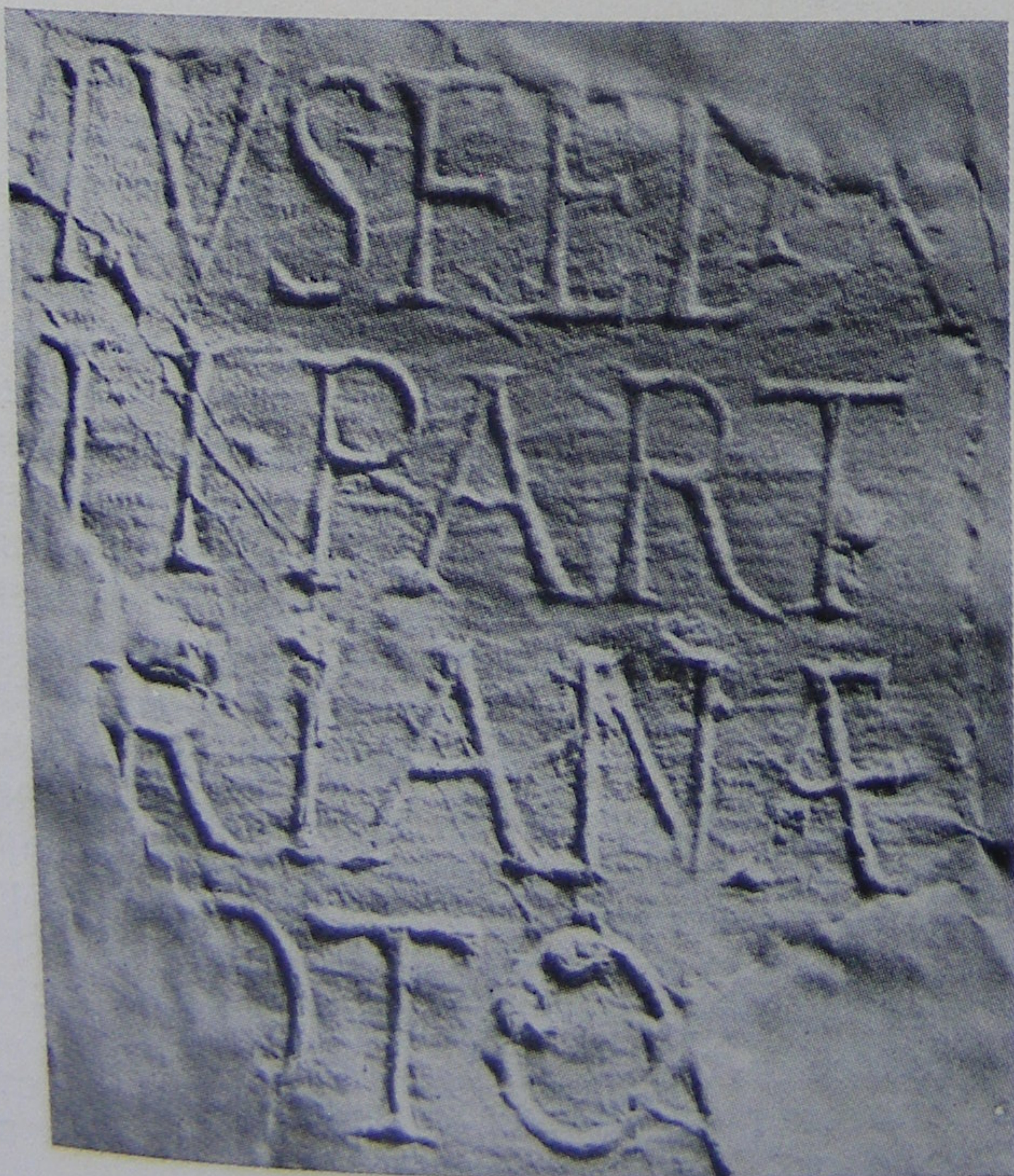
et suorum posuit et templum dilapsum ex suo restituit.

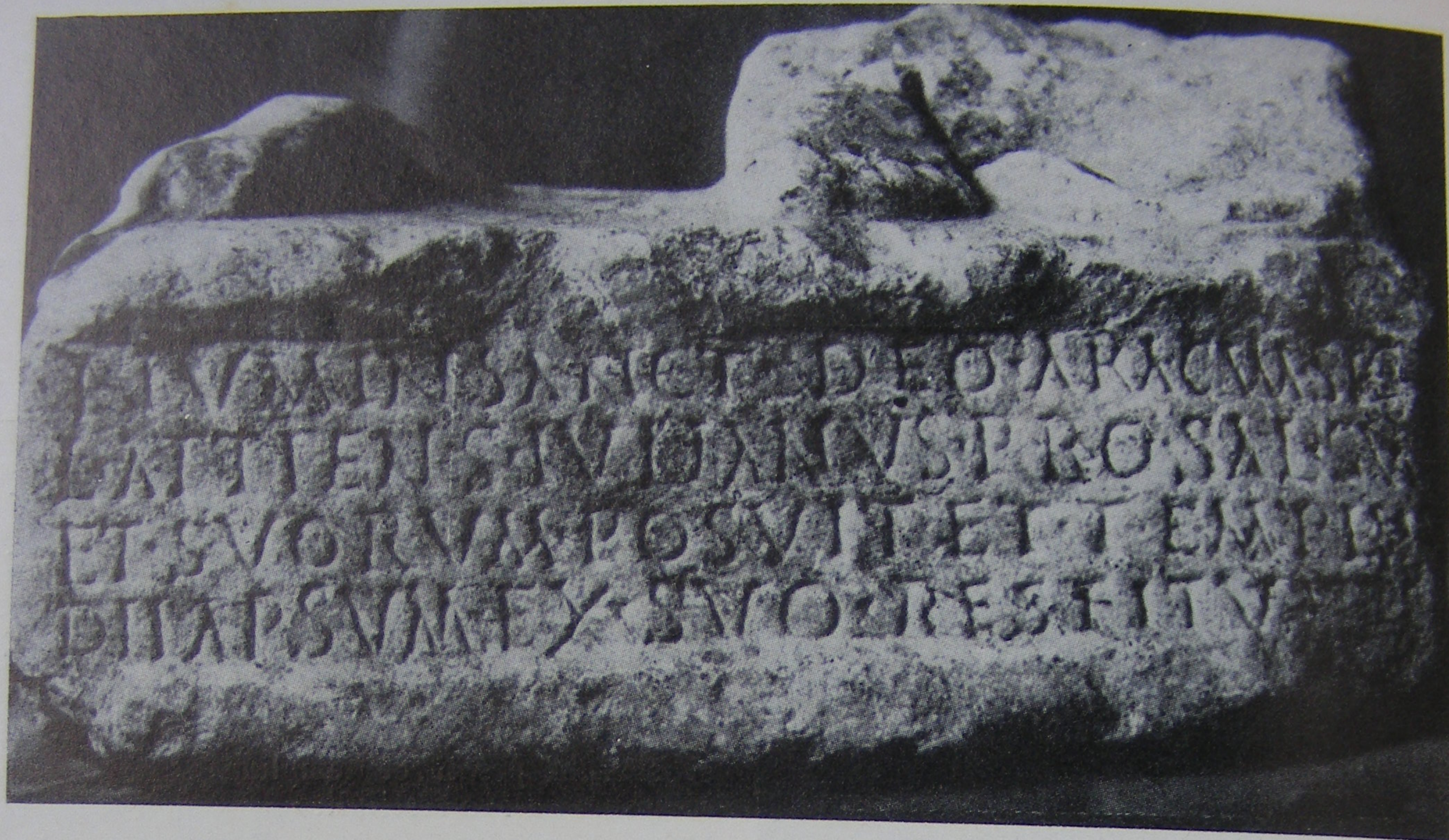
Надписът е в четири реда. Буквите са изписани в правилно очертани редове. Характерно е изписването на А и М. Лигатури: 1-ви р. — М и V, 2-ри р. — V и N, М и V, 3-ти р. — М и V. В 4-ти р. буквата L в думата dilapsum са изписани като буквата I. Изразът templum dilapsum ни е познат и от друг надпис, произхождащ от Moesia Inf., касаещ се за възстановяването на един храм на Diana Plestrensis, тук с израза templum conlapsum.²⁴ Арата е носела статуя. Върху нея личат отчупените крака на божеството, по всяка вероятност Аполон.

Надписът, посветен на безименното божество от L. Attienus Iulianus,²⁵ ни съобщава важна подробност за възстановяването на срутения храм. Това съобщение може да се свърже със следите от пожар, установени при разкопките, а палеографските особености и намерената там монета от Констанций II (337—361) могат да ни подсказват, че това падане на храма сигурно вследствие на пожара вероятно е станало при обявяването на християнството за държавна религия. А възстановяването може би е станало при временното връщане на езичеството по време на краткото царуване на Юлиан Отстъпник (361—363).

11. Мраморна ара, вградена като сполня в подпорната стена на светилището. Вис. 0,78 м, шир. 0,24 м, вис. на буквите 0,055 м, разстояние между редовете 0,015 м.

9





● Обр. 10. Ара с посветителен надпис на латински език. Fig. 10. Ara avec une inscription latine à dédicace

Текстът гласи:

Dedicatum
XV Kal(endas) iuni-
as
co(n)s(ulibus)- - .

Надписът се състои от четири реда, останалите изчукани. Лигатури няма. В 3-ти и 4-ти р. имаме *damnatio memoriae*. От текста на надписа се разбира, че той е издигнат на 18 юни.

Като се обобщят данните от оброчните паметници, открити в подножието на Калето, следите от материална култура в района, резултатите от разкопките, както и изследванията на скалите при извора се стига до редица изводи за историята на светилището в Монтана.

Макар че досегашните паметници са от римската епоха и се датират между II и IV в., нишите, вдълбани в скалите, старинният обичай на свързването на извора с едно божество, както и наличието на тракийска керамика дават основание да се предполага, че се касае за прочуто тракийско светилище, чиято слава не угасва и през римската епоха.

Дошлите от Италия войници и офицери предимно от Първи Италийски легион бързат да изразят тук почитта си към местните и своите божества и да измолят тяхното покровителство.²⁶

Изворът, източник на живота, е бил свързан с култа на едно женско божество, отъждествено с Диана. Наред с богинята е било почитано и едно мъжко божество, отъждествено с Аполон. Все още запазената ниша, изсечена в скалата недалеч от извора, и откриването на статуята на Диана-ловджийка в една от нишите на скалата през 1915 г. ни подсказват за общия изглед на светилището и подчертават значението в култа на скалния извор. Около извора се е простирал свещеният район на светилището или теменосът със свещените сгради, засвидетелствувани засега само от един фронтон.²⁷ Подобни светилища край скални извори са широко разпространени в Тракия и в съседните на нея страни още от I хилядолетие пр. н. е.²⁸ Както в Тракия, така и в съседните страни, напр. в Гърция, светилищата при изворите се свързват с женски божества—богини или нимфи, а при минералните и лечебни извори със здравеносни божества.²⁹

Епитетът на Диана Луцифера, превод от „Фосфорос“, ни напомня разпространения в

Тракия през втората половина на I хилядолетие култ към Артемида Фосфорос, особено на почит в Кабиле и Одесос.³⁰ Артемида Фосфорос се отъждествява с тракийската богиня Бендида така, както Аполон-ловец с Хероса-конник. Това ни дава основание да допуснем, че в светилището при Монтана по начало е била почитана една местна тракийска двойка. През различните етапи от съществуването на светилището тези местни божества са били отъждествявани последователно с божествата на природата и горите, Бендида и Хероса-конник, с Артемида и нейния брат Аполон и накрая с Диана и Аполон. До нас са достигнали следите от последния етап, който завършва с края на езичеството. Старохристиянската базилика, чиито основистъпват върху развалините на разрушеното светилище, е доказателство за силата на традициите, които се наследяват дори от новата религия, отричаща старата.

Проследявайки култа на богинята от Монтана, се вижда ясно характерът на романизацията в дунавските провинции. Надписите са на латински език и името на богинята е Диана, а не Артемида. Диана е едно божество с многостранни качества на пазителка, поради което тя има почитатели от всички обществени прослойки. Интересно е да се отбележи, че при надписите от Монтана по-голяма част от дедикантите са военни лица, повечето от тях центуриони, между които един препозитус, един опцио, един фрументариус и др. Офицерите са предимно от Първи италиански легион, който е оставил твърде много следи от своето пребиваване не само в Нове, чийто главен лагер е там, но и на много места в провинция Мизия. Имената на офицерите и войниците от легиона указват за италиански произход. Те носят също така императорски гентилни имена — Iulius, Claudius, Aelius и др.

Еднаквата форма и украса на арите (еднаквите акротерии), както и целият им стил подсказват, че повечето излизат от едно и също ателие, намиращо се вероятно при светилището. Всички ари са изработени от мрамор, доставен от близката кариера до Берковица. Върху тях се среща формулата *agat cum sigillo*, с което се обявява посвещаването на статуята на божеството. По следите от прикрепването на тези статуи върху горната плоскост на арата може да се установи, че една част от тях са били бронзови (надпис № 4), а други мраморни (надпис № 10 и др.).

Оброчните паметници и местонамирането им сочат, че теменосът на светилището се е простирал по северозападния склон в подножието на хълма Калето. Проучваният парцел ни предложи три терасовидни площи. Първата тераса бе образувана след разчистването на изгребания от машините насип и от нея или от стените, които са се намирали тук, са били изтръгнати част от арите с надписи. Тук бе открита и монета на Констанций II (337—361). Времето, към което принадлежи монетата, е един неспокоен период за светилищата. Като се има пред вид, че след 313 г. християнството се превръща в държавна религия, започва разрушаването на езически храмове. В периода между 361 и 363 г. Юлиан Отстъпник прави опит за възвръщане към езичеството и това трае до Йовиан (363—364), който отново връща християнството. Следите, от пожар, който се опитваме да свържем с открития посветителен надпис, издигнат от Л. Атиенус Юлианус (№ 10), може да се обяснят евентуално и с някои от зачестилите варварски нахлувания, станали по същото време и засегнали този район. Към тази последна мисъл водят и следите от пожар, установени при разкопките на бастiona на най-високата част на Калето, която доминира над светилището.³¹

¹ Б. Ф и л о в, Светилище на Диана и Аполона при гр. Фердинанд. — ИАД, V, 1915, с. 216.

² При изкопни работи за жилище на ул. Иван Макавеев, Михайловград.

³ Спасителните разкопки бяха превърнати в редовни, ръководени от един екип в състав: ст. н. с. Любка Огенова-Маринова, ръководител на разкопките, Виолета Божилова, специалист-археолог от АИМ—БАН и Георги Александров, археолог при ГНС—Михайловград.

⁴ Тук искам да изкажа моята благодарност на гл. научен ръководител на разкопките в Михайловград ст. н. с. Л. Огенова-Маринова за предоставения ми материал за публикация, както и за оказаната ми помощ.

⁵ W. Welk ow. Nowe inskrypcje łacinskie z Montany (Moesia Inferior). — Archeologia, VII/I, 1957, N V.; CIL, III, 12371—12373.

⁶ M. B ă r b u l e s c u. Der Dianakult im Römischen Dazien. — Dacia, XVI, 1972, p. 207.

⁷ Б. Гер ов. Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи. — ГСУ ИФФ, XLII, 1945/46, с. 28.

⁸ W. Welk ow. Op. cit., p. 92.

⁹ Ibidem, p. 91.

¹⁰ В. В е л к о в. Приноси към историята на римските градове в България. II. Монтана (дн. Михайловград). — Сб. Чипровци 1688—1968. С., 1971, с. 112.

¹¹ R. C a g n a t. Cours d'épigraphie latine. Paris, 1914, p. 16 et 18.

- ¹² W. Welk ow. Op. cit., p. 93, n. III.
¹³ D. P. Dimitrov. Neuendeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der frühhellenistischen Epoche. — Latomus, XXVIII, 1957, p. 181 sqq.
¹⁴ M. Bărbulescu. Op. cit., p. 207; M. Čičikova. Un tribunus legionis I Italicae inconu de Napoca. — B: In memoriam Constantini Daicoviciu. Editura Dacia, Cluj, 1974, p. 68.
¹⁵ Б. Геров. Цит. съч., с. 28.
¹⁶ W. Welk ow. Op. cit., p. 93, n. III.
¹⁷ Dessau. ILS 4920-RIB, 152; An. ép. 1944, 103, 1950, 105; 1953, 129; CIL, III, 2958.
¹⁸ CIL, III, 12380; Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. II. — ГСУ ФФ, XLVIII, 1952/53, с. 359, № 39.
¹⁹ CIL, III, 12380.
²⁰ CIL, III, 6190.
²¹ CIL, III, 6129, b, 14207 ³³. IGBulg, II, n. 679.
²² G. Kazanow. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.; М. Оперман. За оброчните плочки на ловуващия тракийски конник от римската епоха в България. — Археология, XII, 1970, кн. 2, с. 25 и сл.
²³ E. Weiss. RE, XII, 1332; An. ép., 1908, n. 272.
²⁴ V. Velkov. Der Kult der Diana Plestrensis in Moesia Inferior. — Actes du IX^e Congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 6—13 septembre 1972. Bucuresti—Köln—Wien, 1974, p. 152—153, pl. 31.
²⁵ CIL, VI, 12715, 5993.
²⁶ В. Велков. Цит. съч., с. 108.
²⁷ Г. Александров. Антични паметници от Монтана (Михайловград). — Археология, XII, 1970, 3, с. 43.
²⁸ P. Collart. Philipès, ville de Macédoine. Paris, 1937.
²⁹ Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия, С., 1928, с. 52, 65; В. Добруски. Тракийско светилище на Асклепий при Глава Панега. — АИНМ, I, 1907, с. 15 и сл.
³⁰ Т. Герасимов. Към нумизматиката на гр. Кабиле. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 113 и сл.
³¹ Резултатите от разкопките на Калето в Михайловград ще бъдат публикувани от Г. Александров (статия под печат).

Inscriptions du sanctuaire de Diane et d'Apollon près de Montana (Mihajlovgrad)

V. BOŽILOVA

(Résumé)

On publie onze inscriptions latines à dédicaces, découvertes lors des fouilles du sanctuaire de Diane et d'Apollon à Montana (Mihajlovgrad). Deux de ces inscriptions sont dédiées à la déesse chasseresse Diane, trois autels à Apollon, un à Latone et une statue du Héros-cavalier. Les autres quatre inscriptions sont aussi à dédicace et sont très probablement dédiées aux divinités principales de ce sanctuaire — Diane et Apollon.

1. Inscription dédiée à Diane avec l'épithète regina. L'inscription confirme l'existence d'un Numerus Civium Romanorum de Montana, connu déjà.

2. Inscription à dédicace à Diane avec les épithètes lucifera et augusta d'un certain vilicus.

3. Inscription dédiée à Apollon par G. Iulius Saturninus, centurio regionarius. Ce qui corrige CIL, III, 12380, dans laquelle on mentionne la même personne qui aurait fait ériger une statue.

4. Autel, dédié à Apollon par M. Aurelius Severus.

5. Ara avec inscription à dédicace à Apollon par Ulpius Priscus.

6. Inscription dédiée à Latone par Q. Granius Romanus.

7. Relief du Héros-cavalier avec une inscription latine.

8. Autel à sacrifice en marbre. La dédicace est faite par un centurion de la leg. II augustae et praepositus de Numerus Civium Romanorum.

9. Inscription avec dédicace d'un légionnaire de la leg. II Parthicae Severianae.

10. Ara cum sigillo, dédiée à une divinité sans nom par Lucius Attienus Iulianus. L'inscription mentionne la restauration d'un temple incendié.

11. Ara avec inscription: Dedicatum XV Kal. Iunias.

En se basant sur les données paléographiques ces inscriptions doivent être datées de la fin du II^e et la première moitié du III^e s, excepté l'inscription No. 10 qui est rapportée au IV^e s.

За мястото на латинския език в Долна Мизия през късната античност

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

В м. Белю при калето „Син град“¹ до с. Кривня, Разградски окръг, бил намерен грубо обработен каменен блок, широк около 0,43 м и висок около 0,35 м, със следния латински надпис:

† Speren-
tes filius Mar-
turio presbite-
ro.

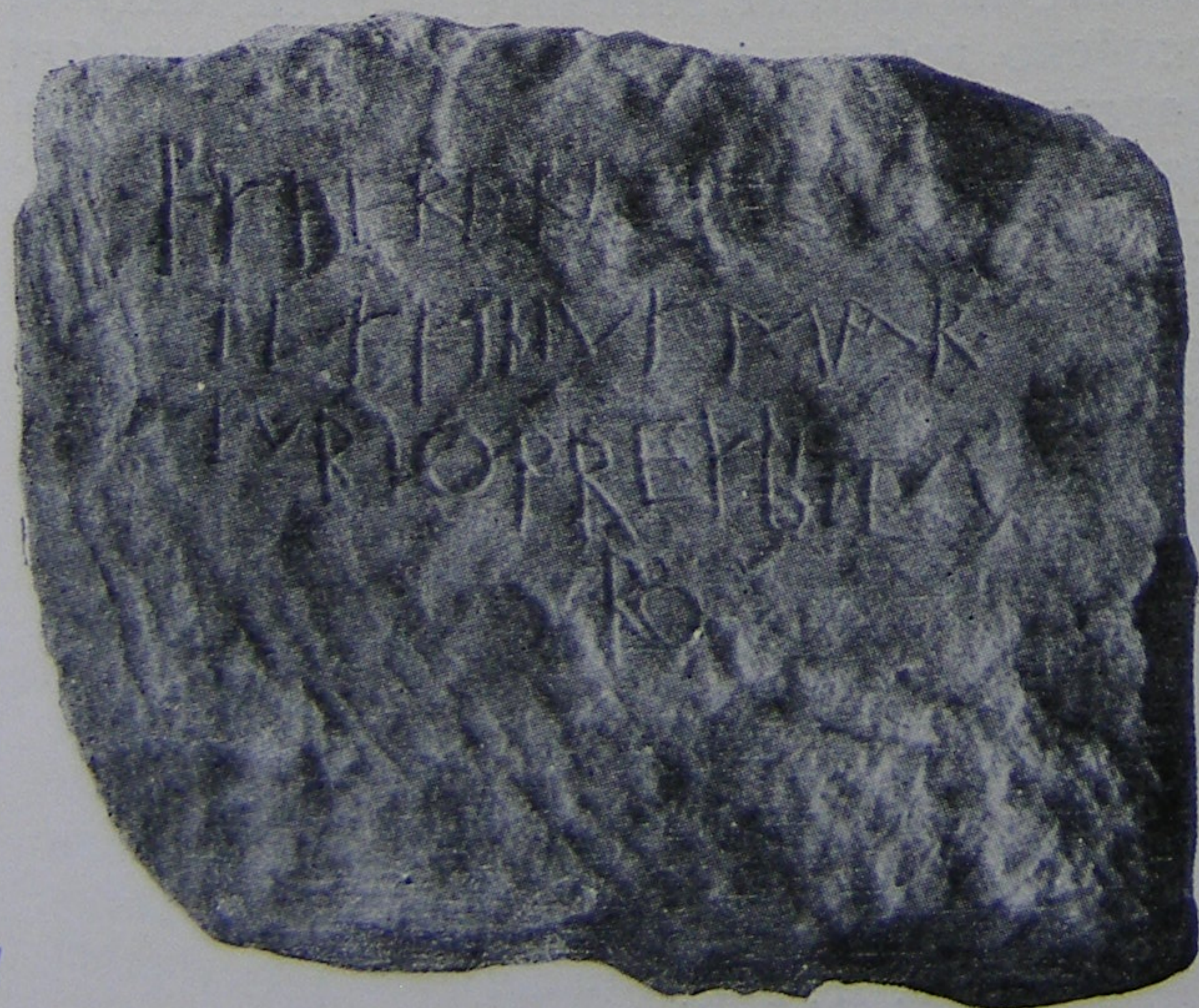
Височина на буквите 0,05—0,02 м. Паметникът се пази в музейната сбирка на с. Кривня. В български превод надписът гласи:

† Сперентес син на презвитеря Мартирий.

Начертанието на буквите е характерно за късните латински надписи. Те приличат на буквите в строителния къснолатински надпис от с. Стан, Шуменски окръг,² който произхожда навярно от V в.

Надписът е съставен на народен латински език, който показва следните отклонения от класическия латински език. В личното име Sperentes=Sperantius гласната *a* е преминала

● Обр. 1. Надгробен надпис на народен латински език от м. Белю до с. Кривня, Разградски окръг.
Fig. 1. Inscription funéraire en latin populaire du lieu-dit Belju près du village Krionja, dép. de Razgrad



в *e*, срв. Sperendeus срещу Speranda.³ Съчетанието *-iu-* в окончанието *-ius* е станало на *i*, срв. Sergis=Sergius, libraris=librarius.⁴ По-късно това *i* е преминало в *e*, срв. cives=civis, (p)ugellares=pugellaris.⁵ В личното име Marturius е забележителен преходът на *i*=*y* (*v*) в *u*, срв. martur у Maximinus, приведено от Н. Mihăescu.⁶ Обаче presbitero=presbytero срещу presbuterum в надпис от Преслав.⁷ Дателният падеж Marturio presbitero стои вм. родителен притежателен Martirii presbyteri, срв. filius Eufrasio comiti,⁸ instantia... Leontio archiepiscopo,⁹ en zies(=in dies) Danielo bicario.¹⁰ За този начин на изразяване, който не е чужд на старобългарски език, вж. З. Бурсъе. Основы романского языкознания. М., 1952, с. 209—211, § 228.

Досега в България са намерени от времето между IV и VI в. общо над 250 надписа. От тях само 70 са на латински, останалите са на гръцки език. Латинските надписи могат да се подредят в следните четири групи: 1) официални надписи — около 27, 2) църковни — около 25, 3) военни — около 10 и 4) неопределени — около 9. Първата група обхваща както официалните надписи на източно-римските съответно византийските императори—като милиарни колони и строителни надписи, така и надгробни надписи на частни лица, обаче принадлежащи към администрацията или държавните и общинските власти. Втората група се състои от надгробни надписи на духовни лица и на техните близки като синове, дъщери и съпруги и надписи, които стоят във връзка с църквата и християнската религия. Третата група образуват надгробните надписи на военни лица като войници и др. или на техните близки или стоят в някакво отношение с войската. Четвъртата или последната група представя надгробни надписи на лица, чиято принадлежност към първите три групи не може да се установи от съдържанието им или се касае за цивилни лица. Новонамереният надпис принадлежи към втората група.

Подобно е положението и в провинция Малка Скития, дн. Северна Добруджа.¹¹ От общо 73 надписа само 15 са съставени на ла-

тински ез., и то 3 са официални, 4 — църковни, 2 — военни и 6 — неопределени.

Изхождайки от големия брой църковни надписи, би могло да се предположи, че голяма част от неопределените надписи принадлежат към тях или евентуално към третата група.

На пръв поглед малкият брой латински надписи срещу големия брой гръцки, както и тяхното групирване, изглежда, се дължи на проста случайност. Това заключение обаче би било прибързано. Латинският език в Източната римска империя е бил, както е известно, по начало официалният имперски език. На този език са били издавани закони, наредби и т. н.¹² Легендите върху монетите на византийските императори са на латински до късно време. Във византийския императорски двор някои акламации са на латински език чак до времето на император Константин Багрянородни. Латинският език е бил официалният по традиция и във войската. До късно време военните команди са били давани на латински. Най-сетне провинциите, които са заемали днешна Северна България, се намирили в църковно отношение под юрисдикцията на западната, римската църква, в която официалният език е бил също латински. Следователно късните латински надписи от Северна България отразяват езика на трите най-важни държавни фактори в Източната римска империя: администрацията, войската и църквата.

Но те отразяват също така и борбата между двете християнски църкви: източната и западната. Почти всички църковни надписи, намерени в Западна България, която в миналото е принадлежала към диоцеза Илирикум и докъм 754 г. е била под юрисдикцията на Римската църква, са съставени на латински, т. е. на официалния език на тази църква. Към юрисдикцията на същата църква е принадлежала първоначално и Североизточна България. Но доста рано, навярно в края на V в. след разрива между Рим и Цариград поради т. нар. енотикон, тя преминава в църковно отношение към юрисдикцията на Цариград. Свещениците на Римската църква трябвало да отстъпят

местата си на свещениците на Цариградската църква, чийто официален език бил гръцкият. Това положение потвърждават и българските пратеници на събора, свикан от византийския император Василий I през есента на 869 г., които на приема след завършването на събора били запитани какви свещеници, латински или гръцки, намерили в страната, която завладели. На този въпрос те отговорили, че там намерили гръцки, а не латински свещеници.¹³ Ето защо по-старите църковни надписи са на латински, а по-късните на гръцки език.

В Черноморието гръцкият език е изтикал латинския и във военните надписи. Един надпис на войник стрелец, намерен в Констанца, гласи: *In huc tumulu[m] est positus Terentius filius Gaio[ne annor(um) vigin[ti] cinque mil[itans] inter sa[gittar(io)s iunio[res].*¹⁴ Името на бащата Гайонас показва, че погребаният въпреки латинското име Теренций е бил от готски произход. Надгробният му надпис е съставен обаче на латински, официалният във войската език. На същите причини се дължи и неговото латинско лично име. Надписът принадлежи навярно на V в., когато войници готи във византийската войска не са рядко явление. От същото място, но от по-късно време произхожда и следният надгробен войнишки надпис, съставен обаче на гръцки език:¹⁵ *Εντα κ̄τε| Ἀτάλα υἱὸς | Τζειονκ ζήσας ἔτη κ̄ε| ἀπὸ σαυιτταρίον τῆς ε' ἰπ(έ)ον νέον[εἰλς].*¹⁶ (или *τῆς ε(ἰλς) ἰπ(έ)ον νέον* или *νεότερον*). Погребаният е бил, както показва името му, от тюркски произход и неговият майчин език не е бил гръцки. Обаче въпреки това надписът, който принадлежи навярно на VI в., е съставен на този език, понеже той вече е бил изместил латинския език от военните надписи. Това личи особено добре в намерените във Варна военни надгробни надписи. От 10 надписа само 2 са на латински. Ето защо редките латински надгробни надписи, както издаваният по-горе нов надпис, не могат да служат като сигурно доказателство за говоримия език и за романизацията на населението в Североизточна България.

¹ Благодаря и тук на др. А. Маргос за неговата любезност да ми предостави издаването на надписи и да ми изпрати необходимите сведения заедно с естампаж и фотоснимка. За тази крепост вж. К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, с. 45—46.

² V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1946, n. 75.

³ Inscriptiones Latinae christianae veteres edidit Er. Diehl. 3. Berolini, 1931, Index 151.

⁴ За други примери вж. Н. Mihăescu. Limba latină în provinciile Dunărene ale imperiului Roman. București, 1960, p. 84—85.

⁵ За други примери вж. пак там, с. 65.

⁶ Ibidem, p. 74.

⁷ V. Beševliev. Op. cit., n. 53, 3.

⁸ Inscriptiones Latinae... I. n. 117.

⁹ V. Beševliev. Op. cit., n. 3, 5.

¹⁰ Ibidem, n. 75, 2—3.

¹¹ I. Barnea. Creștinismul în Scythia Minor după inscripții. — Studii Teologice, s. II-a, VI, 1954, 1—2, p. 65—112.
¹² E. Stein. Histoire du Bas-Empire. I. Édition française par J.-R. Palanque. Amsterdam, 1968, p. 295—296.
¹³ Извори за Българската история VII. С., 1960, с. 120.

¹⁴ I. Barnea. Op. cit., n. 26.
¹⁵ Ibidem, n. 33.
¹⁶ Предложеното допълване следва запазените слаби дракотини след последния ред. Каменоделецът не е доиздълбал надписа. Навярно тук е стоял гръцки израз, който е трябвало да предаде обичайното за такива случаи латинско: de vexillatione или ala (quinta?) equitum sagittariorum iuniorum.

A propos de la place de la langue latine en Mésie inférieure pendant la Basse antiquité

V. BEŠEV LIEV

(Résumé)

Les soixante dix inscriptions de la Basse antiquité découvertes jusqu'ici en Bulgarie et en Dobrudža du Nord du IV^e au VI^e s. peuvent être classées en quatre groupes, notamment: 1. inscriptions officielles; 2. inscriptions religieuses; 3. inscriptions militaires; 4. inscriptions indéterminées (seul 9). L'emploi du latin dans les trois premiers groupes est dû au fait que c'était pendant de longues années la langue officielle de l'admini-

nistration, de l'église et de l'armée dans l'Empire romain oriental. Ceci est confirmé aussi par une nouvelle inscription funéraire tardive latine apposée à la mémoire du fils d'un prêtre. L'inscription a été découverte près du village Krivnja, dép. de Razgrad, et a le texte suivant: Sperantes filius Marturio presbitero, c.-a.-d. Sperantius filius Martyrii presbyteri.

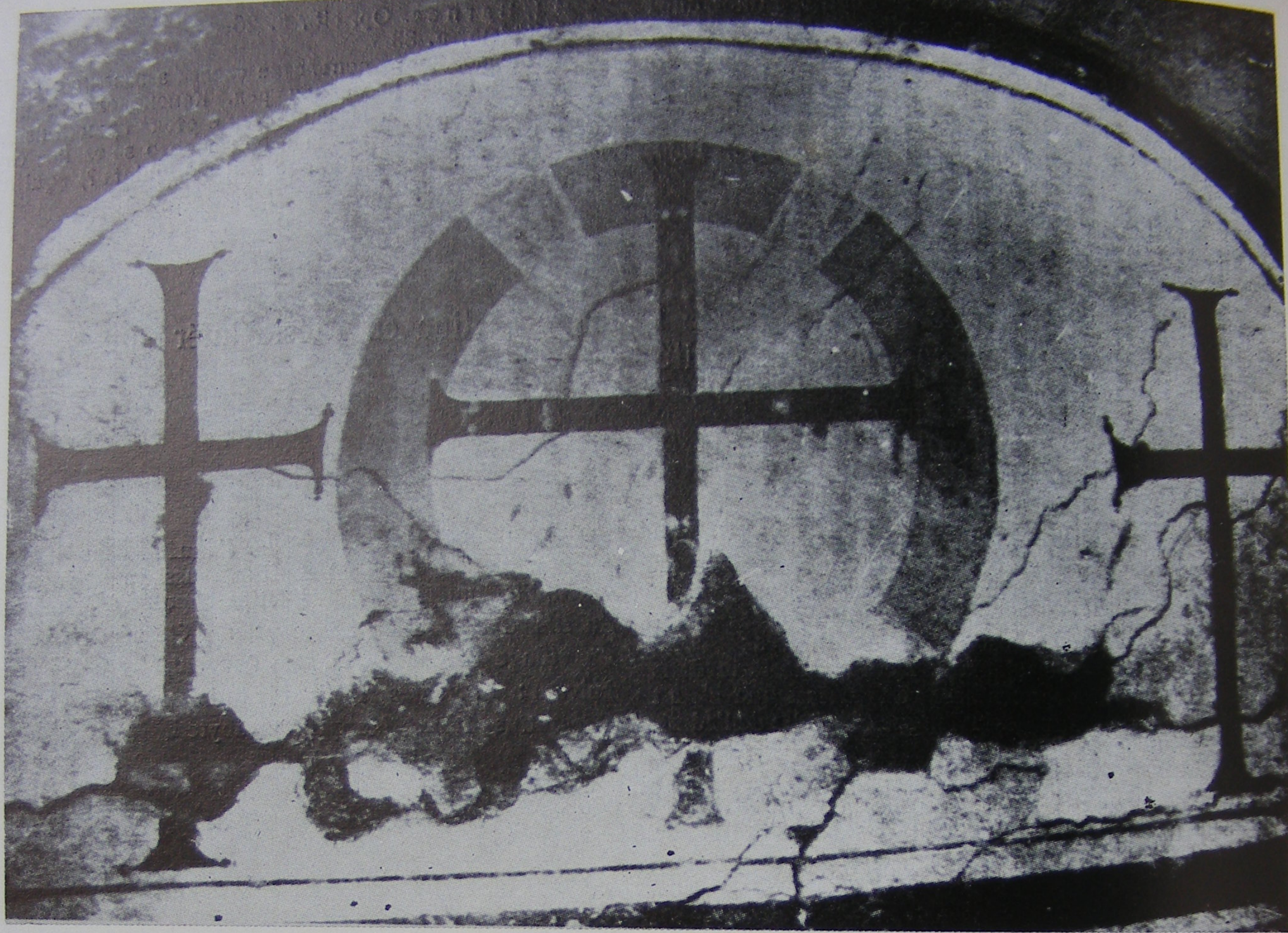
Гробница с живопис от Сердика (VI в. на н.е.)

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

В пространството между сградата на Народното събрание, Народна библиотека „Кирил и Методий“, бул. Дондуков и ул. Лега, където е бил разположен голям християнски некропол въвн от източната крепостна стена на Сердика, са открити досега над 170 зидани гробници. Между тях има едва петнадесетина, вътрешността на които е украсена с живопис.¹ Може би е имало и други декорирани гробници, открити в миналото, но до днес не са запазени никакви сведения. Не е изключено да се намерят такива и в бъдеще. Към малобройната група зидани гробници с живописна украса трябва да се прибави още една, която, доколкото ни е известно, е останала непозната у нас. А тя с живописната украса на вътрешността си представя особен интерес, тъй като в нея са изписани като деко-

ративни мотиви трите голготски кръста, незасвидетелствувани в обнародваните досега гробници, и по този начин се попълва репертоарът от живописни мотиви, употребявани от художниците на някои от зиданите гробници в старохристиянския некропол на Сердика през IV—VI в.

За съжаление липсват данни за точното място, където е била открита въпросната гробница.² Несъмнено тя се намирала в обсега на некропола на античния град. Ето малкото данни за нея, които дължим на П. Д. Погодин,³ които той е взел при посещението си в София преди 1900 г. Гробницата има квадратен план с размери: дълж. 2,80 м, шир. 2,77 м, вис. отвътре 1,97 м. Тя била засводена. Стените били изградени от камък с хоросан, а сводът — от тухли, както при останалите засводени гробници в софийския некропол.



● Обр. 1. Три кръста в люнета на гробницата от Сердика (VI в. на н. е.). Fig. 1. Trois croix de la lunette du tombeau de Serdica (VI^e s.)

Повърхността на стените отвътре е измазана с дебела варова мазилка. Само сводът и люнетът на западната стена били украсени с живопис. На свода имало нарисуван голям кръст с дълго отвесно рамо, украсен с разноцветни скъпоценни камъни. Кръстът бил вписан в сияние с гълъбов цвят. От кръста, където се пресичат рамената, излизали диагонално четири бели лъча.

В люнета на западната стена на гробницата, обрамчен с широка лента, нанесена с кафява боя, са нарисувани върху бял фон три кръста (обр. 1). Средният е по-голям от двата странични кръста. Той е изписан с кафява боя в кръгло сияние от три концентрични ивици с гълъбов цвят. Двата вътрешни кръга са с по-светли тонове. Четири бели лъча

излизат диагонално от средата на кръста. Двата по-малки кръста са нарисувани с червена боя. Средният кръст е украсен с редуващи се между две бисерни зрънца скъпоценни камъни с квадратна и овална форма. Долният край на централния кръст и този вляво от него са повредени. Там мазилката е изпадала.

Трите кръста в люнета представят трите кръста, които според преданието св. Елена намерила в Ерусалим. Но в нишата живописецът не е означил скалистата височина Голгота. Кръстовете тук са нарисувани на едно ниво над тънка черта.

Близка аналогия на кръста, изписан на свода и в средата на люнета, намираме в изображения кръст в пещерата „Св. Апостоли“ в Латмос.⁴ Поразителното сходство между двата кръста ни дава основание да датираме декоративната украса и гробницата от Сердика в VI в.

¹ Кр. Миятев. Декоративната живопис на Софийския некропол. С., 1925; В. Мавродинова. Украсата на гробница I, намерена под сградата на Народната библиотека. — ИАИ, XIV, 1940, с. 242.

² Не е изключено тя да е същата, открита през 1896 г. източно от църквата „Св. София“. За нея Добруски в МСБ, XIII, 1896, с. 435, съобщава,

че по стените ѝ били изписани кръстове, които по форма сочели към века на Юстиниан.

³ Нейният план и размери, както и една фотография Погодин е доставил на Д. Айнолов, който ги съобщава в книгата си „Эллинистические основы византийского искусства. СПб., 1900, с. 197.

⁴ Th. Wiegand. Latmos. — In: Milet. III. H. I. Berlin, 1913, p. 93, fig. 118.

Un tombeau décor de peintures murales de Serdica (VI^e s. de n. è.)

T. GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit un tombeau paléo-chrétien avec des peintures murales découvert en 1896 à Serdica qui jusqu'à présent n'a pas suffisamment retenu l'attention des chercheurs. La voûte et la lunette du côté ouest avaient été décorées. Sur la voûte avait été peinte une grande croix dans un nimbe rond, et sur la lunette en étaient représentées en ore trois (fig. 1). La croix centrale, qui est plus grande que les deux

autres, porte un décor de perles qui alternent avec des pierres précieuses. Elle aussi est inscrite dans un nimbe. Les croix des deux côtés sont peintes en rouge. Les trois croix de la lunette représentent les trois croix du Golgotha.

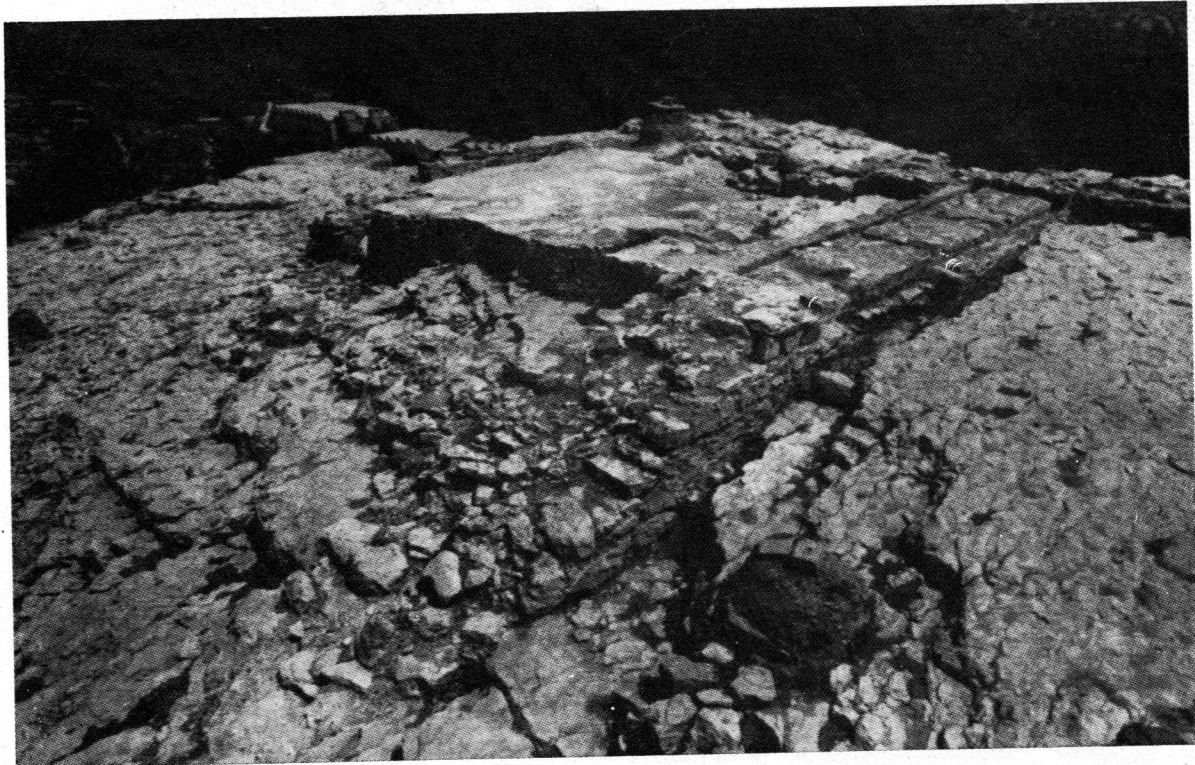
La forme des deux grandes croix — sur la voûte et sur la lunette — permet de dater les peintures au VI^e s.

Църква № 21 на хълма „Царевец“ във Велико Търново

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

Църква № 21 на хълма „Царевец“ е разположена на терасата на Лобната скала.¹ Преди археологическите разкопки на терасата имаше големи купчини от строителни разрушения. По време на работата се установи, че това е бял ронлив хоросан, хоросан от спойката между камъните (потвърд и с по-кремав цвят), хоросанови парчета с клиновидна форма, които са били между тухли, оформящи свод. В насипа се намираха и голямо количество дребни стенописни фрагменти, като преобладават едноцветните: в тъмносиво, сивозелено, вишнево-червено, охровожълто.² На някои фрагменти са запазени части от геометричен и растителен орнамент.

След вдигането на насипите се разкриха основите на църква (по реда на разкриването на „Царевец“ — № 21.) По-добре запазена е южната ѝ половина (обр. 1). Запазената дължина на южния зид е 13,50 м, а на северния — 9,50 м. Дебелината им е 1,60—1,70 м. Те са изградени от средно големи ломени камъни на хоросанова спойка. Фундирани са върху скалата и имат запазена височина до 0,95 м. Много добре са запазени леглата на сантрачните греди върху южния зид и източната част на църквата (обр. 2). Гредите са равно одялани и имат дебелина около 0,15 м. Върху южния зид са запазени леглата на две надлъжни и пет напречни греди. В местата на свързването се откриха железни гвоздеи с дължина 0,10—0,12 м.



1

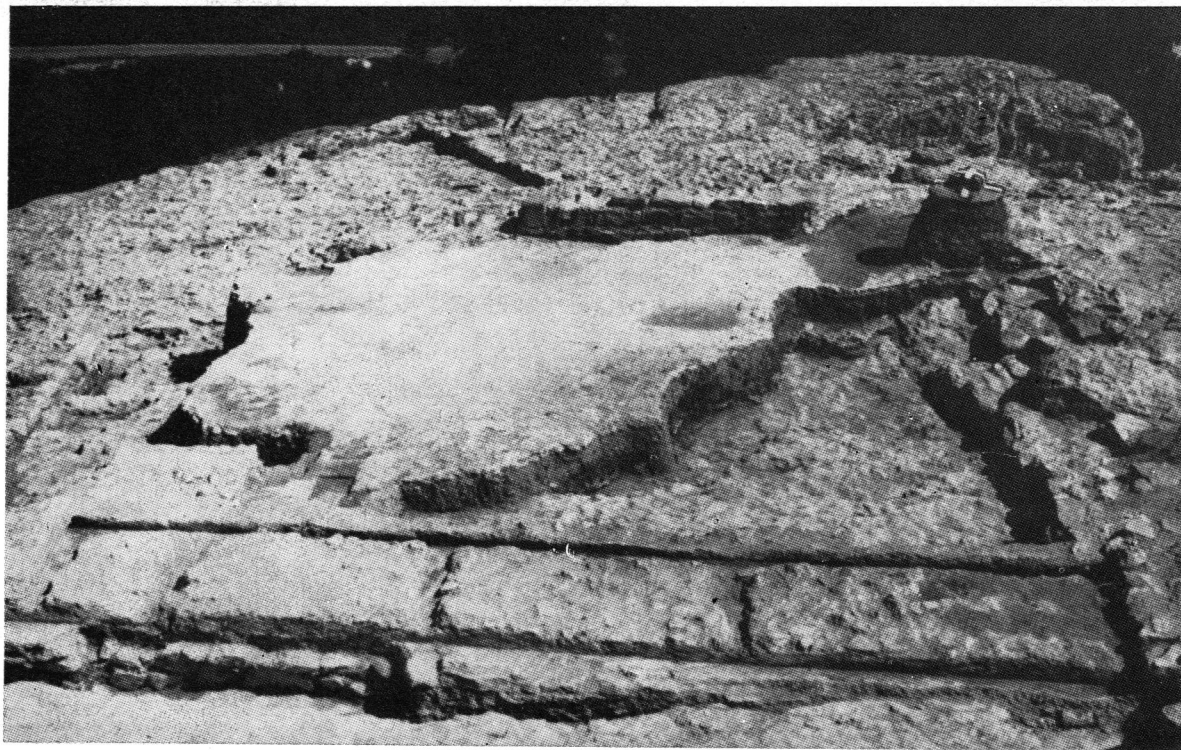
● Обр. 1. Църква № 21 на терасата на Лобната скала (от югозапад). Fig. 1. L'église No. 21 sur la terrasse du rocher „Lobna“ (vue du Sud-Ouest)

Прави впечатление значителната дебелина на зидовете. Източната част на църквата с апсидата е изнесена на площадка, която започва от долната тераса (на 2,60 м по-ниско от горната) (обр. 3.) Върху долната тераса е направен подпорен зид, оформен лицево от източната страна и опира на върху неравния скалист терен на венеца, докато се достигне нивото на горната тераса (обр. 4). Чрез сантрачната система в източната част на църквата зидарията от долната тераса се свързва с основите на църквата, разположени върху горната тераса. Върху тази подложка са лежали основите на апсидата. Не бихме могли да кажем с положителност каква е била апсидата — полукръгла или тристенна.

В западната част на северния и южния зид има по един пиластър, които загатват вътрешното разчленение на църквата. Те имат размери: деб. 0,70 м, шир. за северния 1,15 м, за южния 0,90 м. В наоса на църквата се разкри хорсановата подложка на пода. Хорсанът е положен върху подравнения насипен слой, който има различна дебелина в

зависимост от нивото на скалата — по-малка дебелина в източната част и по-голяма в западната. Хорсановата настилка е двуслойна — отдолу хорсан с малко количество едро счукана тухла, който подравнява терена (деб. 0,05—0,08 м) и върху него по-тънък слой със слаб примес на дребно счукана тухла, нанасян при нареждането на тухлите на пода. Запазени са само няколко тухли в северо-западния и югозападния ъгъл на наоса (обр. 2). Тухлите са покрити с кафяво-жълта и зелена глазура, като последната е в две тоналности — тревистозелена и петнистозелена. Освен запазените глазирани тухлички върху хорсановата подложка личат отпечатъците на други тухли, които са подредени в редове. Като съдим по запазените *in situ* тухли, можем да възстановим подреждането им в редове: зелена, кафяво-жълта, зелена и т. н., като друг ред не може да се установи. Тухличките имат квадратна форма с размери: 0,25/0,25/0,03 м. Запазените *in situ* тухли и хорсановата подложка ни дават категоричното подово ниво на средновековната църква.

Църквата е била богато стенописана. Доказателство за това са намерените многобройни стенописни фрагменти. Откритите в строителния насип декоративни чашки по-



● Обр. 2. Хоросановата подложка на пода с тухличките (от юг). Fig. 2. Le revêtement en mortier du sol avec les petites briques (vu du Sud)

казват, че църквата е имала и богата керамопластична украса.

По запазените основи на църквата можем да направим опит за възстановяване на нейния план. Предполагамата дължина на църквата е 13,50 м, ширината 9,50 м, вътрешните размери 10/6,50 м.

Малките размери на пиластрите в западната част на църквата и отсъствието на пиласстри или пилони в източната част ни дават основание да причислим църквата към типа на еднокорабните едноапсидни църкви (обр. 5).² Църквата е имала вход от южната страна. Предполагаме, че вход от запад липсва, тъй като мястото край крепостната стена е много неудобно (скалата пада стъпаловидно на запад). При съществуващата църква от южната ѝ страна е пристроена открита галерия (вътрешна ширина 3,50 м, дължина 9 м). На юг от галерията има плочникова настилка, която се простира по цялата ѝ дължина (обр. 6). Настилната е от средноголеми пясъчникови плочи. Има ширина 2—2,20 м, като от юг е оградена с по-едри камъни, които оформят неравен бордюр. В източната

част плочниковата настилка чупи под прав ъгъл и продължава на юг към вътрешността на крепостта. Ширината ѝ след чупката е около 1,60 м.

Църквата на терасата на Лобната скала поставя въпроса за връзките ѝ с крепостната стена. Източната страна на църквата лежи върху трасето на средновековната крепостна стена. Това личи най-добре при южния зид на църквата, където камъните от зида лежат върху разрушената крепостна стена (обр. 7). По-трудно може да се установи връзката на църквата със северозападната крепостна стена, тъй като трасето на стената е много обезличено. В северната част на терасата, върху която е разположена църквата, се разкри малка част от крепостната стена, което показва, че църквата е била вътре в крепостта и само североизточният нос на скалата е оставал извън крепостните стени (обр. 8). Обезличеното трасе на северозападната крепостна стена не позволи да установим връзката на църквата с крепостната стена и наличието на малка порта, за която се споменава в по-старите описания.

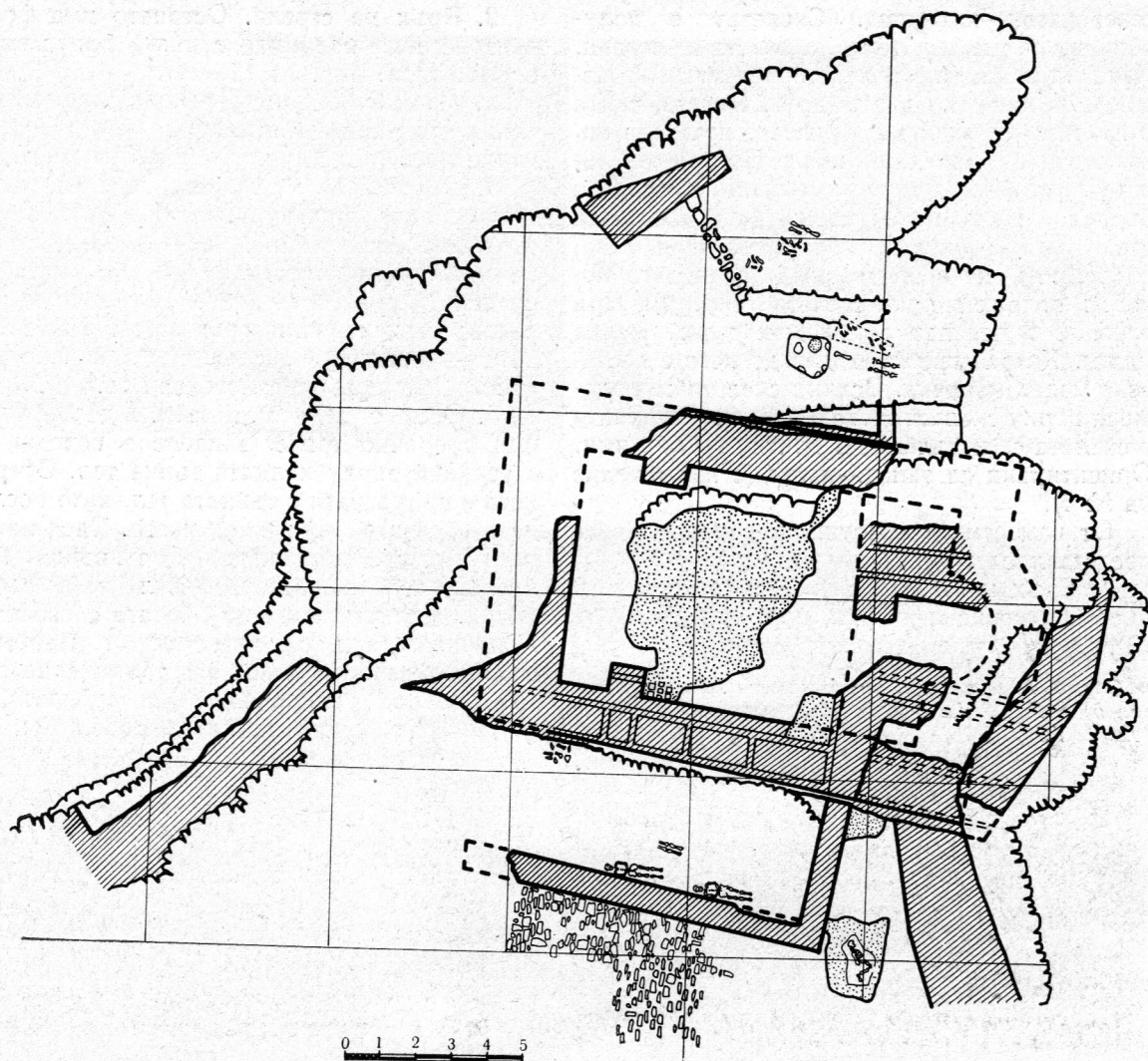
Около църква № 21 се разкриха 9 погребения, от които само № 6, 7, 8 и 9 са по-добре запазени, а от останалите се намериха само



3



4



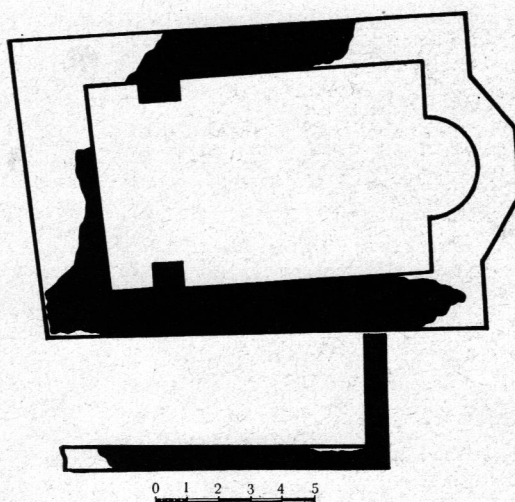
5a

● Обр. 3. Източната част на църквата, основите на блокажа на апсидата на долната тераса (от юг). Fig. 3. La partie est de l'église, les assises du blocage de l'abside de la terrasse inférieure (vue du Sud)

● Обр. 4. Трасето на източната крепостна стена и южният зид на църквата. Fig. 4. Le tracé du mur d'enceinte est et le mur sud de l'église

● Обр. 5. Църква № 21, план: а) църквата със скалния венец и терасата; б) църквата и галерията. Fig. 5. L'église No. 21, plan: а) l'église avec la couronne de rochers et la terrasse; б) l'église et la galerie

единични кости. Скелетът от гроб № 5 е бил положен в дървен ковчег с размери: 1,60/0,85/0,50 м. Дъските са сравнително добре запазени и имат дебелина 0,04—0,05 м. От костите се намериха само няколко ребра, части от ключица и лакетна кост. По-интересно е положението на скелета от гроб № 6. Ориентиран е



56

североизток—югозапад. Скелетът е полу-обърнат на изток и лежи на лявата си страна. Краката са свити в коленете, обърнати на изток и лежат един върху друг. Ръцете, свити в лактите, са издигнати високо, почти на височината на раменния пояс. При изкопаването на гробната яма е разрушено хоросаново бъркало, свързано с градежа на крепостната стена или църквата. Интересно е и това, че формата на гробната яма предполага подобно положение на скелета (обр. 9). При гроб № 7 черепът е положен върху малка плоча. Като погребален дар до него е поставена малка каничка. Всички скелети са положени върху скалата, като северно от църквата в скалата са издълбани и плитки гробни ями. Ориентирани са запад—изток (с изключение на № 6).

От намерените находки по-голям интерес представляват:

1. Врѣх на стрела с листовидно острие и къса конусовидна втулка (пол. инв. № 318—73).³

● Обр. 6. Галерията и плочниковата настилка (от запад). Fig. 6. La galerie et le pavement de dalles (vue de l'Ouest)

2. Врѣх на стрела. Острието има форма на тристенна пирамида, с дълга конусовидна втулка (пол. инв. № 12—74).⁴

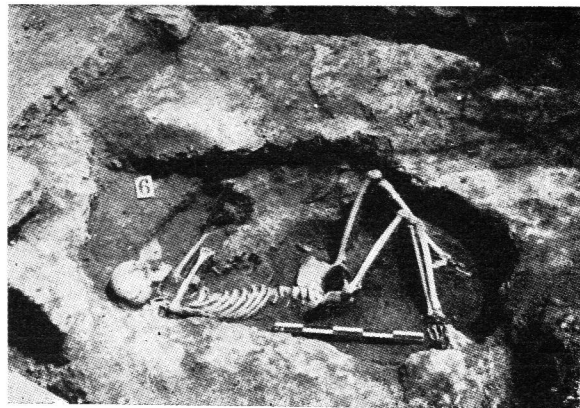
3. Врѣх на копие с форма на силно издължена тристенна пирамида, без запазена тилна част (пол. инв. № 32—74).⁵

4. Дръжка на нож, направена от хубава плътна кост (пол. инв. № 22—74). Състои се от две части, прикрепени от двете страни на желязната пластинка на дръжката посредством три гвоздейчета. Има като украса редове концентрични кръгове с точка в средата — орнамент „птиче око“, широко разпространен през средновековието.⁶

5. Обеща от тънка медна тел. В долната част има сферично топче, закрепено неподвижно с усукана върху халката тънка тел. Сферичката е прихваната с тънката тел, като последната я разделя на четири части. След намотките има две спираловидни усуквания, прикрепени неподвижно върху халката по същия начин. Единият край на обещата е свободен. Подобни обещи са известни от Царевец,⁷ средновековното селище над тракийския град Севтополис,⁸ некропола по дефилето на р. Лева,⁹ средновековния некропол при Ло-

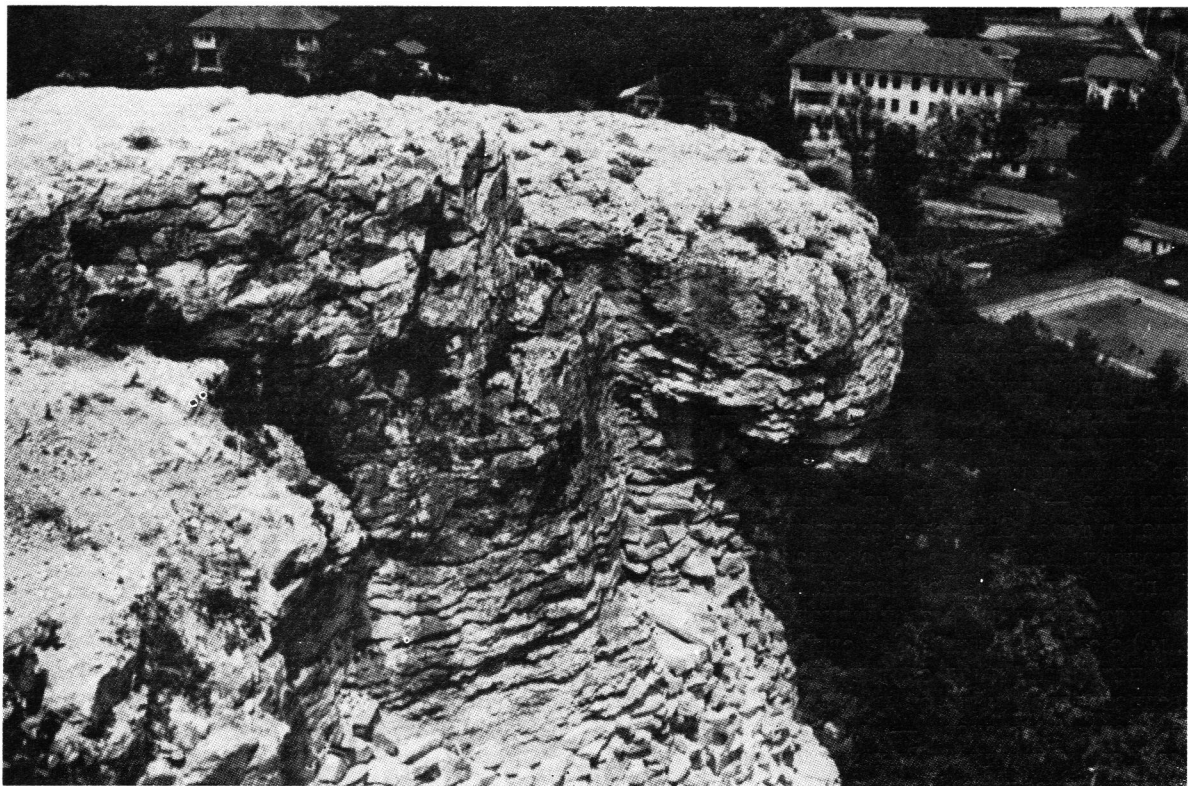


7



9

8



● Обр. 7. Източното лице на крепостната стена и камъните от южния зид на църквата (от изток).
Fig. 7. La face est du mur d'enceinte et la structure du mur sud de l'église (vue de l'Est)

● Обр. 8. Североизточният нос на Лобната скала (от югоизток). Fig. 8. La pointe nord-est du rocher „Lobna“ (vue du Sud-Est)

● Обр. 9. Погребение № 6 (от юг). Fig. 9. Sépulture No. 6 (vue du Sud)

веч,¹⁰ средновековния български некропол до Луковит.¹¹

6. Бронзов пръстен (пол. инв. № 6—74). Има плоска отворена халка. От лицевата страна се разширява и преминава в елипсо-видна плочка, върху която има врязана украса от две зигзаговидни линии, затворени в елипси. Плочката е отделена от халката от лявата страна с три напречни линии, а от дясната — с две.¹²

7. Бронзово ножче-амулет (пол. инв. № 15—74). Острието има форма на кама,

дръжката е малка и къса, отделена от острието с две ромбовидни плочки.¹³

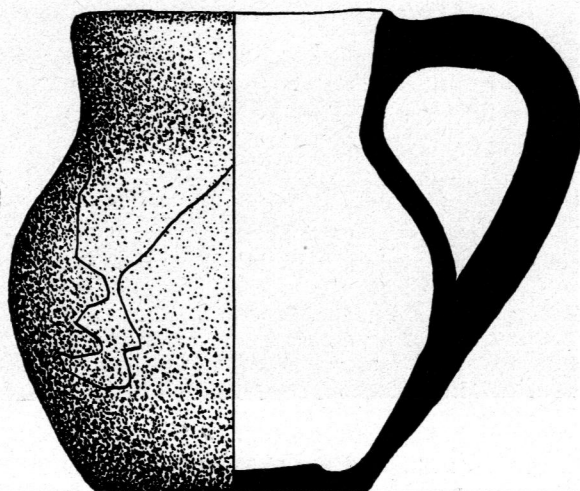
8. Горната част от сферично звънче (пол. инв. № 13—74). Отгоре има малко квадратно отворче, вероятно за дръжката и езичето. Външната страна на звънчето е украсена с дълбоки зигзаговидни линии, запълнени с бяла боя.

9. Малка глинена каничка. Има сферично тяло, къса права шийка, която завършва със заоблен, леко извит навън ръб на устието. Има една дръжка, захваната за устието и най-изпъкналата част на тялото. Дъното е равно, добре огладено. Липсва част от устието. Намерена при гроб № 7. Подобни съдове са често срещани в други средновековни обекти и Царевец.¹⁴

Възниква и въпросът за характера на църквата. Предполагаме, че тя не може да бъде нито квартална, нито фамилна църква, тъй като останки от средновековни жилища в тази част на крепостта не са разкрити. Дали е свързана с наказанията, изпълнявани, както се предполага, на тази част на хълма Царевец, е въпрос, на който не може да се отговори с положителност.

Известно е, че най-северният нос на крепостта Царевец е наречен Лобна скала. Той се свързва с имената на патриарх Йоаким III и патриарх Евтимий.

За патриарх Йоаким Паисий Хилендарски пише: „за това (предателство — б. м.) бил заподозрян търновският патриарх Йоаким, че бил имал някакъв таен договор с персите (татарите — б. м.). Но той, Йоаким, бил невинен в това. Светослав заповядал, хвърлили патриарх Йоаким от едно високо възвишение и го убили.“¹⁵ По-нататък Паисий пише „осмият (става дума за патриарсите-светци — б. м.) е свети Йоаким. Той също е бил търновски патриарх, имал свят и чист живот и бил несправедливо убит от цар Светослав заради перската (татарската — б. м.) войска, която разбила българите. Вината за това Светослав приписал на Йоаким. Той бил съвсем невинен. Царят го хвърлил от висока скала и умрял мъченически.“¹⁶ Константин Иречек, позовавайки се на Пахимер, приема, че „патриарх Йоаким III, отдавна заподозрян като привърженик на татарите и в измяна на отечеството, пак по Святославова заповед бил хвърлен от една от крепостните скали на Търново“¹⁷. За глагола Иречек превежда гръцката форма *κατεκρημνισεν*.¹⁸ Според д-р Васил Берон „Светослав узнал, че и самият тогавашен патриарх Йоаким III изда-



● Обр. 10. Глинена каничка от погребение № 7. Fig. 10. Petite cruche en argile de la sépulture No. 7

вал царството на татарите и гърците; и затова му предателство заповядал да го хвърлят от високите каменни стени на крепостта и погубят“¹⁹. Авторите на „Пътеводител на Велико Търново и околността му“ пишат, че по заповед на Светослав Йоаким III бил хвърлен от високата скала на Царевец (наречена Патриаршеска скала) в пропастта на Янтра, където го убил.²⁰

В „Похвално слово за патриарх Евтимий“ Григорий Цамблак пише, „когато съблякоха одеждите му и отведоха на градската стена да *накоже и съблещи въ одежд н на стѣнѣ града прѣведоша*“²¹ (подчертаното навсякъде мое). Под линия авторите на изданието пишат, че „може би писателят (Григорий Цамблак) има пред вид крепостната стена при Лобната скала, където обикновено през Втората българска държава се изпълняват смъртните присъди“²².

От приведените по-горе примери става ясно, че никъде северният нос на крепостта не се нарича Лобна скала. Заслужава внимание опитът тази част на хълма да бъде наречена Патриаршеска скала. Вероятно това име не е станало популярно и след това е наложено името Лобна скала.²³

Интересна е и етимологията на думата „лобна“. В „Български тълковен речник“ са дадени две основни значения: прилагателно, което се отнася до лоб, черепен, челен; лобни кости, лобно място — място, дето е загинал някой.²⁴ В „Толковый словарь“ на Владимир

Далъ е посочено „лобно място, възвишеност, хълм, могила, място за наказание, видимо от всички страни; в това значение е преведено в евангелието *cavalarium* „теме“ и другото значение „като предна, издаваща се част на нещо“²⁵. Трудно може да се определи с положителност кое от двете значения е свързано името на северния нос на крепостта Царевец.²⁶

Заслужават внимание и описанията на останките, които се намират в тази част на Царевец. В споменатия вече пътеводител авторите, като се позовават неточно на Хаджи Калфа, пишат, че „две врати са водели за Асенова махала и една от тях сега е най-хубаво запазена (става въпрос за т. нар. Малка или Асенова порта — б. м.), а другата, която не съществува вече, е била над самата сегашна митрополия (църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ — б. м.)“²⁷. Подобно предположение изказва и Карел Шкорпил: „до северния край на описания зид (става дума за северозападната крепостна стена — б. м.) е имало малка порта, към която е слизал каменен път към Старата митрополия. Следи от този път личат тук-там. Портата е била проста, без кули и е била пазена от крепостна постройка, построена върху северния скалист нос на крепостта. От тази постройка (на плана на К. Шкорпил — б. м.) личи само основната линия, която е излизала 13 крачки на север и е била 13 крачки широка във вид на квадратна кула.“²⁸ За порта около северния нос на крепостта споменава и Тодор Николов, който пише, че „до северния край на северозападния зид има следи от малка порта, през която е слизал каменен път към старата

митрополия“²⁹. Подобно описание е оставил и арх. Александър Рашенов, който е силно повлиян от описанието на К. Шкорпил.³⁰

Разкритата и описана по-горе средновековна църква на терасата на Лобната скала опровергава предположението на К. Шкорпил за съществуването на „крепостна сграда“.

Незадоволителен отговор получи въпросът за съществуването на малка порта, която да свързва Царевец с църквата „Св. апостоли Петър и Павел“. Разкритите в северозападната част на скалния венец стъпала ни насочват към една по-късна дата — след разрушаването на крепостната стена.³¹

Отношението на църквата към крепостните стени — най-вече в източната част — показва, че средновековната църква е залегнала трасето на източната крепостна стена. Какви са причините, довели до разрушаването на стената, е въпрос, който не може да получи задоволителен отговор.³² Независимо от това обаче, този факт ни дава основание да отнесем градежа на църквата към края на XIII или първите десетилетия на XIV в. Към тази дата ни насочва и оскъдният археологически материал.

Макар че останките от средновековната църква, разположена на терасата на Лобната скала, са силно обезличени, намерените стенописни фрагменти, декоративни чашки и глазирани тухлички от пода показват богатата и стенописна и керамопластична украса. Те характеризират църква № 21 на Царевец като интересен и значителен паметник на църковната архитектура от времето на Второто българско царство.

¹ Археологическите разкопки се проведеха през 1973—1974 г. под ръководството на автора.

² Вероятно църквата е имала полуцилиндричен свод, доказателство за което са и намерените клиновидни парчета хоросан.

³ Я. Николова. Домашен бит и въоръжение от двореца. — В: Царевград Търнов. 2. С., 1974, с. 235, обр. 98 б, като стрелата от двореца има остър шип за втискване в дървената част.

⁴ Пак там, с. 289, обр. 102.

⁵ Пак там, с. 281, обр. 99 б; Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис. С., 1972, с. 93—94, обр. 75. Чангова ги нарича пикни и приема, че „са били предназначени за преминаване през ризниците“.

⁶ Й. Чангова. Цит. съч., с. 103—104, обр. 83 б.

⁷ Материали от разкопки на автора край северозападната крепостна стена, непубликувани.

⁸ Й. Чангова. Цит. съч., с. 113, обр. 91з, в.

⁹ С. Георгиева, Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 82, табл. IV₂,

¹⁰ С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч. — ИАИ, XX, 1955, с. 542, обр. 39.

¹¹ Ст. Станчев, Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 84, обр. 7₉, с. 85, обр. 8₁₉.

¹² Точен паралел на нашия пръстен не можем да намерим, но подобни средновековни пръстени са известни от почти всички средновековни селища и некрополи не само в нашата страна.

¹³ Подобно ножче-амулет е намерено на Царевец край северозападната крепостна стена при разкопки на н. с. Вълчо Вълков. Сведенията дължа на разкопвача, за което му изказвам благодарност.

¹⁴ С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. 2. С., 1974, с. 34, обр. 22₄.

¹⁵ Пайсий Хилендарски. История славянобългарская (Първи софрониев препис от 1765 год.). С., 1972, с. 84.

¹⁶ Пак там, с. 116.

¹⁷ Д-р К. Иречек. История на българите, превода редактира проф. В. Н. Златарски. С., с. 218.

¹⁸ Д-р К. Иречек. История на българите, поправки и добавки от самия автор. С., 1939, с. 201.

¹⁹ В. Хаджи Стоянович Берон. Археологически и исторически изследвания. Велико Търново, 1886, с. 155. По този въпрос вж. и мнението на Й. Андреев. Народностно-патриотични тенденции в синодика на българската църква. — В: Търновска книжовна школа, 1371—1971. С., 1974, с. 313.

²⁰ Пътеводител на Велико Търново и околността му. В. Търново, 1907, с. 56.

²¹ Г. р. Цамблук. Похвално слово за Евтимий. С., 1971, с. 212—213.

²² Пак там, с. 213, заб. 78.

²³ Вероятно това име е наложено сред населението след Освобождението може би едновременно с името „Балдуинова кула“ за югоизточната бойна кула на Царевец. К. Шкорпил. ИАД, I, 1910. План на старата столица Велико Търново. с. 136, заб. 1, обръща внимание, че „в ново време се появило название „Балдуинова кула“ без никакво основание“. Той е бил във Велико Търново в годините 1891—1894, през което време пише цит. статия. Следователно името „Балдуинова кула“ трябва да се е появило преди тези години.

²⁴ Л. Андреевич и др. Български тълковен речник. С., 1973, с. 424.

²⁵ В. л. Д. л. б. Толковый словарь. II. М., 1953, с. 260—261.

²⁶ Според нас заслужават внимание и двете значения на думата „лобна“. Гледана от Арбанашките възвишения, тя доминира и прилича на чело на крепостта. От друга страна, като изхождаме от топографската характеристика на Царевец и сведенията на патриарх Йоаким и патриарх Евтимий, сме склонни да приемем, че споменатите „кре-

постни скали“ са именно северната скалиста част на хълма, наречена в ново време Лобна скала.

²⁷ Пътеводител на Велико Търново и околността му, с. 18—19. Авторите неправилно се позовават на Хаджи Калфа, който пише „по средата на града се издига шестоъгълна крепост от дялан камък с 5 врати. Реката Янтра заобикаля крепостта като лунен кръг, крепостта е съединена чрез водата с две кули.“ Румелия и Босна. Географско описание от Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. — В: Архив за поселищни проучвания. С., 1938, с. 29. Хаджи Калфа вероятно е имал пред вид югоизточната бойна кула („Балдуиновата“) и кулата-кладенец на левия бряг на р. Янтра.

²⁸ К. Шкорпил. План на старата столица, с. 135, и плана на Шкорпил в началото на статията.

²⁹ Т. Николов. Град Велико Търново. — В: Климент Търновски. С., 1927, с. 266.

³⁰ А. л. Рашенов. Старините на Търново. — Родина, I, 1940, кн. 2.

³¹ Използуван е стъпаловидният скален венец, а там, където височината е повече от 0,40 м, са направени междинни стъпала от каменна зидария на калова спойка. По някои камъни има полепнал хоросан, което показва, че са взети от разрушенията на крепостната стена или на църквата, тъй като наблизо няма други градежи с хоросанова спойка. Не изключваме и възможността за по-късна преработка на съществуващо по-рано стълбище, макар че според нас тази възможност е много малка.

³² Подобна картина не е нещо ново за Царевец. В същото отношение се намират и други църкви, разположени край крепостните стени. Разкопки на н. с. Вълк Вълк и Христо Нурков, непубликувани материали.

L'église No. 21 sur la colline „Carevec“ à Veliko Tŕnovo

J. ALEXIEV

(Résumé)

L'église No. 21 est située sur la terrasse du rocher „Lobna“ (Rocher des condamnés ou Rocher d'exécution) sur le pic de la forteresse de Carevec. C'est un édifice à nef unique et à une seule abside. Elle est bâtie en pierres taillées de grandeur moyenne liées avec du mortier. La partie est repose sur un soubassement en pierre qui sert à combler la dénivellation du terrain de la terrasse inférieure. Il est probable que l'église ait été couverte d'une voûte semi-cylindrique. L'entrée se trouvait du côté sud, la face ouest étant très peu convenable et vulnérable. Le pavement était en briques recouvertes d'une glasure jaune-brun ou vert. Des briques conservées in situ on peut établir leur ordre et l'alternance des couleurs: vert, brun-jaune, vert etc.

L'église était richement ornée de peintures murales et d'une décoration céramo-plastique dont témoignent les restes des fresques et les fragments de go-belets en terre cuite.

Du côté sud de l'église une galerie découverte avait été accolée, longée d'un pavement de grandes dalles en grès qui à l'Est formait un coude en angle droit, puis continuait vers la forteresse.

On a découvert tout autour de l'édifice une petite nécropole avec 9 sépultures.

La position de l'église par rapport aux murs d'enceinte retient aussi l'attention. La partie est se trouvait dans le tracé des murs. Ceci, ainsi que le matériel archéologique permettent de dater le bâtiment à la fin du XIII^e s. et au début du XIV^e s.

Enfin le nom de cette partie de la forteresse de Carevec fait l'objet d'un examen sur la base des sources écrites et de l'étymologie du mot. Le nom du rocher „Lobna“ n'est mentionné nulle part dans les sources écrites. On doit donc supposer que c'est une appellation d'une époque plus tardive.

Нови резултати от археомагнитни изследвания на образци от НРБ и СФРЮ

МЕРИ КОВАЧЕВА, ДУШАН ВЕЛЬОВИЧ

Във връзка с изработването на археомагнитна скала на времето за НРБ и СФРЮ е установено сътрудничество между Геофизичния институт при БАН в София и Геомагнитния институт в Гроцка, Югославия.¹ Основна предпоставка за това сътрудничество е териториалната близост на двете страни, както и възможността за допълване на датиранияте археологически обекти. Като резултат от него е публикуваната през 1974 г. работа,² която обхваща изследванията на събраните образци през 1968 и 1969 г. Тези изследвания, както и резултатите от допълнително събраните образци от територията на НРБ доведоха до известно коригиране на първия дял от кривата за хода на елемента инклинация на геомагнитното поле. Тъй като за метода на изследване и неговите цели е неколkokратно писано в предидущи работи,³ смятаме да не се спираме на този въпрос.

В периода от 1973 до 1975 г. включително продължи съвместното събиране на архео-

логически образци с историческа и праисторическа възраст от териториите на СФРЮ и НРБ. Особено внимание бе отделено на намиране на ориентирани образци от праисторически обекти. Резултатите, отнасящи се до праисторическия период, ще бъдат оформени отделно, тъй като те представляват особен проблем във връзка с датирането на тези обекти, както и с археомагнитните им характеристики.

Целта на настоящата работа е установяване на пригодността на намерените чрез археомагнитни изследвания на датирани археологически обекти в НРБ криви на вековите вариации на елементите на геомагнитното поле за СФРЮ за последните 2400 години, както и тяхното доуточняване в някои периоди от време.

В показаната таблица са нанесени резултатите от изследваните съвместно 23 археологически обекта от територията на НРБ и СФРЮ. Дадено е наименованието на обекта с неговата археологическа датировка, която

Таблица I

№ по ред	Обект и географско положение	Археологическа датировка	Брой на образците	$I(^{\circ}) \pm \sigma_{\text{ср.р.}}$	Брой на образците	$F/F_0 \pm \sigma_{\text{ср.р.}}$
1	Римски терми — Ст. Загора, НРБ	162—163 г.	32	58 ± 1	5	$1,24 \pm 0,025$
2	Форум на Филипопол — Пловдив, НРБ	II в.	16	$61 \pm 1,7$	3	$1,47 \pm 0,067$
3	Гамзиград, СФРЮ	нач. III в.	10	62	6	1,11
4	Августа Траяна — Ст. Загора, НРБ	III в.	20	$54 \pm 1,3$	8	$1,46 \pm 0,081$
5	Обществена сграда — Несебър, НРБ	V в.	27	59 ± 2	3	$1,30 \pm 0,010$
6	Гамзиград, СФРЮ	V в.	24	54	2	1,35
7	Улпиана — Прищина, СФРЮ	V в.	10	$54 \pm 1,2$	10	$1,40 \pm 0,046$
8	Римски терми — Плочник, СФРЮ	VI в.	17	$57,5 \pm 1,5$	2	1,24
9	Базилика — Куршумлия, СФРЮ	VI в.	17	$59 \pm 2,5$	3	$1,47 \pm 0,042$
10	Базилика — с. Хрищене, НРБ	VI в.	21	$57,5 \pm 1,3$	3	$1,31 \pm 0,156$
11	Църква „Св. Димитър“ — Велико Търново, НРБ	XII в.	16	$55 \pm 1,4$	7	$1,25 \pm 0,054$
12	Църква „Св. Богородица“ — Куршумлия, СФРЮ	XII в.	16	$64,3 \pm 1$	1	1,41
13	Църква „Св. Никола“ — Куршумлия, СФРЮ	XII в.	31	$65,6 \pm 1,1$	3	$1,37 \pm 0,237$
14	Кула — Банска, СФРЮ	XIV в.	34	$53,5 \pm 1,1$	6	$1,14 \pm 0,119$
15	Църква „Св. 40 м-ци“ — Велико Търново, НРБ	XIV в.	9	$54 \pm 1,6$	5	$1,16 \pm 0,042$
16	Пещ — Рас, СФРЮ	XIV в.	5	$47,2 \pm 1,5$	5	$1,22 \pm 0,113$
17	Църква „Св. Георги“ — Велико Търново, НРБ	1612 г.	9	$71 \pm 4,7$	5	$1,60 \pm 0,065$
18	Часовникова кула — Пещера, НРБ	1701 г.	10	$65,5 \pm 1,9$	2	1,30
19	Хамам — Крушевац, СФРЮ	1730 г.	21	59 ± 1	5	$0,89 \pm 0,030$
20	Царевец — турска пещ — Велико Търново, НРБ	XVIII в.	4	$64,8 \pm 0,7$	4	$1,06 \pm 0,037$
21	Руска пещ — Троян, НРБ	XVIII в.	5	$56 \pm 2,6$	4	$1,11 \pm 0,058$
22	Турска камина — Велико Търново, НРБ	1868 г.	10	$66 \pm 4,2$	5	$0,95 \pm 0,058$
23	Турска сграда — Велико Търново, НРБ	1886 г.	6	$66 \pm 0,5$	2	1,00

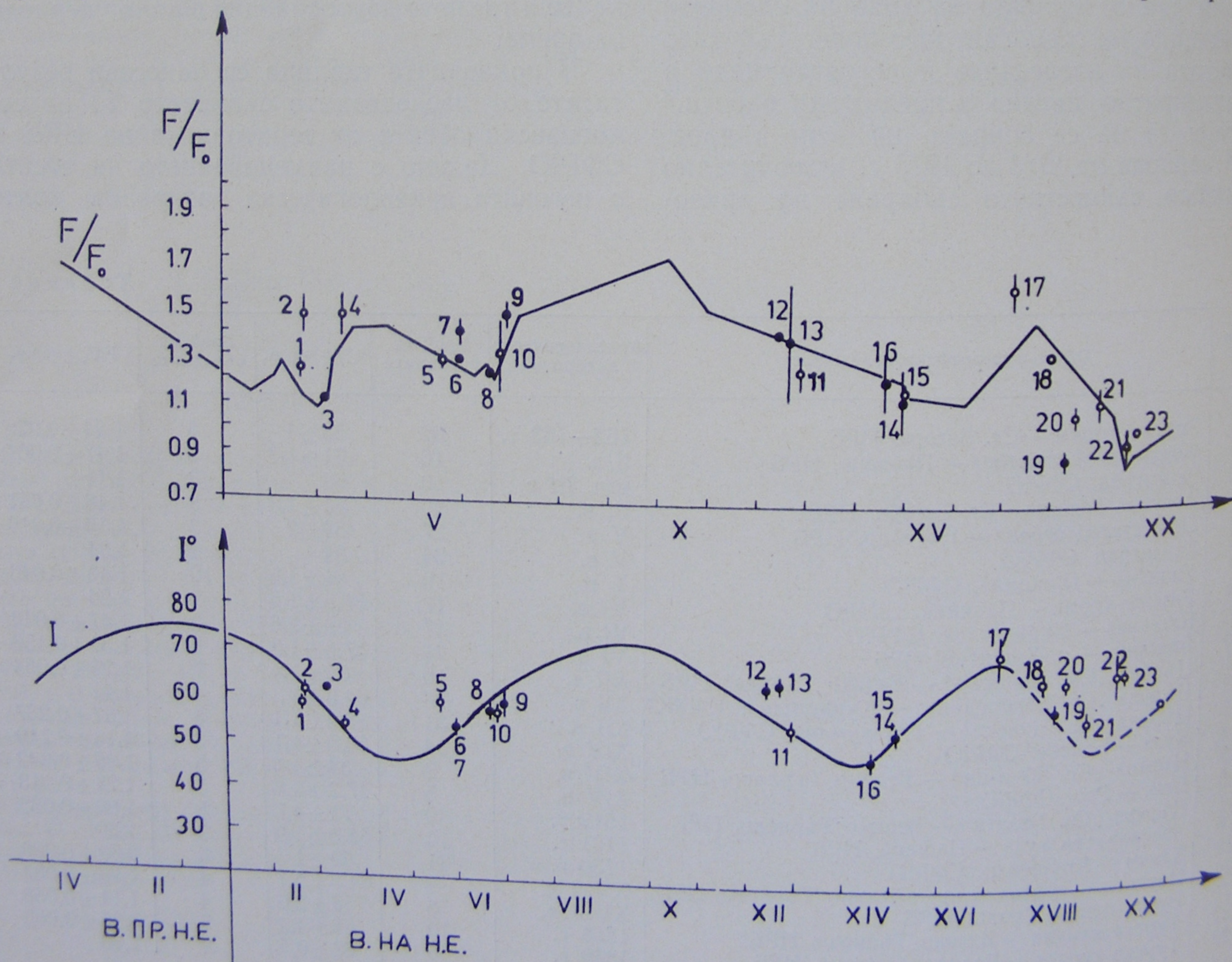
сме получавали по устни сведения на археолога, проучвал обекта. Показан е общият брой образци, изследвани независимо в лабораториите на София и Гроцка. Като се има пред вид, че няма систематично отклонение в резултатите от измеренията на двете лаборатории,⁴ което бе потвърдено и в настоящите изследвания, в таблицата показваме средната стойност за елемента инклинация (I) със средно квадратичната грешка на средния резултат ($\sigma_{\text{ср.р.}}$), като сме отчели статистически броя на измерените образци в двете лаборатории съответно.

В таблицата е даден и резултатът за коефициента $K=F/F_0$ със средно квадратичната грешка на средния резултат, където F е стойността на тоталния интензитет на геомагнитното поле в съответната епоха, а F_0 — тотал-

ният интензитет на съвременното поле, както и броят на изследваните образци за неговото получаване.

На обр. 1 са дадени кривите за хода на инклинацията и тоталния интензитет за НРБ за последните 2400 години.⁵ Получените резултати от новите изследвани обекти за инклинацията и интензитета на геометричното поле за съответстващото време са нанесени на обр. 1, като съпровождащите ги цифри отговарят на поредните номера в таблицата. Получените стойности за I и F/F_0 от югославски образци са нанесени с пълни точки, а тези от България — с кръгчета. Всеки резултат е даден с вертикални чертички, съответстващи на средно квадратичните грешки на средния резултат (табл. I). Не трябва да се забравя, че освен това има и неточност на датировката. В наша предишна работа⁶ бяхме уточнили възприетия от нас принцип за поставяне на резултата в началото или в края на датируемия интервал в зависимост от това, дали материалът е строителна керамика или съответно пещи, но това, разбира се,

● Обр. 1. Криви на вековите вариации на инклинацията (I) и интензитета (F/F_0) на геомагнитното поле за НРБ за последните 2400 години. Fig. 1. Courbes des variations séculaires de l'inclination (I) et de l'intensité (F/F_0) du champ géomagnétique de la Bulgarie pour les derniers 2400 ans.



не изключва възможността за грешки от датирането.

Като се има пред вид, че каналът на грешките за показаната крива на инклинацията е средно $\pm 2^\circ$ и този за кривата на тоталния интензитет — 0,040, новоизследваните обекти, както от НРБ, така и от СФРЮ с малки изключения потвърждават вече установения ход на гореспоменатите елементи на геомагнитното поле, както и пригодността на тези криви за територията на СФРЮ. Ако разгледаме по-детайлно попадението на новите резултати по кривата за инклинацията, виждаме, че тяхното разхвърляне до XVII в. включително има случаен характер, докато след XVII в. има определена тенденция към по-високи стойности на I от показания ход. Поради това този дял на кривата оставяме все още пунктиран. Резултатите за тоталния интензитет също потвърждават основната тенденция в хода на кривата с изключение на тези

за обектите под № 2 (Филипопол, НРБ),¹⁷ (църква „Св. Георги“, НРБ) и 19 (Хамам, СФРЮ), които се отклоняват значително. Трябва да отбележим, че ние считаме все още кривата за хода на интензитета като работна и по-нататъшното натрупване на резултати от сигурно датирани обекти ще изясни пиковите стойности в нейния ход.

В заключение ще повторим, че кривите за хода на инклинацията и тоталния интензитет за последните 2400 години могат да се прилагат и за територията на СФРЮ за областите, от които са проучвани образци. Независимо от интереса, който тези криви представляват за геофизиката, те могат да се разглеждат като археомагнитни скали на времето, които да се използват за датирание или уточняване на датировки на новооткрити обекти по магнитните характеристики на изпечената глина (пещи, строителна керамика), намерена в тях.⁷

¹ Съавторът Душан Вельович е сътрудник при Геомагнитен институт, Гроцка.

² М. Ковачева, Д. Стефанович, Д. Вельович, Някои резултати от археомагнитни изследвания на образци от НРБ и Източна Югославия. — Известия на ГФИ, XIX, 1974 с. 219.

³ Пак там; П. Ножаров, М. Ковачева. Датирание на археологически обекти по археомагнитен метод. — Археология, 1967, кн. 2, с. 62; М. Ковачева. Резултати от археомагнитни изследвания на археологически материали от България. — Археология, 1969, кн. 1, с. 58; Нови археологически обекти, изследвани по археомагнитен метод. —

Археология, 1970, кн. 4, с. 70.

⁴ М. Ковачева, Д. Стефанович, Д. Вельович. Цит. съч.

⁵ М. Ковачева. Нови археологически обекти. . . ; М. Kovacheva. Secular variation of the ancient magnetic field's intensity during the last 2400 years in Bulgaria. — Comptes rendus de l'Academie des Sciences, 26, № 6, 1973.

⁶ М. Ковачева. Резултати от археомагнитни изследвания. . .

⁷ М. Ковачева. Археомагнитно датирание на текето „Демир-Баба“ — Разградски окръг. — МПК, 1975 (под печат).

Nouveaux résultats des études archéomagnétiques d'échantillons de la RP de Bulgarie et de la RSF de Yougoslavie

M. KOVAČEVA, D. VELJOVIČ

(Résumé)

Le travail contient les résultats des études archéomagnétiques effectuées sur 23 échantillons trouvés sur le territoire de la Bulgarie et de la Yougoslavie.

On a tenté d'établir pour la Yougoslavie l'applicabilité des courbes dressées de la même manière de changement de l'inclination (I) et de l'intensité totale (F/F_0) du champ géomagnétique pour le territoire de la Bulgarie. En outre on s'est efforcé de préciser ces courbes pour certains intervalles de

temps. La coïncidence des résultats obtenus au moyen de ces courbes (fig. 1) indique que ces dernières peuvent être utilisées également pour les sites de la Yougoslavie dont proviennent les échantillons prélevés (tabl. 1). On souligne qu'il est impératif de trouver des monuments bien datés provenant de l'époque qui a suivi la fin du XVII^e s. afin de pouvoir être en mesure de préciser les courbes reflétant l'allure de l'inclination et de l'intensité du champ géomagnétique dans leurs parties terminales.

Критика и рецензии

БОГДАН ЦВЕТКОВ НИКОЛОВ.
ГРАДЕШНИЦА — ПРАИСТОРИЧЕСКИ СЕЛИЩА
ОТ VI—IV ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР. Н. Е. Албум
Снимки Роза Георгиева Станева. С., Наука и из-
куство, 1974

Похвална е инициативата на издателство „Наука и изкуство“ да отпечати албума „Градешница“. Той представлява увлекателен очерк за живота и културата на населението на три праисторически селища в Северозападна България, населявани през неолита и халколита, т. е. през VI—IV хилядолетие пр. н. е.

Албумът се състои от увод и три малки глави, в които в кратка, но съдържателна форма са разгледани най-важните резултати от разкопките на три праисторически селища, а именно: I. Селище от стария неолит в местността Мало поле — VI хилядолетие пр. н. е. II. Селище от средния неолит в местността Луканово дърво — V хилядолетие пр. н. е. III. Селище от ранния халколит в местностите Градището и Калето — IV хилядолетие пр. н. е. И трите селища се намират в землището на с. Градешница, Врачански окръг. В тях в периода 1961—1973 г. археологът Б. Николов от Окръжния исторически музей в гр. Враца е правил разкопки, в резултат на които се открити голям брой ценни за науката праисторически материали. Някои от находките като глинени съдове, фигурални пластични изображения, загадъчни символични и писмени знаци се откриват за пръв път в нашата страна и за пръв път се обнародват в албума.

Краткият, но съдържателен увод, с който започва албумът, запознава читателя с характеристиката на епохите, към които се отнасят праисторическите селища при Градешница. Посочени са резултатите от проучванията на най-древните добре устроени селища в Северозападна България и особено във Врачанския край. Определено е хронологическото място на културата на селищата и нейните самобитни черти.

Във всяка глава на албума се съдържат най-необходимите археологически данни, които дават възможност да се направи характеристика на живота и културата на обитателите на съответното праисторическо селище. Разгледани са местоположението на селището, стратиграфията и хронологията му, жилищата и техният начин на изграждане, план и вътрешно устройство, оръдията за производство, керамиката, фигуралната пластика, погребенията, началото на писменост и др. находки, които позволяват да се надникне в материалния, обществен и духовния живот на най-древните земеделци и скотовъдци във Врачанския край. Направените изводи са правилни и в унисон с постиженията на праисторическата наука. Разбира се,

на места авторът си е позволил да изкаже и нови мисли по някои от засегнатите проблеми, като за целта е привел необходимата аргументация.

Втората част на албума съдържа 110 таблици, в които поединично или на групи са илюстрирани споменатите в текста находки. Някои от илюстрациите са цветни. Всяка илюстрация е съпроводена с кратко описание и датировка. Показани са основи на жилища, оръдия на труда от камък, кремък, кост и рог и по-рядко от мед, керамични изделия, битови и култови предмети, накити, погребения, символични (писмени) знаци и др. В края на албума е прибавена цитираната в текста българска и чужда научна литература.

Прочитайки текста на албума и разглеждайки илюстрациите в него, читателят сам ще се убеди, че авторът е съумял да нарисова сполучлива картина на живота на обитателите на праисторическите селища при Градешница. Той е извлекъл пълноценна информация от „мъртвите“ на пръв поглед археологически вещи, които правилно е интерпретирал и осмислил културно-исторически. Правилно е посочил, че най-древните неолитни земеделци и скотовъдци са изграждали солидни наземни жилища, в които е имало засводени пещи, ръчни мелнички, хавани и други съоръжения, които са улеснявали ежедневието на обитателите им. Изработвали са изящни по форма и украса глинени съдове и други керамични изделия с практическа и култова употреба. Имали са развит естетически вкус и развити религиозни представи.

Животът и културата на селището в м. Градището и Калето, което се отнася към началото на IV хилядолетие пр. н. е., а може би и по-рано, се усъвършенствувал още повече. Едно от най-ярките свидетелства за това са гравиранията символични знаци върху дъната на глинени съдове и най-вече на писмените знаци върху вътрешната повърхност на малко плитко съдче. Тези знаци са признак за високо развит духовен живот, обусловен от развитието на производителните сили на раннохалколитното общество.

Б. Николов правилно е изтъкнал, че „праисторическите култури при Градешница заемат равносложно място с останалите праисторически култури, които са се развивали през VI—IV хилядолетие пр. н. е. в Югоизточна Европа и Мала Азия“.

В заключение ще отбележим, че издаването на албума „Градешница“ е целесъобразно и навременно. Той обогатява нашата научна и научнопопулярна книжнина по праистория на днешните български земи и по-конкретно на Северозападна България. Албумът ще бъде ценно помагало на наши и чужди археолози и историци и на всички, които се интересуват от далечното минало на нашата страна, от високоразвитата култура и изкуство на най-старите земеделци и скотовъдци във Врачанския край.

Г. ИЛ. ГЕОРГИЕВ

D. HOFFMANN. DAS SPÄTRÖMISCHE BEWEGUNGSHER UND DIE NOTITIA DIGNITATUM. Rheinland-Verlag, Düsseldorf. I. 1969, 532 p.; II, 328 p. Karten (Epigraphische Studien 7/I, II)

Военното дело на късноантичната епоха, което съществено се различава от военното дело на принципата през първите три века на н. е., и то главно поради създаването на постоянна подвижна армия в отделните провинции, е сравнително малко разработвано в съвременната епоха. Все още тези, които по един или друг повод засягаха проблемите на войската, се връщаха към известната студия на Т. Момзен от 1889 г. „Римското военно дело след Диоклетиан“, макар че тя отдавна е остаряла по своя фактически пълнеж и обяснения, още повече, че и основни извори (като „Списък на служебните рангове“, Прокопий и др.) не бяха разработени, понеже самата студия има по-друго предназначение.

Разглежданата книга на Д. Хофман запълва тази празнота, като основното в нея е проучването на най-важния извор Notitia Dignitatum („Списък на служебните рангове“), и то както на проблемите около нейното възникване, така особено по отношение на тези данни, които той съдържа за т. нар. „подвижни войски“ (comitatenses). Това е направено на базата на сериозно изследване особено на листите на Изтока, и то чрез изясняване на военно-историческите връзки — процеса на развитието на войската, начина, по който настъпват тези промени, характера на армията (социален, етнически). Тъй като „подвижните“ войски играят важна роля в историческите събития през IV в. на н. е., то в книгата се засягат косвено и редица въпроси около тези събития, повечето от които имат пряко отношение към Балканския полуостров и земите на диоцеза Тракия.

В десет глави подробно са анализирани основните проблеми около появата на новите войскове части, тяхното разпределение в източните провинции. Значителен интерес представляват страниците, написани за промените, които са разгледани в исторически аспект по отношение на концепциите за ролята и значението на армията от Август до края на принципата. Историческите и социалните промени налагат и промяна в характера на армията, която трябва да бъде по-подвижна и боеспособна в съгласие със задачите, които ѝ се поставят през IV в.: защита на империята от север, но и защита на императорите, както може да се заключи според автора от данните за концентрацията и движенията на тези войски. Тук авторът не е могъл да отиде до край и правилно да обясни някои явления: тази концентрация и подвижност на войсковите части се налага в много голяма степен и от засилването на

социалните движения, от борбите на експлоатирани слоеве — роби, колонии, разорени селяни, низши градски слоеве — особено против насилията и данъчните тежести, налагани от централната власт. Неговото предпочитане обаче в спора, кой е създателят в окончателен вид на тези „подвижни“ войски, а именно, че това е Константин I, е и според мене правилно. Защитните идеи на Диоклетиан са до известна степен връщане към разбиранията на императорите от II в.

Авторът е успял да систематизира и да разработи огромен изворов материал — литературни извори, надписи, папируси. Неговият научен апарат — в отделен том на 205 с. в петит, дава интересни обяснения по много от повдигнатите въпроси. Даден е и един екскурс за историята на Илирик през IV в. с оглед проблемите на неговото разделяне, хронологическа таблица на събитията от 283 до 425 г., подробни показалци за използвана литература и извори и едно приложение на тези листи от „Списък на служебните рангове“, които засягат „подвижните“ войскове части.

Тематиката на книгата засяга доста отблизо и въпроси на късноантична Тракия, една от централните области на империята по своето икономическо и политическо значение, особено във връзка с политическите събития, разиграли се тук през IV в., някои от които са имали и съдбоносно значение за империята. В тях вземат естествено участие и голяма част от тези военни части, за които пише авторът. По-особен интерес за изследователите на късноантична Тракия представят гл. 7 — „Войските на Илирик, Тракия и на Ориента“, I, с. 209—309, и гл. 9 — „Съдбата на армията в източните провинции в годините 364—388“, I, с. 425—468, тъй като това са десетилетия, особено наситени с важни събития в Тракия. Трябва да се посочи, че авторът се е постарал да привлече всички достъпни нему извори и надписи от Тракия за този период на чужди езици, но не е проявил интерес към литературата и изворите, издадени и публикувани в България. Така напр. той не посочва изданието Латински извори за българската история. I. С., 1958 (на латински и на български ез.), където на с. 226—256 са преведени основни части от „Списък на служебните рангове“ с бележки и коментар, които имат отношение към разглежданите въпроси. В същия том има и доста бележки към автори, които също са използвани в книгата на Хофман. Има и пропуски и грешки в историческата география на Тракия, както е отразена в приложените към книгата карти.

Книгата на Д. Хофман е важен принос в проучването на военното дело на IV в. на н. е. Тя с основание ще бъде използвана от всички, които се интересуват и от проблемите на военното дело, и то с оглед и на политическата история на Тракия от тази епоха.

В. ВЕЛКОВ

XII международен ботанически конгрес

В последните години във връзка с бурното развитие на физиката, математиката, химията, биологията се появяват нови методи, нови възможности и нови пътища, връзки и сътрудничество на археологията с естествените и точните науки. Ярък пример е XII международен ботанически конгрес, състоял се от 3 до 10 юли 1975 г. в Ленинград. Това беше научен форум, който привлече вниманието на учените от петте континента. Присъствуваха около 5000 делегати и гости от 55 страни.

Редовната работа на конгреса протече в 18 секции.

На пленарното заседание на симпозиума „Биекологически основи на дендрохронологията“ с председател проф. Харолд К. Фритс (САЩ), организатор Т. Т. Битвинкас (СССР) и научен секретар к. геогр. н. Н. В. Лавелиус (СССР) бяха изнесени 6 доклада от представители на СССР, Швеция, САЩ, ГФР, България и Монголия от одобрените в секцията 346 доклада и публикувани под форма на тезиси.

Съветските специалисти Т. Т. Битвинкас, В. А. Дергачев, Л. А. Кайрюкшис, Г. Е. Кочаров, К. К. Янкявичюс изнесоха доклад „Разработка на биекологическите основи на дендрохронологията в СССР“, в който бяха показани големите успехи на съветската наука в областта на дендрохронологията. Доказано бе, че усъвършенствувайки методите на обработка и особено съпоставянето на научните данни от образци дървесина с различни биекологически свойства или условия на месторастене, а също така разглеждайки тези данни в широк пространствен аспект, може да се получи ценна научна информация. Подчертано бе широкото използване на дендрохронологическите изследвания в

различните научни направления. В Съветския съюз тези методи са получили своеобразно развитие. С тях се занимават специалисти археолози, етнографи, лесовъди, биолози, географи, климатолози, метеоролози, хидролози, геофизици, астрофизици, еколози и криминалисти.

Съветските учени, както и учените от целия свят достигнаха до общото мнение дендрохронологическите изследвания да се извършват на широк фронт. Необходимо е пространствено използване на метода на дендрохронологическия профил (в дадения случай желателно е да се съпоставят данни, сходни както по условията на средата, така и по дървесен вид) и създаване на скали, обхващащи голям период от време.

Докладът на Г. Сирен (Швеция) „Влияние на условията на средата за формирането на годишните кръгове на Северната граница на гората“ запозна слушателите с разнообразните изследвания в Швеция, главно с екологическите фактори на средата, влияещи върху прираста на дърветата. Проучена е връзката между годишните кръгове и климатичните условия и е направена прогноза за тенденцията в развитието на годишните кръгове на северната граница на гората.

Проф. Х. К. Фритс, директор на Лабораторията по дендрохронология в Аризонския университет (САЩ), изнесе доклад на тема „Дендроклиматология“, в който разгледа подробно проблемите на корелиране на дендроскалите за датировка и дендрохронологическите изследвания като фактор за определяне на климата. В тази лаборатория са изследвани вариациите в дебелината на дървесните слоеве от различни климатични райони, в резултат на които е определен

климатът в миналото. Той запозна слушателите и с някои нови принципи при анализа на дървесните кръгове. Необходимо е да се отбележи използваният от тях нов метод с много варианти, разрешил възпроизвеждането и съставянето на дендрохронологическа карта, обхващаща голям период от време за Северозападна Америка.

С внимание бе изслушан докладът на специалистите от ГФР проф. Дж. Баух и проф. Д. Екшайн, ръководители на Лабораторията по дендрохронология към Хамбургския университет, на тема „Използване анализа на годишните пръстени при датиране на произведения на изкуството (картини)“. Те са изготвили дендрохронологически скали за датиране на картини от областите: Шлезвиг-Холщайн, Северна част на ГФР, от 1266 до 1970 г.; Хамбург-Виерланде, ГФР, от 1388 до 1967 г.; Северна Нидерландия, от 1140 до 1629 г.; Южна Нидерландия, от 1167 до 1613 г.; Източна Нидерландия, от 1403 до 1962 г. Въз основа на изготвените от тях дендрохронологически скали и използвайки такива на други специалисти за южната част на ГФР от 1004 до 1970 г. и северната част на ГФР от 1424 до 1968 г., те с успех датират картини от датски и немски произход. Основният материал, с който работят, е дъб. Така напр. за изследваните повече от 2000 картини от XV до XIX в. за основа е бил използван дъбов материал. Изводите, които правят в резултат на своите проучвания, са твърде важни. От изследваните картини на Рембранд — „Ориенталец“ от Рнукс музей в Амстердам, датирана в 1635 г., и „Буря в природата“ — в Брауншвайг (ГФР) — от около 1637—1638 г., картините от Фунхоф, проучени от Баух, Екшайн

и Лизе и датирани към 1475—85 г., и на Шуме, създадена в Хамбург, от 1500 г., се установява, че материалът е бил получен от Нидерландия. Постигнатите резултати от тази лаборатория са от голямо значение за нашата страна, като се има предвид перспективата за изследвания на икони, които ще ни дадат ценен исторически материал.

Докладът на к. и. н. Е. Захариева (България) на тема „Датировка на археологически паметници от Северен Сибир (Саяно-Алтай) VIII—III в. пр. н. е.“ предизвиква голям интерес сред специалистите, тъй като това са първите и единствени засега дендрохронологически изследвания върху толкова древен материал. При тези проучвания са използвани най-съвременните методи и електронноизчислителна машина за установяване на взаимната корелация между различните надгробни могили. Така са датирани точно девет надгробни могили: Аржан, Туехта, Башадар и шест от Пазарик, в резултат на което е получена плаваща дендрохронологическа скала за период от 547 години, обхващащи VIII—III в. пр. н. е. По тези проучвания се изказаха проф. Борис Ал. Колчин, зав. Лабораторията по дендрохронология при Института по археология на АН СССР, и к. геогр. н. Николай Вл. Лавелиус от Лабораторията по дендрохронологически изследвания за Северните части на СССР при Ботаническият институт „В. Л. Комарова“ към АН СССР. Проф. Б. Колчин подчерта, че изследванията са извършени на световно ниво и имат голямо научно значение, тъй като могат да бъдат използвани не само от архео-

лозите за датирание на археологически паметници, но и от специалисти в другите области на науката. Н. Лавелиус обърна внимание на важността на новите методи на изследвания, при които се прилага и използването на електронноизчислителна машина, която дава възможност да се увеличи обемът на анализирания материал.

П. Даваажамц (НРМонголия) прочете доклад на тема „Опит за използване на дендрохронологията при установяване закономерностите на отклонения на климата в условията на Монголската народна република“ и запозна слушателите с някои специфики в климата, характерни за тази страна.

Накрая бе изнесен демонстрационен доклад от к. г. н. Н. Лавелиус (СССР) „Изменение на прираста на дървесните видове в крайните условия на растене на територията на СССР“. На основание на дендрохронологическите изследвания на образци в границите от Карпатите до Камчатка и северно от Колския полуостров до Чукотка авторът е получил интересна информация за метеорологическите изменения за последните пет века, което е дало възможност за построяване на обобщена схема за растежа на дърветата във връзка с колебанията на слънчевата активност в 11- и 22-годишни цикли. Също така той е съставил и дендрохронологическа скала, обхващаща 1200 години.

Проведено бе заседание на Бюрото на конгреса, на което бе поканена и българската представителка. Разгледани бяха важните проблеми: 1) създаване на многовековна дендрохронологи-

ческа скала при комплексно използване както на жива дървесина, така и на дървесина от археологически обекти, архитектурни паметници, произведения на изкуството от дърво (картини, икони, скулптори), 2) координиране на дендрохронологическите изследвания в различните лаборатории в света. На заседанието проф. Х. К. Фритс предложи Ек. Захариева да бъде приета за член на „Международното общество на дендрохронолозите“ към Лабораторията по дендрохронология в Аризонския университет (САЩ). Към това общество е създаден и архив, в който се събират всички първични изследвания.

По време на конгреса бяха посетени редица музеи в Ленинград, а след приключване на заседанията от 11 до 22 юли се проведеха научни екскурзии из Съветския съюз с цел събиране на образци от различни дървесни видове.

Академията на науките на СССР предварително издаде два тома с 3260 тезиса на докладите, приети от организационния комитет на конгреса.

Участниците в конгреса високо оцениха прекрасната организация на заседанията, оказаното им топло гостоприемство и горещо благодариха на Академията на Науките на СССР в Ленинград, на специалистите от Съветския Съюз и организационния комитет за предоставената им възможност да обсъдят важните проблеми на науката в областта на ботаниката и спадащите към нея специалности.

ЕК. ИВ. ЗАХАРИЕВА

III международен конгрес по славянска археология в Братислава

От 6 до 14 септември 1975 г. се състоя III международен конгрес по славянска археология в Братислава, Чехословакия. На конгреса взеха участие над 400 археолози, нумизмати, историци и др. от 18 страни. Основната работа на конгреса протече в

Братислава, а от 15. IX бе организирана екскурзия, за да могат делегатите да се запознаят с най-големите археологически разкопки на славянски обекти.

Работата на конгреса бе проведена в четири секции и две пленарни заседания, на които

се изнесоха общо 180 доклади и съобщения. Бяха прочетени доклади от учени на България, ГДР, ГФР, Румъния, Чехословакия, Съветския съюз, Полша, Югославия и др.

Като най-интересни доклади трябва да посочим тези на съвет-

ските археолози, между тях на В. А. Количин. В него авторът е използвал главно масовия археологически материал, като е приложил съвременните методи на изследване. Той подчертава, че в Новгород, който се изследва вече 40 години, са установени 140 занаятчийски работилници, от които 25 специализирани, между които златарски, кожарски, леярни, общарски, тъкачни, гребенарски и др. Предложената от Количин периодизация до XVI в. му позволява да я съгласува с общата социално-икономическа картина на Новгородската феодална република. В заключение авторът изтъкна, че Новгород (до 1570 г.) е бил значителен занаятчийски център в Древна Русия. Занаятчийството е станало една от важните основи на неповторимия политически строй в Новгород.

Друг интересен доклад бе на А. Смиленко на тема „За характерните черти на културата на източните славяни (VI и IX в.)“. По него се изказаха български учени, между които Г. Цанкова-Петкова, която изказа пожелание авторката да включи в бъдещите си изследвания подобните археологически паметници, проучени в Североизточна България. Не помалко внимание предизвика докладът, изнесен на пленарното заседание от В. Д. Баран на тема „Славяните между Днепър и Висла“. П. П. Толочко в своя доклад говори „За времето на възникването на Киев“. Той предполага, че зараждането на Киев, както и на другите славянски градове съвпада по време с началото на образуването на ранните форми на държавата и се отнася към VI—VII в. В това време се е създало обединението на моравци с чехи, появила се Първата българска държава, възникнали са източнославянски съюзи на племената и княжествата. С това време са свързани и първите укрепени славянски центрове, между които и Киев.

Докладите на съветските археолози бяха 16. Един от докладите бе посветен на „Произход на стъклопроизводството у източните славяни“ от Ю. Л. Шчапова. Друг доклад на тема „Дендрохронологията на древноруските градове“ бе подготвен от Б. А. Колчин и Н. Б. Черных.

Българските делегати (археолози, историци, дендрохронолог и нумизмат), на брой 23, бяха представители на Археологиче-

ския институт и музей с неговите два филиала в Шумен и Велико Търново, Софийския университет, университета „Кирил и Методий“ и музеите в страната — в Благоевград, Варна, Враца, Кърджали, Пловдив, Толбухин, Пазарджик. Българските археолози изнесоха четири основни доклада: Ж. Н. Въжарова на тема „Славяните на юг от Дунав (VI—XI в.) по най-новите археологически данни“, Ат. Милчев — „Материалната и духовна култура на славяните (VI—VIII в.)“, Т. Тотев — „Новите сведения за някои манастирски комплекси в Плиска и Преслав“ и С. Георгиева — „Българският средновековен град (XIII—XIV в.) в светлината на археологическите данни“. Тези доклади бяха посрещнати с голямо внимание и интерес.

Съобщенията на останалите български делегати, а именно на Я. Николова — „Славянските традиции в някои от жилищата на Средна Европа (XII—XIV в.)“, на В. Антонова — „Средновековният славянски Шумен (XIII—XIV в.) по археологически данни“, на Н. Гиздова — „Средновековната крепост „Цепина“ и Византия (VI—XI в.)“, на Й. Алексиев — „Ранносредновековното селище на хълма на Царевец“, на И. Балкански — „Средновековните крепости в Източните Родопи“, на П. Славчев — „Старобългарският културен пласт в Търновград—Царевец“ и на Ек. Манова — „Потребление на желязото в средновековен Никопол“ бяха обединени около една от основните проблеми на конгреса — за произхода и развитието на феодалния град. Останалите съобщения, с които българските археолози се представиха, бяха: „Славянският некропол от IX—X в. в с. Туховище, Благоевградски окръг“ от Д. Стоянова-Серафимова, „Славянският некропол около с. Градешница, Врачански окръг“ от Сп. Машов, „Ранносредновековен некропол във Варна“ — Ал. Кузев и „Славянските обичаи, запазени в бита на българското население от XIII—XIV в.“ от Л. Бобчева. Необходимо е да отбележим, че трите от тези съобщения бяха също обединени около една от проблемите на конгреса. Те имаха информативен характер. Авторите им показаха нов, богат разнообразен материал, който бе приет с голям интерес от всички археолози, особено тези от Юго-

славия, Чехословакия, Румъния и СССР.

На две от секциите бяха направени съобщения: от Ек. Захаријева — „Дендрохронологически изследвания на Самсоновския събор (дендроскала XIV—XIX в.)“ и „Съкровища от български монети от XIII—XIV в.“ от С. Димитрова-Чудилова.

На конгреса бяха изнесени и две съобщения от полски археолози, като в тях бяха използвани резултати от международната българо-полска експедиция, а именно „Състояние и перспективи на късноримската и късноантичната керамика от България“ и „Разкопки на селището в с. Одръци“ от У. Димачевски.

На заседанията на секциите бяха прочетени и пет доклада от румънски археолози, които привлякоха особено вниманието на българските представители поради основната теза, която защитаваха, а именно, „че отвъдните славяни са били асимилирани към края на VI в., че за такива може да се говори на юг от Дунав, по-точно на запад от Дръстър“. По някои от тези доклади се изказаха българските учени Ж. Въжарова, С. Георгиева, Г. Цанкова. Така напр. по доклада на В. Теодореску относно заселването на славяните северно от Долния Дунав Г. Цанкова обърна внимание, че при датировката на тези заселвания трябва да се вземат под внимание историческите извори (Йорданес датира това заселване през IV—V в.). Изказалите се български археолози подчертаха, че не само топонимичните данни, но и тези на хидронимията и най-важно историческите и археологическите показват, че към края на VI и началото на VII в. славяните плътно заселват отвъддунавските земи.

Независимо че повечето от докладите бяха обединени около проблемите на конгреса, понеже голям брой от тях бяха изнесени не само на основните международни езици, а и на полски, чехски и сръбски ез., бяха ограничени и затруднени изказванията и дискусии на учените от всички страни.

Съществена положителна черта на конгреса в Чехословакия бяха екскурзиите, които бяха организирани преди завършване на окончателната му работа. Твърде интересни и важни бяха посещенията и запознаването с археологически обекти, крепост

та и замъка Девин, Брецлав, Поханско, Старо Место и Миклочица. Екскурзия бе направена, за да се запознаят делегатите с разкопките на некропола, селищата и градищата в околностите на Нитра в Словакия, разкопавани през 1975 г., а също и в Дуцево-Великоморавия — замък и некропол.

От тези екскурзии българските археолози се убедиха, че в Чехословакия не само се отделя голямо внимание на изучаване на славянските обекти, но и че екскурзиите у тях са добре организирани и оборудвани и много от тях са използвани за туристически цели, че също са направени музейни сбирки при тях, отговарящи на последните изиск-

вания в това направление. Организаторите както по време на протичане на конгреса, а още повече при екскурзиите и посещенията на музеите се стараха да създадат удобства и да спазват точност при набелязаните мероприятия.

Не може да не се изтъкне, че на III международен конгрес по славянска археология големият брой приеми и срещи дадоха възможност на всички делегати да влязат в близък контакт и обменят научни мнения и да получат информация по интересувашите ги научни въпроси. Положително бе и умението на чехословашките археолози-слависти да покажат и етнографските черти на всяка от областите по

време на тяхното посещение.

Като завършвам тази кратка информация, искам да подчертая, че организаторите постигнаха основната поставена цел: конгресът даде възможност на специалистите слависти-археолози да обменят опит и да свържат полезни контакти, той способствува на всеобщия стремеж към разбирателство и сътрудничество между народите на Европа и другите континенти.

Следващият, IV конгрес по славянска археология след пет години, т. е. през 1980 г., ще бъде проведен в София и ще бъде свързан с 1300-годишнината на Българската държава.

Ж. Н. ВЪЖАРОВА

Международен семинар „Антична балканска керамика“ във Велико Търново

От 22 до 27 септември 1975 г. във Велико Търново, в чиито околности, на територията на Никополис ад Иструм, един от забележителните градове от римската епоха в България, са открити четири големи керамични центъра, се състоя за пръв път у нас международен семинар по римска керамика.

В самата организация и програмата на семинара пролича основният замисъл — да бъдат запознати участниците и преди всичко изтъкнатите специалисти по римска керамика с производството на грънчарските работилници при Бутово, Хотница, Павликени и Бяла Черква. Значението на керамичното производство на територията на Никополис ад Иструм обаче изпъква най-пълно, когато целият технологически процес и богатата и разнообразна продукция се разглеждат на поширока основа, съпоставени с аналогични случаи и материали от близки или по-далечни обекти в общата политическа, икономическа и културна сфера на Римската империя. Това даде повод, от една страна, на семинара във Велико Търново да бъдат напра-

вени достойни пред широк кръг учени последните постижения в областта на римската керамика у нас. От друга страна, изнесените чуждестранни доклади не само че предлагат интересен сравнителен материал, но дават и своя принос към изясняването на редица основни проблеми или специфични въпроси, свързани с проучването на римската керамика. Така на семинара във Велико Търново се поставиха отговорни научни задачи и по своето съдържание той придобива важно национално и международно значение.

Семинарът бе организиран по инициатива на Окръжния исторически музей със съдействието на ОСИК във Велико Търново. Дейно участие в подготовката и провеждането му взеха Археологическият институт и музей и Институтът по тракология при БАН, както и университетът във Велико Търново „Кирил и Методий“. Създаден бе организационен комитет под председателството на чл.-кор. проф. Димитър Ангелов, директор на АИМ. На семинара участваха около 70 делегати от 20 социалисти-

чески и други европейски страни, между които Англия, Гърция, Италия, Унгария, Франция, Швейцария и др.; от САЩ, Канада и латиноамериканските страни (Бразилия). Съветската археологическа наука бе представена от делегация, в която влизаха: ст. н. с. д-р Д. Б. Шелов от АИ при АН СССР, акад. Б. Н. Аракелян от АИ при АССР, к. и. н. А. К. Корвина и к. и. н. И. Д. Марченко от МИИ „Пушкина“ — Москва. От Полша присъстваха: проф. Ана Садурска и членове на колектива, който участва в българо-полските разкопки на Нове при Свищов, начело с доц. д-р Л. Прес. ГДР се представяше от членове на колектива, който участва в българо-германските разкопки на римско-византийския кастел Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг, начело с д-р К. Вахтел. Сътрудници на музея в Констанца представяха РНР. Голям интерес към работата на семинара бе проявен от Теодора Томашевич, директор на фондацията за проучване на римските градове Аугуст и Кайзераугуст край Базел, секретар на Асоциацията за проучване на римската керамика в

западните римски провинции. От българска страна взеха участие представители на Филиала на БАН във Велико Търново, институтите по история, балканистика, изкуствознание и др. при БАН, представители на Комитета за изкуство и култура, Софийския университет, Националният институт за паметниците на културата, Националният исторически музей, на всички окръжни и много градски музеи, Съюза на българските художници, БТА, БТ, БР, централния и местния печат, местни културни дейатели и общественици.

Откриването стана на 23 септември с тържествено заседание в театъра „Константин Кисимов“ със слово на проф. Д. Филипов, ректор на университета „Кирил и Методий“ във Велико Търново и член на организационния комитет и на чл.-кор. проф. Д. Ангелов. Втората част на заседанието продължи с встъпителни доклади от проф. Ал. Фол и проф. В. Велков. В първия доклад „Тракия и европейският Югоизток“ бе разгледано историческото и културното развитие на Тракия на фона на предкласическа, класическа и елинистическа Гърция с оглед на мястото и значението на Тракия в античния свят. Вторият доклад „Социално-икономическо и политическо развитие на Северна България през римската епоха“ имаше задачата да разкрие непосредствената обстановка, в която процъфтява местното занаятчийско производство по това време.

Сполучлива особеност на програмата бе находчивото вмъкване на обхождането на самите антични производствени центрове в околностите на Велико Търново след официалното откриване и преди започването на редовните заседания. Участниците имаха възможност да посетят археологическите обекти в Павликени, Бутово, Хотница и Бяла Черква и на място да се запознаят със забележителните открития, с производствения процес и произведената в тези работилници местна обикновена и художествена керамика. Предварителната жива илюстрация на производствения процес в Павликени послужи като много добра основа за следващите доклади и разисквания, както и за непосредствена ползотворна размяна на мисли и мнения.

Деловата работа продължи в аудиториите на университета „Ки-

рил и Методий“. На 25 септември в аулата на университета се състоя пленарно заседание, на което Б. Султов, н. с. при ОИМ, Велико Търново, който е извършил разкопките и продължава проучванията на откритите в Бутово, Хотница и Павликени работилници, изнесе доклад на тема „Производството на антична керамика в Долна Мизия през II—IV в.“ Като разглежда открития материал, авторът засяга въпроса за значението на традициите на тракийската керамика и вносната тера сигилата в развитието на местното керамично производство през епохата на римското владичество.

По-нататък работата протече в три секции: А. Производство на керамични съдове; Б. Печи и технология на производството; В. Теракоти и лампи. Тук не би било възможно да се спрем на всички доклади и научни съобщения подробно. Ще се опитаме да запознаем читателите с главните проблеми, около които те се групират. Разгледани бяха въпроси, пряко свързани с производството на обикновена и художествена керамика. Обърнато бе внимание на организацията на производството, на керамичните ателиета, на кооперирането между производството на метални и керамични изделия (ст. н. с. Л. Огненова). В много доклади бе показано устройството на печи за съдове и строителни материали. Специално място намери въпросът за голямото значение на амфорите в проучването на икономическото развитие на отделните области и търговските връзки между различните провинции на Римската империя. Така напр. с голям интерес бе посрещнато изследването на д-р Б. Бьотгер (ГДР) за смисъла на дипинтите върху късноантичните амфори и значението им като извор за икономическата история. Особено внимание бе отделено на новооткритите находки от късноантична керамика в Тракия, Мизия, Дакия, Малка Скития, Западното и Северното Черноморие. Правят се опити за установяване на типология и хронология на тази керамика въз основа на съвременната ѝ продукция на големите източносредиземноморски центрове и в някои европейски области. Ценен принос е изследването върху лампите (ст. н. с. М. Чичикова), открити при разкопките в източния сектор на Нове: повече от 100 екзем-

пляра от I—IV в. свидетелствуват за търговските връзки на града и дават сигурна опора за определянето и датирането на глинени лампи, които се откриват в нашите земи. В доклада на д-р М. Х. Верте, Франция, „Изследвания върху връзките между галско-римските керамични ателиета в Централна Галия и тези на Балканите“ се откриват нови перспективи за проучването на вносната и местната художествена керамика.

На 26 септември, 17 ч., в аулата на университета се състоя заключително заседание. В словото си проф. Д. Ангелов обобщи резултатите от работата. Той отбеляза големия интерес на участниците към новите открития в нашата страна. Изтъкна ползата от съпоставянето на материалите, произлизащи от различни области на Римската империя както за изясняване на общите проблеми, така и за решаването на конкретни въпроси.

С всеобщо одобрение бе прието предложението семинарът във Велико Търново да бъде начало в организирането на подобни семинари по римска керамика у нас и в други страни, където е било развито такова производство.

От името на Организационния комитет бе обявено, че са утвърдени стипендии за чуждестранни специализанти по римска керамика в центровете за керамично производство, откривани във Великотърновски окръг.

Поднесени бяха приветствия от делегатите на страните-участнички с пожелания за нови творчески срещи.

На 27 и 28 септември бе организирана научна екскурзия, през време на която бяха посетени римските градски центрове Никополис ад Иструм, Нове и Ескус. В Никополис ад Иструм ст. н. с. Т. Иванов (ръководител на разкопките) запозна гостите с историята на разкопките и с последните проучвания върху форумата. Н. с. Зл. Гочева говори за политическото и икономическото значение на града. В археологическата база при Нове до Свищов ст. н. с. М. Чичикова, зам.-главен ръководител на разкопките в източния сектор, направи кратък преглед на разкопките в този важен военен център на Долнодунавския римски лимес. Н. с. Ал. Димитрова-Милчева, докладва върху тера сигилата,

открита при разкопките на Нове, която произлиза от известни западни ателиета и е оказала влияние върху местното производство на художествена керамика. Беше изнесен също така доклад върху проучванията на керамиката, открита в западния сектор. Делегатите разгледаха разкопките в двата сектора. Ст. н. с. I ст. Т. Иванов представи археологическите обекти в Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг. В базата край разкопките пред малка изложба от образци на керамиката от последните разкопки в Ескус

А. Балканска, зам.-ръководител, изнесе доклад на тема „Керамиката от разкопките в Ескус като извор за търговските връзки на града със Запада и Изтока“. Докладите, прочетени в Нове и Ескус, на ръка със самия керамичен материал предизвикаха оживени разисквания. Накрая беше посетен и музеят при разкопките на Ескус.

Семинарът във Велико Търново дава възможност да се направи преценка на състоянието на проучванията върху керамиката от римската епоха у нас.

Очевидно извършените през последните 30 години редовни и спасителни разкопки, в резултат на които са разработени редица основни проблеми на римската археология, предоставят вече обилен и разнообразен керамичен материал за задълбочени изследвания и важни обобщения с различен историко-археологически и икономически аспект, за по-цялостното изследване на битата и културата в Мизия и Тракия (I—IV в.).

А. БАЛКАНСКА

Първа отчетна конференция на Филиала на АИМ в Шумен

По инициатива на АИМ (Средновековна секция) на 26 ноември 1975 г. беше проведена първата отчетна конференция на Филиала на АИМ в Шумен. В нея участваха археолози-медиевисти и други специалисти от АИМ, СУ „Кл. Охридски“, научни институти и музеи в страната. Присъстваха и представители на партийното и административното ръководство на Шуменски окръг.

Работата на конференцията беше открита и ръководена от ст. н. сътр. д-р Ж. Въжарова — ръководител на средновековната секция на АИМ. Приветствено слово произнесе др. Д. Кожухарова, председател на Окръжния съвет за изкуство и култура в Шумен. Тя изтъкна голямото значение и възпитателна роля на проучванията в старобългарските центрове Плиска, Преслав и Мадара.

Н. сътр. Т. Тотев, директор на филиала, направи преглед на основните резултати от разкопките на първобългарските столици Плиска и Преслав и култовия център Мадара през 1975 г. Работата на тези обекти е била насочена към разрешаване на няколко основни проблема, свързани с крепостните съоръжения, гражданското и манастирското строителство, дворецвите комплекси.

Участниците в конференцията изслушаха и обсъдиха десет доклада, в които подробно е отражена дейността на колективите, извършили проучванията.

Н. сътр. П. Георгиев (Шумен) съвместно с Т. Балабанов и Ст. Витлянов (Шумен) е разкрил нови два декара от манастирския комплекс около Голямата базилика в П л и с к а. Разчистени са рушевините на няколко сгради. Две от тях са бани, съоръжени с хипокаустни системи. Едната от север се огражда от оградния зид на манастира. Другата се намира в източната половина на двора, близо до архиепископския дворец. И двете постройки се отличават с монументален градеж. Втората е правоъгълна по план, триделна и е имала два етажа, от които единият приземен. Обслужвала е обитателите на архиепископския дворец.

В източния край на двора са разчистени зидовете на дълъг корпус от верижно свързани седем правоъгълни помещения. Предполага се, че тук е било общежитието на монасите.

Открити са и три пещи от манастирската кухня и няколко стопански постройки. Към първия етап от съществуването на базиликата се отнася едно съоръжение

с внушителни размери, вкопано под южната ограда.

Общите наблюдения и предварителният анализ на находките и архитектурните останки показват, че към края на IX и началото на X век при Голямата базилика е бил издигнат архиепископският дворец с различни по характер и предназначение сгради около него. Манастирът е бил център не само на християнската религия, но и на българската книжнина. Той е начален момент в развоя на процъфтялата по-късно Преславска книжовна школа.

Нови данни са получени при изследването на крепостните съоръжения на първата българска столица.

Разкрити са значителни участъци от западната стена на каменното укрепление. В северния сектор разкопките се провеждат под ръководството на ст. н. сътр. В. Антонова с участието на Ст. Витлянов и Ив. Йорданов (Шумен). Общо през периода 1973—1975 г. са разчистени 445 м от стената. Открити са северната петовъгълна кула и северозападната ъглова кула. Върху голям брой каменни блокове от петовъгълната кула и крепостната стена са врязани разнообразни знаци и графитни рисунки. Представени са фигури на животни (коне),

ездачи, стрелци, ловни сцени, човешки образи и др.

От вътрешната страна на стената са разчистени няколко полу-вкопани жилища, едно от които се датира според находките в X—XI в. Разкирити са и 40 гроба, няколко пещи, а южно от петогълната кула — две четириъгълни съоръжения, останки от работилници за желязообработване. Допуска се, че тук се е намирал един от производствените квартали на Плиска.

Досегашните резултати от разкопките в сектора позволяват да се направи следната периодизация: през IX в. са изградени каменните стени и кули, от X в. датират землянките и извършените преустройства на кулите и входовете, а през XI и началото на XII в. каменното укрепление престава да играе стратегическа роля и на това място се установява некропол.

Н. сътр. Л. Дончева (София) е продължила и през т. г. проучванията в южния сектор на същата стена. И тук е разчистена петогълна кула. Върху някои от каменните блокове са врязани знаци и графитни рисунки. Последните имат разнообразен сюжет — ловни и бойни сцени, животни, хора, слънце и др., и представляват заедно с графитите от другите сектори каменна художествена галерия, предшествуваща преславската и отразяваща духовния мир на войниците.

Разкрити са останки от сграда със сложен план, датираща от IX—X в. Южната ѝ половина е разрушена от зидовете на постройка, издигната през XI в.

От вътрешната страна на крепостната стена са разчистени девет пещи, свързани със средновековното стъкларско производство. Те са вкопани близо една до друга в здравата пръст. Формата им е кръгла или крушовидна. Измазани са с глина. Над тях е имало едноскатен покрив. Намерените материали са три вида: суровинни, отпадъчни и готова стъкларска продукция. Датировката им се определя във втората половина на IX и в X в.

Към края на XI и началото на XII в. се отнасят няколкото открити покрай стената гробове.

През 1975 г. са извършени наблюдения на землините укрепления на Плиска и аула при с. Цар Крум от н. сътр. Р. Рашев (Шумен). И на двете ме-

ста са направени напречни разрези на валовете. В Плиска не са открити следи от трайна пътна настилка и дървени съоръжения. Няма и преки данни за датировка. Може да се каже само, че землиното укрепление е издигнато върху чист терен по предварително замислен план. Подобна е картината и в с. Цар Крум, само че тук в основата на вала са намерени фрагменти от керамика от IV—V в. Установява се, че землиното и каменното укрепление са изградени върху развалините на късноримско селище.

В Преслав разкопките са продължили в няколко основни направления.

За изясняване фортификационната система на Вътрешния град е работено на четири сектора под главното ръководство на ст. н. сътр. Д. Овчаров (София). В колектива са участвували Ст. Лисицов и други археолози.

При т. нар. Чупка е установена абсолютната хронология на строителството. На това място стената е издигната през X в. За датировъчен материал служи един надпис от 931 г. Намерени са и византийски монети от XI в. Пластът от XIII—XIV в. е силно разрушен.

Над шосето е открито трасето на северната стена от ранното укрепление и тринадесет гроба от XIII—XIV в.

Продължава издирването на северозападната ъглова кула и работата при източната порта. Последната по конструкция, замисъл и размери повтаря южната порта на Вътрешния град.

Нови данни за манастирските комплекси в Преслав са получени при разкопките на манастира в м. Под манастира, ръководени от н. сътр. Т. Тотев в сътрудничество с н. сътр. П. Георгиев. Разчистени са по няколко помещения от верижните сгради, разположени успоредно една над друга върху южната тераса. Тук е открито ателие за мраморна пластика. Върху източната тераса се намира още една редица от правоъгълни помещения, част от които са проучени през тази година.

Открити са три пещи — едната за трапезна, а другите две — за декоративна керамика.

Находките от обекта са разнообразни. Постигнатите резултати са от важно значение за изясняване облика на преславските манастири, които през X в. освен религиозни центрове са и средища

на културния живот на втората българска столица.

В дворцовия комплекс проучванията са продължили на няколко сектора под ръководството на проф. Ст. Ваклинов с колектив — н. сътр. М. Ваклинова и И. Щерева (София).

Южно от централните дворцови постройки е разкрита изцяло голяма сграда, вероятно жилищна. По план тя е верижна и е била богато украсена с мраморна подова настилка, облицовъчни плочи и релефно орнаментирани корнизи. Източно от нея и южно от големия дворец е разчистен площад от X в. със значителни останки от съоръжения от по-късни епохи.

В североизточния ъгъл на големия дворец и в северната му част са направени сондажи, при които се установява неизвестно досега крило на Тронната зала, едновременно по градеж с останалите ѝ части и преустроено вероятно през втората половина на X в.

Съоръжения са били построени от външната страна на западната оградна стена на комплекса. След разрушаването на западния дворец те са затрупани под насип от строителни материали, върху който през XI в. са издигнати леки постройки.

Южно от дворцовия комплекс под ръководството на ст. н. сътр. Ив. Жандова (София) е работено на установената през миналите години трета крепостна стена.

За изясняване на някои въпроси, свързани с гражданското строителство, допринасят резултатите от проучванията в м. Селище, извършени от н. сътр. К. Константинов (Шумен). Разкрити са значителни архитектурни останки в източната и южната част на комплекса. Находките са разнообразни — керамика от IX—X и от XI в., много железни предмети, част от славянски надпис върху мраморен фрагмент, оловни печати, монети и др., които потвърждават досегашните данни за близкото 250-годишния непрекъснат живот в това феодално имение. Сградите в него са имали битов, производствен и култов характер.

След повече от четири десетилетия през тази година са възобновени разкопките в Мадара под ръководството на н. сътр. Р. Рашев. Направени са някои проверки на по-рано открити сгради, като са уточнени

подробностите и коригирани не-точностите в плана.

Допълнителни проучвания са извършени на т. нар. Капище, или Скално светилище. Повторно е разчистена правоъгълната постройка южно от скалата. Установено е, че тя е фундирана в културен пласт, съдържащ халщатска и латенска керамика. Според новите данни тя не може да се тълкува като жилища.

На сегашния етап първоначалното тълкуване на комплекса като езическо светилище трудно може да бъде ревизирано. Допуска се, че има едно постепенно натрупване на сгради, чийто план непрекъснато се усложнява.

Подобно е състоянието и в интерпретацията на езическата сграда в м. Под даул таш. Планът ѝ намира аналогия в предхристиянските култови постройки

в Плиска и Преслав.

Съществуват някои особености в планировката и тълкуването на мадарските комплекси, които характеризират ранносредновековна Мадара като култов езически център.

Разчистени са и нови гробове от проучения преди години некропол от XIII—XIV в.

В. НЕШЕВА

Книгопис

Общи съчинения

Божилков, Ив. Към историческата география на Северозападното Черноморие. — ИНМВ, 11, 1975, с. 27—36. Рез. фр.

Георгиева, Соня и Велизар Велков. Библиография на българската археология, С., БАН, 1974, 478 с.

Рец.: Любен Атанасов. — Векове, 1975, кн. 3, с. 86—88.

Дерменджиев, Христо П. Старото златарство в Смолянския край на Родопската област. II. Накити. — Изкуство, 1975, кн. 7, с. 32—37.

Джамбов, Хр. и Е. Лангамер. Филипополски седмици на тракийската история и култура. — МПК, 1975, кн. 3, с. 43—44.

Ковачева, Мери. Археомегнитно датиране на текето Демир баба, Разградски окръг. — МПК, 1975, кн. 3, с. 22—23.

Недев, Стефан. Укрепяването на гр. Варна от античността до края на XVIII в. — Изв. Военноистор. науч. дружество, 19—20, 1975, с. 212—230.

Николов, Д. Христо Райков (1889—1973). — Археология, 1975, кн. 2, с. 68—69.

По повод смъртта му. С библиография.

Огненова, Люба. Подводна археология в Несебър. — Векове, 1975, кн. 3, с. 43—48.

Duridanov, Ivan. Die Hydroponie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. Wien — Köln, Böhlau Verlag, 1975, 417 с.

Hoddinott, R. F. Bulgaria in antiquity. An Archaeological In-

troduction. London, Ernest Benn Limited, 1975. 352 p. ill.

Праистория

Божилова, Е. и М. Филипова. Поленов анализ на културни пластове от Варненското езеро. — ИНМВ, 11, 1975, с. 19—25, 1 диагр. Рез. англ.

Георгиев, Георги И. Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийско. — Археология, 1975, кн. 2, с. 17—30.

Иванов, Иван С. Разкопки на Варненския енеолитен некропол през 1972 г. — ИНМВ, 11, 1975, с. 1—17.

Катинчаров, Румен. Проучвания на бронзовата епоха в България (1944—1974). — Археология, 1975, кн. 2, с. 1—17.

Райчев, Димитър. Пещерата „Горни Раж 3“. — Родопи, 1975, кн. 8, с. 37.

Hopf, Maria. Frühe Kulturpflanzen aus Bulgarien. — Jahrbuch d. Röm.-Germanischen Zentralmuseums Mainz, XX, 1973, p. 1—56.

Античност

Артамонов, М. И. Сокровища сакков. М., Изкуство, 1973.

Рец.: Ив. Венедиков. — Археология, 1975, кн. 2, с. 66—67.

Балканска, Ана. О некоторых особенностях фракийской культуры Тиризиса. — Studia thracica, 1, 1975, p. 196—205.

Бобчева, Любка. Тракийски некрополи при селата Кръгулево и

Черна, Толбухински окръг. — ИНМВ, 11, 1975, с. 119—128.

Велкова, Живка. Скифское влияние на личные имена Фракии (V в. до н. э.). — Studia thracica, 1, 1975, p. 139—141.

Венедиков, И. Фракийский мотив в искусстве скифов. — Studia thracica, 1, 1975, p. 103—111.

Влахов, К. Новые фракийские эпитеты Асклепия и их [языковое] толкование. — Studia thracica, 1, 1975, p. 206—213.

Георгиев, Петко. Статуи от римските терми във Варна. — ИНМВ, 11, 1975, с. 142—146.

Гочева, Златозара. Боги фракийцев и скифов по сведениям Геродота. — Studia thracica, 1, 1975, p. 142—153.

Гочева, Златозара. Култът на Аполон по Долнодунавския лимес. — Археология, 1975, кн. 2, с. 48—55.

Дикиджиев, Петър. Нови данни за покриването на тракийската гробница в с. Строево. — МПК, 1975, кн. 3, с. 5—7.

Димитров, Божидар. За стрелите-пари от Западното и Северното Черноморско крайбрежие. — Археология, 1975, кн. 2, с. 43—48.

Димитров, Димитър Г. Изкуство и общество в Древен Египет. — Изкуство, 1975, кн. 6, с. 42—44.

За изложбата на творби на древноегипетското изкуство у нас от колекциите на музеите в ГДР.

Димитрова, Александра. Паметници на глиптиката от римската епоха в България. — Векове, 1975, кн. 3, с. 67—72.

Доневски, Пети. Оловни релефи на Артемида от Силистра. — ИНМВ, 11, 1975, с. 146—148.

Йорданов, Кирил. Проблемы гетской религии. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 154—159.

Козенкова, В. И. К вопросу о ранней дате некоторых кинжалов так называемого Кабардино-Пятигорского типа. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 91—102.

Лазаров, Михаил. Непубликувани антични амфори и амфорни печати от Българското Черноморие. — ИНМВ, 11, 1975, с. 128—136.

Манцевич, А. П. К вопросу об изображениях варваров на предметах торевтики из курганов Северного Причерноморья. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 112—126.

Маразов, Иван. Керченский ритон с протомайкой из Эрмитажа. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 214—224.

Маразов, Иван. Сюжетът „лов на глигани“ от с. Ловец. — Археология, 1975, кн. 2, с. 30—42.

Маринска, Ружа. Тайната на вечността. — Изкуство, 1975, кн. 6, с. 37—41.

По повод изложбата „Вечният Египет“ от колекциите на музеите в ГДР.

Мелюкова, А. И. Итоги и задачи изучения взаимосвязей киммерийских и скифских племен с фракийцами в советской науке. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 54—68.

Милчев, Атанас. Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия. — ГСУ ФИФ, 66, 1975, кн. 3, с. 35—76.

Минчев, Александър. Тракийско могилено погребение от III в. пр. н. е. в с. Галата, Варненско. — ИНМВ, 11, 1975, с. 136—141.

Мозолевский, Б. Н. Фракийская узда из Хоминой могилы. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 166—179.

Морева, Росица. Тракийски крепости по долината на река Сушица. — Родопи, 1975, кн. 8, с. 26—27.

Огненова-Маринова, Л. Влияние техники выполнения при оформлении стиля и мотивов в торевтикефракийцевискифов. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 127—138.

Панайотов, Иван. Проблемы датировки позднего бронзового века на болгарских землях. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 20—27.

Попов, Владимир. Некоторые проблемы этноисторических связей между Балканским полу-

островом и Малой Азией до конца II тыс. до н. э. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 5—19.

Попов, Владимир. Някои проблеми на социалната организация на старовавилонското общество по данни от законите на Хамурапи. — ГСУ ФИФ, 66, 1975, кн. 3, с. 1—16.

Тончева, Г. О фракийцах нынешних Украины, Молдавы, Добруджи в Северо-Восточной Болгарии в XI—VI вв. до н. э. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 28—53.

Фол, Александър. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. I. Тракия и периегизата на Хекатей. — ГСУ ФИФ, 66, 1975, кн. 3, с. 17—34.

Фол, Александър. Тракия и Балканите през ранно-елинистическата епоха. (Моногр). С., Наука и изкуство, 1975, 271 с.

Фол, Александър. Thraco-Scythica: Проблемы письменных источников о V веке до н. э. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 160—165.

Чичикова, Мария. Жертвенники эллинистической эпохи в Фракии. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 180—195.

Членова, Н. Л. О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с Востоком в киммерийскую эпоху. — *Studia thracica*, 1, 1975, с. 69—90.

Dimitrova, Aleksandra. A vas diatretum from Thrace. — *Journal of glass Studies*, 16, 1974, с. 14—17.

Georgiev, Vladimir. Die thrakischen Götternamen. Ein Beitrag zur Religion der alten Thraker. — Балк. езикозн., 1975, кн. 1, с. 5—56.

Mócsy, András. Pannonia and Upper Moesia: a history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire. London—Boston, Routledge & Kegan Paul, 1974. 474 p., 46 pls., 60 fgs.

Rez.: J. C. Mann. — *Antiquity*, 1974, № 195, с. 240—241.

Mócsy, András. Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Budapest, Akad. Kiado, 1970. 284 p.

Rez.: Mária Szilágyi. — *Annales Univ. Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sect. historica*, 14, 1973, с. 343—346.

Poutiers, Jean-Cristian. A propos des fortresses antiques et médiévales de la plaine Danubienne. Essai de reconstitution du réseau routier entre Iskär et Ogošta. — *Etudes balk.*, 1975, No 2, с. 60—73.

Средновековие

Аладжов, Димчо. Крепости и селища в Югоизточна България по време на Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 121—135, 17 с. ил.

Ангелов, Димитър. България до края на XIV в. Културно-исторически преглед. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 11—31.

Андреев, Йордан. Надписите при с. Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I. — Векове, 1975, кн. 3, с. 77—84.

Антонова, Вера. Малкото средновековно укрепление на Шуменската крепост. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава, С., 1975, 150—164, 8 с. ил.

Архитектурата на Първата и Втората българска държава. Сб. материали. Отг. ред. Г. Кожухаров. С., БАН, 1975, 420 с. с ил.

Бешевлиев, В. Нови старохристиянски надписи от Варна. — ИНМВ, 11, 1975, с. 148—150.

Бояджиев, Стефан. По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 32—78.

Василева, Дафина. Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 283—311 10 с. ил.

Джамбов, Христо и Росица Морева. Архитектурни проблеми на Асеновата крепост в светлината на новите разкопки (Предварително съобщение). — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 136—149. 10 с. ил.

Димитров, Димитър Ил. Номадска керамика в Североизточна България. — ИНМВ, 11, 1975, с. 37—58.

Димитров, Димитър Ил. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI—XI в. в Североизточна България. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 212—245. 6 с. ил.

Димитрова, Дора. Средновековната крепост Камъка край Оряхово. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска

държава. С., 1975, 165—181. 12 с. ил.

Дончева-Петкова, Людмила. Бронзов кръст от Враца. — Археология, 1975, кн. 2, с. 60—64.

Дончева-Петкова, Людмила. Нов паметник на ранносредновековното изкуство. — Векове, 1975, кн. 3, с. 72—77.

За златния кръст-реликвиар от Плиска.

Кожухаров, Георги. Към проблемите на голямата базилика в Плиска. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 195—200.

Кузев, Александър. Археологически данни за производство на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII—XIV в. — ИНМВ, 11, 1975, с. 155—159.

Манова, Екатерина. Някои видове строителство в средновековната крепост на Никопол. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 182—194.

Милчев, Атанас. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на вътрешния град на Плиска. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 246—273.

Милчев, Атанас и Стефка Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местността „Калето“ при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967—1969 г. — ГСУ ФИФ, 63, 1970, № 3, с. 1—212.

Рец.: Рашо Рашев. За датировката на земеното укрепление при с. Нова Черна, Силистренско. — Векове, 1975, кн. 3, с. 91—94.

Овчаров, Димитър. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 102—121.

Рашев, Рашо. Проучвания на старобългарския земен вал при с. Шкорпиловци, Варненско, през 1972—1973 г. — ИНМВ, 11, 1975, с. 150—155.

Руменин, Румен. По военното дело на прабългарите през периода V—VII век. — Изв. Военноистор. науч. дружество, 19—20, 1975, с. 201—211.

Станчева, Магдалина. Към изучаването на средновековната жилищна архитектура. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 274—282.

Тотев, Тотю. Археологически проучвания около църквата до с. Винаца. — В: Архитекту-

рата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 201—211.

Чангова, Йорданка. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX—XIV в.). — В: Архитектурата на Първата българска държава. С., 1975, 79—101.

Щерева, Ирина. Към въпроса за мечовете в средновековна България. — Археология, 1975, кн. 2, с. 55—66.

Michailov, St. Erforschung des frühfeudalen Städtewesens in Bulgarien. — In: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bericht über d. Symposium in Reinhausen bei Göttingen in der Zeit vom 18. bis 24. April 1972. T. 2. Göttingen, 1974.

Нумизматика

Ангелов, Чавдар. Един опит да се установи точно къде са сечени новобългарските монети и кои са участвували в оформлението им. — Нумизматика, 1974, кн. 3, с. 13—22.

Върбанов, Иван. Подвизите на Херакъл, отразени на монети. — Нумизматика, 1974, кн. 3, с. 32—36.

Герасимов, Тодор. Антични и средновековни монети в България. С., Бълг. художник, 1975. 106 с. с ил.

Герасимов, Тодор. Колекционери, пазете се от фалшиви монети! — Нумизматика, 1974, кн. 4, с. 38—40.

И още една находка в Бургаско. — Нумизматика, 1974, кн. 4, с. 26.

За случайна находка на 124 сребърни монети от III — I в. до н. е.

Йорданов, Иван. Монетосеченето на Константин Асен (1257—1277). — Нумизматика, 1974, кн. 4, с. 1—6.

Йорданов, Иван. Тракийски монети — подражания на тетрадрахмите на Маронея. — Нумизматика, 1974, кн. 3, с. 1—4.

Карайотов, Иван. Две интересни находки от Бургаско. — Нумизматика, 1974, кн. 4, с. 13—22.

За античните монети от разкопките в гр. Айтос — 1972—1974 г., и колективна находка от византийски монети от с. Черноморец през 1973 г.

Рогалски, Адолф. Тасоските тетрадрахми от II период и техните подражания. — Нумизматика, 1974, кн. 3, с. 5—12.

Юркова, Йорданка. Принос към тракийската нумизматика. Монетите на Скосток. — Нумизматика, 1974, кн. 4, с. 7—12.

Янев, Янчо. Находка на медни антониниани край с. Таваличаво, Кюстендилско. — Нумизматика, 1974, кн. 4, с. 23—25.

Dzieduszycka, B. Badania nad surowcem bizantyjskich monet „brązowych” znalezionych w Styrmien, okrug Ruse (Bulgaria). — Wiadomości numizmatyczne, 18, 1974, N 1, с. 24—29.

Епиграфика

Бакалова, Е. и Р. Сирадзе. Новооткрит старогрузински надпис в Бачковската костница. — МПК, 1975, кн. 3, с. 7—10.

Музейно дело и консервация

Анчева, Василенка. Мазилките на възрожденските стенописи в Рилския манастир. — МПК, 1975, кн. 3, с. 24—29.

Вангелов, Ив. Земенската черква открита за посещение. — МПК, 1975, кн. 3, с. 43.

Втора национална конференция по консервация. — МПК, 1975, кн. 3, с. 45—46.

Долапчиева, Т. Национална конференция по научноизследователската работа на музеите и отделите за социалистическо строителство. — МПК, 1975, кн. 3, с. 44—45.

Живкова, Людмила. Приемници на велика култура. — МПК, 1975, кн. 3, с. 3—4.

Слово, произнесено на официалното откриване на изложбата „Тракийската култура и изкуство по българските земи“ във Виена.

Маджарова, Ирина. Снемане на отпечатащи от музейни предмети. — МПК, 1975, кн. 3, с. 17—21.

Овчаров, Димитър. Изложбата „Култура и изкуство на Северното Причерноморие“. — МПК, 1975, кн. 3, с. 35—39.

Христова, Наталия Цв. Изложба за праисторическото изкуство в нашите земи. — ИПр, 1975, кн. 4, с. 154—156.

Организирана от Националния исторически музей и Археологически институт с музей при БАН.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

SOMMAIRE

<u>М. И. Артамонов</u> — Гелони, агатирси и сигини	1
<u>Станислав Станилов</u> — Проучванията върху етническия състав на населението на Първата българска държава (по археологически данни)	10
<u>Виолета Нешева</u> — Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава	23

<u>M. I. Artamonov</u> — Gelons, Agathyrse et Sigines	1
<u>Stanislav Stanilov</u> — Les recherches sur la composition ethnique de la population du Premier état bulgare (d'après des données archéologiques)	10
<u>Violeta Neševa</u> — Sur le vêtement pendant le Second état bulgare	22
	38

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

<u>Виолета Божилова</u> — Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана (Михайловград)	40
<u>Веселин Бешевлиев</u> — За мястото на латинския език в Долна Мизия през късната античност	49
<u>Тодор Герасимов</u> — Гробница с живопис от Сердика (VI в. на н. е.)	51
<u>Йордан Алексиев</u> — Църква № 21 на хълма Царевец във Велико Търново	53
<u>М. Ковачева, Д. Вельович</u> — Нови резултати от археоманитни изследвания на образци от НРБ и СФРЮ	63

<u>Violeta Božilova</u> — Inscriptions du sanctuaire de Diane et d'Apollon près de Montana (Mihajlovgrad)	48
<u>Veselin Beševliev</u> — A propos de la place de la langue latine en Mésie inférieure pendant la Basse antiquité	51
<u>Todor Gerasimov</u> — Un tombeau décoré de peintures murales de Serdica (VI ^e s.)	53
<u>Jordan Alexiev</u> — L'église No. 21 sur la colline de Carevec de Veliko Tŕrnovo	62
<u>M. Kovačeva, D. Veljovič</u> — Nouveaux résultats des études archéomagnétiques d'échantillons de la RP de Bulgarie et de la RSF de Yougoslavie	65

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

<u>Георги Ил. Георгиев</u> — Богдан Цветков Николов. Градешница — праисторически селища от VI—IV хилядолетие пр. н. е. Албум. Снимки Роза Георгиева Станева. С., Наука и изкуство, 1974.	66
<u>Велизар Велков</u> — D. Hoffmann. Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Rheinland-Verlag, Düsseldorf. I. 1970, 532 p.; II, 328 p. Karten (Epigraphische Studien 7/I, II).	67

<u>Georgi Il. Georgiev</u> — Богдан Цветков Николов. Градешница — праисторически селища от VI—IV хилядолетие пр. н. е. Албум. Снимки Роза Георгиева Станева. С., Наука и изкуство, 1974	66
<u>Velizar Velkov</u> — D. Hoffmann. Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Rheinland-Verlag, Düsseldorf. I. 1970. 532 p.; II, 328 p. Karten (Epigraphische Studien 7/I, II)	67

ПРЕГЛЕД

REVUE

<u>Ек. Захариева</u> — XIII международен ботанически конгрес	68
<u>Ж. Вържарова</u> — III международен конгрес по славянска археология в Братислава	69
<u>А. Балканска</u> — Международен семинар „Антична балканска керамика“ във Велико Търново	71
<u>В. Нешева</u> — Първа отчетна конференция на Филиала на АИМ в Шумен	73

<u>Ek. Zaharieva</u> — Le XIII ^e congrès international de botanique	68
<u>Ž. Vážarova</u> — Le III ^e congrès international d'archéologie slave à Bratislava	69
<u>A. Balkanska</u> — Séminaire international „Terra antiqua balkanica“ à Veliko Tŕrnovo	71
<u>V. Neševa</u> — Première conférence de la Filiale de l'Institut et musée archéologique, Sofia, à Šumen	73
	75

КНИГОПИС

BIBLIOGRAPHIE

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), доц. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София Ц, бул. Стамболийски 2, Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. I, ет. II, тел. 73-11

Технически редактор Ив. Атанасова

Коректор А. Христова

Дадена за набор на 16. III. 1976 г. Подписана за печат на 21. VI. 1976 г. Печатни коли 10 Издателски коли 9,33
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 6111 Тираж 6111 Поръчка 187 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

od 17 3

20203

ЦЕНА 1,40 ЛВ.